

Sən hər kitab oxuyanda
ağaclar sevinir və ölümdən sonrakı
hayata inanır...

Köhlən nəşriyyatı

Əli Şamil

YOL DƏFTƏRİMDƏN

- Quzey Qafqaz
- Ukrayna
- Moldova
- Güney Koreya

Buraxılışa məsul:	Nizami Əlisoy
Elmi redaktor:	Ləman Vaqifqızı (Süleymanova) (f.ü.f.d., dosent)
Korrektor:	Məleykə Mirzə Lalə Şabanova
Dizayner:	Anar Əli
Yekun Oxunuş:	Günəl Həşimli

Əli Şamil. Yol dəftərimdən: Quzey Qafqaz, Ukrayna, Maldova və Güney Koreya.

Bakı, "Köhlən" nəşriyyatı, 2022, 326 səh.

© Əli Şamil / 2022

© Köhlən Nəşriyyatı / 2022

ISBN: 978-9952-8443-0-6

Kitaba müəllifin Quzey Qafqaza, Ukraynaya, Maldovaya və Güney Koreyaya gedərkən şahidi olduğu hadisələrdən, eləcə də elmi toplantılarda tanış olduğu araşdırıcılardan, bölgənin yaxın və uzaq keçmişindən, bugünkü ictimai-siyasi vəziyyətindən, eyni soylu xalqların birliyinə əngəl olan səbəblərdən bəhs edən yazılar daxil edilmişdir.

İÇİNDƏKİLƏR

Yol qeydləri, yoxsa türk xalqlarının keçmişinə və gələcəyinə baxış	11
Rəsmi təbliğat və gördüyünü danışan insanlar	15
Quzey Qafqaz sovetlərin çöküşündən sonra	23
Gürcüstan, Azərbaycan və Rusiya gömrük məntəqələrinin fərqi	28
Qumuq aydınlarla görüş	31
Axsayı görə bilmədim	36
Acıbiylə söhbət	38
Mövcud olmayan dövlətin işğal olunmuş torpaqları	42
Mahaçqaladan Vladiqafqaza yolçuluq	46
İstefada olan polkovnik Murtuza İsgəndər oğlu	49
Osetiya və osetinlər	51
Vladiqafqazdakı məscidlər və mədrəsə	52
Orconikidze “bezparyadka”-sı, yoxsa milli hərəkət	57
Vladiqafqazda Xolfman məhəlləsi	62
Vladiqafqazda park qəbristanlığı	63
Azərbaycanlılar Vladiqafqazda	65
Vladiqafqazdan Nalçikə doğru	69
Müalicə həkimimiz Safulya Batırbiyeva	72
Araşdırıcılarla görüş	77
Nalçikdə repressiya muzeyi	80
Aksu kəndində axşam süfrəsi	83
Malkarların Göygölü	86

Malkar Azretlə söhbət	88
Satıcıların ucuz malları turistlərə baha satması.....	92
Sırları yeni-yeni açılan Aşağı Göygöl.....	94
Malkar aydınları ilə bölgənin demoqrafiyası haqqında söhbətimiz.....	95
Baş tutmayan geri dönüş planı.....	100
Ey gözəl Kırım	101
Ukraynada iki simpozium	101
Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər.....	104
Şevçenko adına Universitetdə.....	105
Ukraynada türksöylü xalqlara münasibət	107
Səfirliyimizin fərəh doğuran işi	109
Simpoziumun təşkili	111
Valeriy Marçenko və Anatoliy Lupinos	112
Svaboda Partiyasının qərargahında.....	120
Moskva əsarətindən qurtulmuş kilisədə	121
Kiyev dəmiryol stansiyası.....	124
Yol yoldaşlarım	124
Əhməd İhsan Kırımlı və oğlu Hakan	126
Simferopol dəmiryol vağzalında	128
Hakan Kırımlının kitabının tanıtımında.....	129
Qoz kəndindən gələn telefon zəngi.....	131
Dediyim dedik olan Sudaklılar	133
Kırım parlamentinin ikili siyasəti	134
Qaçaq Alim Aydamagın abidəsi.....	136

İsmət ağanın evində.....	138
Qoz qəsəbəsinin bu günü.....	143
Mehmet Altunbaşın köməyi.....	146
Köhnə yurda məhəbbət	148
Refat Muslimovun kəşməkeşli həyatı.....	150
Refat ağanın kitabından qeydlər	154
Qoz qəsəbəsindəki hərbi hissənin əsgərləri.....	156
Delfinlərin bayram payı	158
“Üç restoran” istirahət mərkəzi	159
Şöhrətli sovxoz direktorunun səfil həyatı	160
Qoz kəndinin hədiyyəlik nemətləri.....	163
Türkiyəli qonaqlar gəldi.....	164
Qızıldaşa, Cengiz Dağcının məzarına ziyarətə aparan yol...	164
Cengiz Dağcının məzarı ilə bağlı mübahisələr	168
Əmir Hüseynin həbsi.....	169
Cengiz Dağcı simpoziumunun açılış toplantısı.....	172
Bölmə iclaslarında	175
Mustafa Cemil Kırımoglundun qonaqlığında	177
“Şərq qapısı” qəzetində Mustafa Cəmillə bağlı müzakirə	180
Narazılıqlar, dedi-qodular	186
Hədiyyə kitablar.....	187
Bakıda oxuyan Kırım tatarları ilə görüş.....	189
Armançığ nəşriyyatında	190
Solğunlaşmış Kırım	192
Qaqauzam, bucaqdır yerim.....	195

3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu	195
Mehrac Babayevin xeyirxahlığı.....	201
Simpoziyumun iştirakçıları	206
Qaqauzlar türkdür, yoxsa türklər qaqauzdur?.....	208
Şeir axşamı	211
Bucaq haqqında bildiklərim	215
Tudoranın evində qonaqlıq	217
“Öpücü baba”	221
Telefonda qadınların davası	224
Beşalmanın tarix-etnoqrafiya muzeyi	226
Yeni dövlətlər, yeni sərhədlər	231
Çeçenlərlə mübahisə	239
KIBATEK-in Kişinyovda keçirdiyi Qaqauz simpoziumu	241
KIBATEK necə təşkilatdır?	241
Ərzurumlu Süleyman bəyin xeyriyyəçiliyi.....	244
Kişinyovda	247
Todur Zanetlə Zuğulbadakı söhbətlərim	248
Todur Zanetin ömür yolu	250
Simpoziyumun başlanğıc günü	251
Simpoziyumda gərginliklər	253
Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri.....	257
Dəniz Tanasoglunun qəbrini ziyarətə getdik.....	259
Keşiş, tarixçi, tərcüməçi, millətsevər Mixayıl Çakır	263
Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkı.....	268
Elmira üçün köynək.....	269

Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasının açılışında	271
Simpoziumun bağlanış qonaqlığında	274
Geri dönüş	276
Getmək istəmədiyim Koreya	278
Güney Koreyanın İnha Universitetinə dəvət.....	278
Professor Eunkyung Oh.....	279
Termezdə baxış-aşiq sənəti festivalında.....	282
Professor Eunkyung Oh yenidən Azərbaycanda.....	285
Eunkyung Oh toyda	286
Gəncədə “Uluslararası Dədə Qorqudun izində və sözündə çalıştayı”	288
Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası və Güney Koreya Respublikası	290
Seula səfər	294
Dondiq Qızlar Universitetində	298
Milli yeməklər axtarışında.....	303
Koreyada Azərbaycan xalçası	305
Qəbələ ilə qardaşlaşmış Qyonqcu şəhəri	307
Türk şəhidliyinə getmək istəyim	311
Koreyada Azərbaycan gəncləri	314
Seul şəhəri ilə tanışlıq.....	317
Simpoziumun əsas məruzəsi	319
Xaricdə təhsil ardınca gedən gənclərimiz.....	322

Yol qeydləri, yoxsa türk xalqlarının keçmişinə və gələcəyinə baxış

Azərbaycandan hər il yüzlərlə elm adamı müxtəlif xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslara qatılır. Əksəriyyətimiz oralardan döndükdən bir neçə gün sonra səfər təəssüratlarımızı unudur, bu barədə yazmaq heç ağılımıza da gəlmir. Ən yaxşı halda öz fəaliyyətimizi reklam etmək üçün saytlara bir neçə cümləlik yazı, 3-4 dənə şəkil verir, bununla da işimizi bitmiş hesab edirik. Əli Şamilin kitabını oxuyarkən düşündüm ki, müəllif hamımızdan yaşca böyük olsa da, necə zəhmətkeşdir. Biz getdiyimiz ölkələrdə konfransın o günə olan proqramı yekunlaşdıqdan sonra daha çox gəzməyə və istirahət etməyə üstünlük veririk. Əli müəllim isə həm gəzib, həm də müşahidələrini qələmə alıb.

Əsəri oxumağa başlayarkən fikirləşirdim ki, görəsən, bunlar ölkəyə döndükdən sonra, yoxsa konfrans zamanı yazılıb? Kitabın müəyyən hissələri məndə belə bir fikir yaradı ki, müəllif elə xaricdə olduğu zaman, konfransların gedişi zamanı qeydlər edir, həmkarları oteldə istirahət edərkən, bəlkə də, o, təəssüratlarını yazırmış. Sonradan rastlaşdığım cümlələr – müəllifin sanatoriyaya müalicə üçün gedəndə bilgisayarını da özü ilə aparmasını sözarası qeyd etməsi, Kırımı gəzərkən Ediye xanımın yolboyu dediyi tatar yer-yurd adlarını dəftərcəsinə elə yoldaca yazması gümanımın doğru olduğunu təsdiqlədi.

Kitabda hadisələr o qədər aydın və xırda detallara qədər təsvir olunaraq yazılıb ki, sanki oxucu da Əli Şamillə birgə o yerləri gəzir, konfrans salonlarında oturur, məclislərdə iştirak edir, söhbətlərə qulaq asır. O, nəinki konfranslara qatılanda, hətta

sanatoriyalara müalicə məqsədilə gedəndə belə gördüklərini qələmə alır.

Əli müəllim ancaq müalicə, səyahət, elmi simpoziumlara qatılmaq məqsədilə deyil, özünün də etiraf etdiyi kimi həm də o yerləri öyrənmək üçün gedirmiş: “Sanatoriyaya getmək həvəskarları sırasında xanımım və mən də vardıq. Biz müalicə olunmaqdan çox qədim türk yurdlarını tanımaq, aydınlarla görüşmək üçün sanatoriya­ların imkanlarından istifadə edirdik. Kırım­dakı, Quzey Qafqazdakı sanatoriyalarda olarkən yerli radio-televiziyada, qəzet və jurnal redaksiyalarında, nəşriyyatlarda da olurduq. Oradan malkar (balkar), qaraçay, noqay, qumuq dillərində yazılmış kitablar, qəzet-jurnallar alıb gətirir, peşə yoldaşlarımıza, dostlarımıza oxumağa verir, sonra da müzakirələrə başlayırdıq”. O, hətta görüşdüyü insanlardan folklor nümunələri toplayırmış: “Sadə urumlular ilə söhbətimiz şirin keçirdi. Həvəslə bayatılar, dastanlardan parçalar, nağıllar, ata sözləri və s. söyləyirdilər. Səslərini yazmağa texniki avadanlıqlarım olmadığından danışmaları qələmlə kağıza yazmağa çalışırdım”. O illərdə belə imkanlardan bu cür ağlla istifadə etmək hər adamın düşüncəyi bir məsələ deyil.

Müəllifin xarakterində olan yumor hissi, hazır cavablıq qabiliyyəti onun yazılarına da sirayət edir, bəzi hissələri oxuyarkən adamın dodağı qaçır (məs., “Öpücü baba”), bəzən onun qarşısındakına keçdiyi “dərs” oxucuda rəğbət oyadır (“Mövcud olmayan dövlətin işğal olunmuş torpaqları”, “Quzey Qafqaz Sovetlərin çöküşündən sonra” adlı bölüm­də urumlularla söhbət hissəsi və s.). Bəzən də adam Əli Şamilin cəsarətinə hey­rətlənməyə bil­mir. Gömrük məntəqələrində rus məmurlara verdiyi cavablar hər bir Azərbaycan vətəndaşının ürəyindən keçənləri əks etdirir.

Bu kitabda biz müəllifin iştirak etdiyi konfranslara qatılan elm adamları, onların məruzələri, səfər etdiyi ölkələrin tarixi, coğrafiyası, hətta siyasətçiləri və gömrüklərdəki vəziyyət haqqında məlumatlar əldə edirik. Kitab sanki bələdçi rolunu oynayır və Aleksandr Düma, Adam Oleari, Övliya Çələbi kimi məşhur səyahlərin əsərlərini xatırladır. Onu da qeyd edim ki, “Yol qeydlərim” Əli müəllimin bu seriyadan olan ilk kitabı deyil. Onun “Tanıdığım adamlar”, “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” və s. əsərlərində də eyni xətti müşahidə edirik. Adlarını qeyd etdiyim kitablar, təbii ki, yalnız səfər təəssüratlarını yazmaq üçün qələmə alınmayıb. Bunları oxuyan gənc digər Türk cümhuriyyətləri, oralarda yaşayan soydaşları, yaşlılarının durumu, həmin ölkələrdəki siyasi vəziyyət və s. haqqında da məlumat əldə edir. Bu məlumatlar isə onun dünyagörüşünə və gələcək fəaliyyətinə təsir etməyə bilməz. Müəllif kitabda Azərbaycanın Rusiyada mövcud olan digər Türk cümhuriyyətləri və orada yaşayan türk xalqları ilə zəif münasibətlər qurmasından, bəzi hallarda isə görülən işlərlə bağlı yazıların yazılmamasından şikayət edir, sanki gəncləri bu sahədəki boşluqları aradan qaldırmağa səsləyir.

Əli müəllimin yazılarında daha bir diqqətçəkən məqam da dilimizə digər dillərdən keçən sözlərdən imtina edərək onları milli sözlərlə əvəzləməsidir. O, ziyalını oxumuş, aydın, əsri yüzil, cənubu güney, şimalı quzey, mübarizəni dirəniş və s. kimi sözlərlə əvəz edərək gənclərə örnək olmağa çalışır.

Yazılarda Əli müəllimin etnoqrafik detallara nə qədər həssaslıqla yanaşdığını müşahidə edirik: “Təxminən 250, 500, 800 qramlıq plastik qablardakı kiçik, yumru və çil-çil əriklər diqqətimi çəkdi... Naxçıvanlılar ona qığ ərik deyirlər. Ərik hər yer-

də sovuşsa da, burada yeni-yeni yetişir". Onun burada işlətdiyi qığ ərik və sovuşmaq ifadələri əslində etnoqrafik terminlərdir. Eləcə də, qaqaüz qıvırması haqqında məlumat verərkən Azərbaycanlı qovurmanın necə hazırlanmasını təsvir etməsi maraqlıdır.

Onun müxtəlif türk xalqlarından bəhs edərkən verdiyi məlumatlar çox lazımlıdır. Bu baxımdan "19-cu yüzilin sonlarında və 20-ci yüzilin əvvəllərində rusların tərəkmə kimi qeydə aldığı xalq indi qumuq və azərbaycanlı kimi qeydə alınır" cümləsi olduqca qiymətli detaldır. Urumlular, noqaylar, tatarlar haqqında yeri gəldikcə yazdığı faktlar da diqqətçəkicidir. Əli Şamil sanki, yeri gəldikcə, bu cür məlumatları yazaraq onları itib-batmaqdan qorumağa çalışır.

Müəllifin yazılarından hiss olunur ki, getdiyi bütün bölgələrlə bağlı çox məlumatlıdır. Oralarda nəşr olunan dövrü mətbuat, çap olunan kitablar, hətta yaradılan təşkilatlar və s. barəsində bölgənin insanları qədər, hətta bəzən onlardan da çox bilir.

O, nəinki Türk cümhuriyyətləri və muxtar vilayətlərini gəzir, eyni zamanda Güney Koreya kimi uzaq ölkələrə də səyahət edərək oralardakı durumlarla maraqlanır, tanınmış universitetlərdə məruzələr oxuyur, bunun üçün mükafat alır, keçirilən konfranslarda əsas çıxışçılardan biri olur, orada yaşayan tələbələrə görüşür, professor Eunkyung Oh kimi alimlərlə fikir mübadiləsi edir, gələcəkdə görülmək işləri planlaşdırır və s.

Düşünürük ki, müəllifin digər əsərləri kimi bu kitabı da Türk dünyasını daha yaxından tanımağa, problemləri daha yaxşı analiz etməyə kömək edəcəkdir.

Ləman Vaqifqızı (Süleymanova)

Fil.ü.f.d., dos.

Rəsmi təbliğat və gördüyünü danışan insanlar

“Yol qeydlərim (Quzey Qafqaz, Kırım, Qaqauz Yeri və Güney Koreya)” kitabın nəşriyyata göndərmək istərkən dönüb keçmişimə baxdım. Gördüm 73 ili arxada qoymuşam. 18 xarici ölkədə elmi simpoziumda iştirak etmişəm, 200 yaxın məruzə oxumuşam. İstər Azərbaycanda, istər vətənimdən kənarda nəşr etdirdiyim məqalələrin, oxuduğum məruzələrin əsas qayəsi zülmə, haqsızlığa etiraz olub.

Etirazımın, narazılığımın səbəbi mənə edilən haqsızlıqdır-mı? Yazılarımda və çıxışlarımda demək olar ki, buna rast gəlinmir. Sovet rejiminin yalnız məni deyil, ailəmi, qohumlarımı, ətrafımdakıları necə əzdiyini, çıxılmaz vəziyyətə saldığını görmüşəm. Biliyim artdıqca, oxuduğum kitablar, məqalələr, arxiv sənədləri çoxaldıqca bilmişəm ki, təkcə mənim ailəm, qohumlarım, kəndim, millətim əzilməyib. Son yüzilliklərdə Türksöylü xalqlara, onların cəsur, millətsevər övladlarına edilən ədalətsizlik içimi göynədib. Ağrılarımı, acılarımı üsyankarcasına oxucu-ya çatdırmamışam, sakit-sakit sətirlərimə hopdurmağa çalışmışam.

Ucqrar bir dağ kəndində doğulmuşam. Ailəmizdə, oxuduğum məktəblərdə müəllimlərim arasında açıq antisovet, milliyətçi təbliğat aparan olmayıb. Gördükləri, şahidi olduqları hadisələri də nə gizlədiblər, nə də ona siyasi rəng qatıblar. Uşaqların əksəriyyəti kimi mən də dərslə getməyəndə, təsərrüfat işləri görməkdə ailəyə, qohum-əqrabaya kömək etməyəndə adamların toplaşdığı dükanın yanında olmuşam. Daha çox özümdən

böyüklərin söhbətlərini, zarafatlarını dinləmişəm. Yeniyetmə ağıllımla onların dediklərinin qəzetlərin, jurnalların yazdıqları, radio-televiziya, iclaslarda deyilənlərə düz gəlmədiyini hiss etmişəm. Kəndimizin adamları şahidi olduqları, eşitdikləri, gördükləri hadisələrə bir az da bəzək-düzək vuraraq danışır-dılar. Görünür, bu da onların aşiq mühitində böyümələrindən, dastançılıq ənənəsinin təsirindən çıxma bilməmələrindən irəli gəlirdi.

Məktəbdə, dərslərdə, qəzet və jurnallarda, radio və televiziya, rəsmi toplantılarda Sovetlərin qazandığı böyük qələbələrdən söz açılırdı. Kənd içərisində isə, nımdaş, yamaqlı paltar geymiş atalar övladlarını ali məktəblərə qəbul etdirmək üçün qəpik-qəpik pul toplanmalarından, kolxoz malını rəhbərlərin oğurladıqlarından, talançılıqdan, ölkədə rüşvətin baş alıb getdiyindən danışır-dılar. İl boyu kolxozda işləyən bu adamlar həkimə getmək üçün, ailə üzvlərini şəhərə yola salmaq üçün, ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan balalarına beş-on manat göndərmək üçün borc almağa dəfələrlə müəllimlərin üstünə qaçtığına şahidi olmuşam. Müəllimlər də hər zaman pul verə bilmirdilər. Maaş verilən vaxtı gözləmək lazım gəlirdi.

Çoxlu mal-qara, toyuq-cücə saxlayan kəndlilərin evində ay-larla ət xörəyi, yumurta yeyilmirdi. Necə deyərlər, ət, yun, yağ, pendir, yumurta və b. kənd təsərrüfatı məhsullarının çoxu bazarda satılmaq üçün hazırlanırdı. Oradan əldə edilən pul ailə üzvlərinə geyim, ev əşyaları alınmasına, xeyir-şərə xərclənirdi.

Rəsmi təbliğat Sovet Ordusunun İkinci Dünya Savaşındakı möhtəşəm qələbəsindən, adamların orduya könüllü yazıldığından danışır-dı. Kəndimizdə bir nəfərdə olsun, “mən əsgərliyə könüllü getdim”, – deyən yox idi. Hamısı məcburi əsgər aparıldı-

ğını deyirdi. Əsgərliyə 18 yaşında aparırdılar. Amma savaş illərində kəndimizdən 18 yaşı çatmayanları da səfərbərliyə alıb savaşa göndərmişdilər. Savaşda iştirak edənlər isə aclıqdan, ordu-dakı başıpozuqluqdan, milli ayrışmışlıqdan söhbət açırdılar. Rus dilini bilmədiklərinə görə komandirlərin müsəlmanları “yoldaş” deyib necə güllələdiklərindən danışır-dılar.

Kəndimizdən savaşa göndərilənlərin əksəriyyəti Kırım yarımadasında olmuşdu. Necə deyərlər, güllə səsi eşitməmiş, burunlarına barıt qoxusu dəyməmiş, almanlara bir güllə, bir mərmə atmamış mühasirəyə düşmüşlər. Sahilə yaxın olanlar mühasirədən qurtulmaq üçün əsgər və zabitlərin başıpozuq, düzensiz halda Kerç boğazından gəmilərlə keçmək istədiklərini danışır-dılar. Gəmi az, qaçıb qurtulmaq istəyənlər çox olduğundan basabas yaranırmış. Gəminin yükü çox olmasın, dənizdə batmasın deyər zorla minmək istəyənləri itələyib suya salırlarmış. Həvə sahəsi qorunmadığından köhnə gəmilərə minmiş “şanslılar” isə alman təyyarələrindən atılan bombalardan balıqlara yem olmuş, ya da cəsədlərini ləpələr sahilə vururmuş. Sahildəki cəsədləri toprağa basdırmağa təşəbbüs göstərən belə olmurmuş. Əsgər və zabitlərin bir qismi isə 4-5 gün mühasirəyə düşdükləri üçün yüksək rütbəli komandirlərinin onları qoyub qaçdıqlarını bilməmişlər. Ac qaldıqlarında özlərinə yemək tapmaq üçün gedərkən almanların yarımadaı tutduqlarını bilmişlər. Əsirlikdə olanlar almanların onlara ruslardan yaxşı davrandıqlarını danışır, almanların nizam-intizamından, səliqə-səhmanından, qanunlara ciddi əməl etmələrindən qürurla danışır-dılar. Biz uşaqlar isə bir-birimizi söymək və təhqir etmək istərkən nemes (alman) deyərdik.

Kəndə gələn kinolarda Sovet ordusunun hünəri, partizanların dözümlülüyü, qəhrəmanlığı tərənnüm olunurdu. “Uzaq sahillərdə” filmindəki Mixaylo uşaqların və yeniyetmələrin sevimli qəhrəmanı idi. Biz savaşa iştirakçısı olan, əsir düşən kəndlilərimizdən Mixaylonu xəbər alırdıq. Onlar bizə Apo bəy Düdənginski, Məhəmmədəmin Rəsulzadəni harada, necə gördüklərini söyləyirdilər.

Kəndimizdən Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı o yana qalsın, yüksək döyüş ordenləri alanlar da yox idi. Hansısa orden-mədalı olan varda, o da sanki gizlədir, demirdi. Bizim kənddə qəhrəman kimi tanınanlar almanlara qarşı döyüşənlər deyil, ordu-dan qaçaraq dağlarda Sovet rəhbərlərinə qarşı döyüşənlər idi. Onlar haqqında elə ilhamla danışdılar, gəl görəsən. Bu söhbətlər bəzən mənə inandırıcı görünmürdü. Çünki bir-iki nəfərin qaçağın 30-40 nəfər təlim görmüş, hər cür silah-sursat və ərzaqla təmin olunmuş sovet əsgər və zabitlərinə qalib gəldiyinə, qaçaq Fərzalının beşağılanla təyyarəni vurmağına necə inana bilərdim? Amma onlar hadisələri elə təfərrüatı ilə danışdılar ki, etiraz etməyə yer qoymurdular. 20-30-cu illərdə olduğu kimi, İkinci Dünya Savaşı illərində də kəndimizdən 8-9 nəfər qaçaqlıq elədiyinə görə güllələnmiş, bəzilərinin ailə üzvləri həbs edilmiş, Qazaxıstana sürgünə göndərilmişdi.

Quzey Qafqazda yaşayan qumuqların, noqayların, malkarların, qaraçayların, kırım tatarlarının, qaqauzların, axisqalıları bizimlə eyni dildə danışdıqlarını ilk dəfə zorla savaşa göndərilmiş kəndlilərimizdən eşitdim. Onlar soydaşları olan, tərcüməçisiz bir-birlərini başa düşdükləri qazaxlarla, qırğızlarla, özbəklərlə, türkmənlərlə, başqırdlarla bir-birlərini necə qoruduqlarından ilhamla söz açırdılar.

Məktəbdə milliyətimizin azərbaycanlı olduğunu öyrədirdilər. Qəzet-jurnallar da elə yazırdı, radio-televiziya da elə deyirdilər. Rayon mərkəzinə gedəndə ermənilərin uşağı da, böyüyü də, rəhbər vəzifədə işləyənləri də bizə türk deyirdi. Türklərin onların ata-babalarını qırdığından danışdılar. Kitablarımızda da türklər işğalçı, qəddar kimi təsvir edilirdi. Bizim savadsız kəndlilərimiz, müəllimlərimiz isə türklərin xilaskarlığından söz açırdılar. Ermənistanın ermənilər yaşayan, türklər yaşayan, hətta ruslar yaşayan kəndlərində yazılar erməni dilində, Gürcüstanda gürcü dilində olduğu halda, Azərbaycanda rus dilində idi. Özbəkistana, Türkmənistana, Qazaxistana, Qırğızistana və b. türk xalqları yaşayan bölgələrə gedən kəndlilərimiz oradakı yazıların da rus dilində olduğunu söyləyirdi. İçimdə sual yaranırdı: Nədən xristian respublikalarında yaşayan xalqlar öz dillərində yazı bilər, rəsmi dilləri ana dillərindədir, amma müsəlman respublikalarında yaşayanlar rus dilində yazmalıydılar?!

Oxumağa getmək istəyən yeniyetmələrin pasport almaq üçün günlərlə rayon milis idarəsinin qarşısında növbəyə durduqlarının, rüşvət verənlərin növbəsiz pasport aldıqlarının şahidi olurduq. Üç aylıq, altı aylıq, bir illik müddəti olan bu pasportlar yalnız SSRİ daxilində qüvvədə idi. Onunla xaricə getmək olmazdı. İkinci, üçüncü dəfə pasport alanlara beş illik və daha uzunmüddətlini verdilər.

Bakıda, Sumqayıtda və ya Rusiyanın hər hansı bir bölgəsinə getmək istəyəndə gərək rayona gedərək rüşvət verib qeydiyyatdan çıxaydın. Azərbaycanda da rüşvət vermədən yataqxanaya və ya hansısa qohumunun evinə qeydiyyatda düşmək, arayış almaq mümkünsüz idi. Ermənilərin, rusların və başqa digər millətlərdən olanların Bakıya asanlıqla qeydiyyatda düşdüklerini,

bizə isə keçilməz sədd yaradıldığını görmüşdük. Tələbələrin bir qismi yanımızdaca valideynlərinin onların ali məktəbə, texnikuma qəbul olmaları üçün hansı müəllimə nə qədər pul verdiyini, imtahandan kəsilməmək üçün öncədən necə pul topladıqlarını, kəsilənlərin isə tapşırıdılarlaq və ya pul verərək qiymət yazdırıdılarının şahidi olurduq.

Universitetdə bizə Marksın, Engelsin, Leninin əsərlərini, Sov. İKP plenumlarının, qurultaylarının qərar və qətnamələrini oxudurdular. Marksın pambıqçı əməyinin qul əməyi adlandırdığını, Leninin sosializmdə istiqraz, lotereya olmayacağını oxuyurduq. Hər yerdə istiqraz, lotereya satıldığını görürdük, hətta tələbələrin təqaüdündən müəyyən məbləğ kəsib əvəzində lotereya verirdilər. Zorla qəzetlərə abunə yazdırırdılar, lotereyanı almaq istəməyəni, qəzetə abunə olmaq istəməyəni təhdid edir, məktəbdən qovacaqları ilə hədələyirdilər.

Nəinki ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələrini, 4-cü sinifdən yuxarı siniflərin şagirdlərini rəsmi surətdə pambıq yığımına cəlb edirdilər. Hətta bəzi yerlərdə birinci sinifin uşaqlarını belə pambıq yığmağa aparırdılar. Tualeti, içməli suyu, normal yeməyi və yatmağı olmayan uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər qəzalardan, xəstəliklərdən ölürdülər. Amma onların heç birini istehsalat qəzası kimi qeydə almırdılar.

Rəsmi yazılan və deyilənlərlə yaşantıların uyğun gəlmədiyini bir cəmiyyətin burulğanında dünyagörüşümüz formalaşırdı.

Kənd meydanında eşitdiklərimi ali məktəbdə oxuduqlarımla, xüsusilə, 1920-1930-cu illərdə oxuduğum qəzet və jurnallarla zənginləşdirdim. 1937-ci ildə baş verən repressiyanın millətimin savadlı, vətənsəvər oğullarının məhvinə yönəldildiyini

bildim. Onların (repressiya olunanların) haqlı olduğunu başa düşdüm.

Beləcə, məndə türksöylü xalqları yaxından tanımağa maraq artdı. Gördüm ki, onların taleyi də Azərbaycanlılardan heç nəyi ilə fərqlənməyib. Azərbaycanlıları cəzalandırmaq üçün Qazaxıstana, Qırğızıstana, Sibirə sürgün ediblər. Oxuyanda ki, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Sibirdə də kütləvi sürgünlər olub, hey-rət məni bürüdü. Necə yəni sürgün yerindən də sürgün olurmuş?

Ali məktəbin son kursundan başlayaraq türk xalqlarını daha yaxından tanımaq üçün onların yaşadıkları bölgələrə getdim, aydınları ilə görüşdüm. Bu görüşlər, söhbətlər haqqında yazdıqlarımın çoxu redaksiyalar tərəfindən bəyənilmədi, lakin ruhdan düşmədim.

Sovetlərin çöküşü isə vəziyyəti tamam dəyişdi. Yazdığım məqalələrin nəşri imkanları artsa da, maddi sıxıntı üzündən getmək imkanlarım azaldı. Yaxşı ki, elmi toplantılarda bəzi təşkilatçılar yol, qalmaq və yemək xərclərini ödədilər. Ondan yararlandım. Getdiyim və şahidi olduğum hadisələr haqqında yazdım. Lakin qəzet və jurnalların həcmi, radio və televiziya verilişlərinin vaxt məhdudiyyətləri yazdıqlarımın hamısını oxucuya, dinləyiciyə çatdırmaq imkanı vermədi. Buna görə də onları kitab halında oxucuya təqdim etməyi qərara aldım.

İlk dəfə bu mövzuda “Quzey Kıbrıs” kitabım işıq üzü gördü. Sonra da yol qeydlərimi “Qaşqaylar və onların folkloru”, “Albaniya və Azərbaycandakı albanlar” kitablarımda verdim. Türküstanə gedərkən yazdığım məqalələrin üzərində yenidən işləyərək “Parçalanmış Türküstanı gəzərkən” kitabına daxil etdim.

“Yol qeydlərim (Quzey Qafqaz, Kırım, Qaqauz Yeri və Güney Koreya)” kitabın nəşrə hazırlayarkən tanış olduğum insanların bəzilərinin mənə verdiyi vizit kartları tapa bilmədim. Diqqətsizlikdən bəzilərinin də adını, soyadını öyrənməmişdim. Bəzlərinin şəkilini kitabda verərkən adlarının yerinə nöqtələr qoydum.

Kitabı nəşrə hazırlayarkən ayrı-ayrı məqalələrin ilk oxucusu, redaktoru və məsləhətçisi olmuş iş yoldaşlarım Aynurə Sadıq qızı və Məhsəti Vaqif qızı oldu. Bakıda ali təhsil almış Tudora Arnaut qaqauzlar, Nigar İsmət qızı Kırım tatarları haqqında yazdıqlarımı oxudular ki, yanlışlıqlar olmasın. Kitabın hazırlanmasında mənə təmənnəsiz kömək etmiş bu insanlara, eləcə də “Köhlən” nəşriyyatının əməkdaşlarına təşəkkürümü bildirim.

Quzey Qafqaz sovetlərin çöküşündən sonra

Sovetlər Birliyində geniş sanatoriya və kurort şəbəkəsi yaradılmışdı. Oraya istirahət və müalicəyə getmək istəyənlərə göndərişlər¹ verilirdi. Bu göndərişlərin də pulunun 85 faizinin (bəzən də 100 faizinin) yerli həmkarlar təşkilatları ödəyirdi. Təbliğat da öz işini görürdü. Adamlar kurort və sanatoriyalara, istirahət mərkəzlərinə getməyə həvəsləndirildilər. Sanatoriyalar əsasən xəstələrin fizioterapiya müalicəsi üçün yaradılmışdır. Oraya getmək istəyənlər mütləq xəstəliyi haqqında sənəd aparmalı idi. Xəstə olmayanlar da həkimdən saxta bir sənəd alırdı. Bu sənədin saxtamı, doğrumu olduğuna nə sanatoriyalarda çalışanlar ciddi yanaşırdılar, nə də onu verən poliklinikaların həkimləri. Buna görə də hər hansı bir təşkilatda çalışan adam ildə bir dəfə, iki ildən bir göndəriş alıb sanatoriya və kurortlara gedə bilirdi.

Hər il sanatoriyaya gedənlər sırasında xanıмым və mən də vardım. Müalicə bir bəhanə idi. İmkandan istifadə edib qədim türk yurdlarını gəzir, oradakı aydınlarla görüşürdük.

Göndərişsiz səfərə çıxanda həm çoxlu problemlərlə üzləşirdik, həm də baha başa gəlirdi. Moskva, Leningrad² kimi böyük şəhərlərdən tutmuş ən kiçik rayon mərkəzində, böyük qəsəbələr də belə hotel³ vardı. Lakin orada yer tapıb qalmaq mənim kimiləri üçün çətin idi. Hotel boş olsa belə qeydiyyatçı “yer yox-

¹ Путёвка.

² 1924-cü ildə 1991-ci ilə kimi şəhər Leninin şərəfinə Leningrad adlanmışdır. 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra şəhər Sankt-Peterburq adlanır.

³ Sovet dövründə “qostinisa” adlanırdı.

dur” deyirdi. Elə ki pasportun arasına 10, 25 manat qoyub verirdin, onda “yer tapılırdı”. Qanundankənar pul verməyi özümə sığışdırmırdım. Buna görə də hotellərdə yer tapmağım çətin olurdu.

Hotelin dolu olmasının, boş qalmasının işçilərin maaşa təsiri yox idi. Onlar da dolanışıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün nə yolla olur-olsun qonaqlardan pul qoparmağa çalışırdılar.

Sanatoriya, kurorta göndəriş alanda isə bilirdin ki, pis-yaxşı qalacağın yer də, yemək-içməyin də öncədən hazırlanıb.

Kırımdakı, Quzey Qafqazdakı sanatoriyalarda olarkən yerli radio-televiziya, qəzet və jurnal redaksiyalarına, nəşriyyatlara gedirdik. Oradan malkar (balkar), qaraçay, noqay, qumuq dillərində kitablar, qəzet-jurnallar gətirir, peşə yoldaşlarımıza, dostlarımıza verir, oxuyub müzakirə edirdik.

Rəsmi statistikada yunan (qrek) yazılanlar, özlərinə urumlu deyirdilər. Sadə urumlular ilə söhbətimiz şirin keçirdi. Həvəslə bayatılar, dastanlardan parçalar, nağıllar, ata sözləri və s. söyləyirdilər. Səslərini yazmağa maqnitafonum, diktafonum olmadığından danışmaları qələmlə kağıza yazmağa çalışırdım.

Türkcə dil açan, məktəbə gedənə kimi əsasən türk dilində danışan, kilsədə keşişin söylədiyini anlamayan bu topluma mənim doğulduğum bölgədə – Göyçədə yaşayan türklər də, ermənilər də urumlular deyirdilər. Gürcülər isə onları berzen adlandırırdı. Səhv etmirəmsə, bu da yeni gələn deməkdir. Xeyirdə-şərdə, ailədə, küçədə-bacada bir-birilə türkcə danışan, yəni ünsiyyət dilləri türkcə olan bu xalqda belə bir fikir formalaşdırılıb ki, onlar tarixin hansı dönməndəsə yunan dilində danışmışlar. Osmanlılar Bizansı yendikdən sonra şərt qoyublar ki, ya dininizi dəyi-

şin, ya da dilinizi. Urumlular da inanclarına sadıq olduqlarından dillərini dəyişiblər.

Urumluların oxumuşları ilə ünsiyyət qurmağımız heç də asan olmurdu. Onların antitürk söhbətlərinə faktlarla cavab verməyə çalışanda qəbul etmək istəmirdilər. “Osmanlı dövlətində yaşayan yunanların hamısı dilini dəyişmədiyi halda siz necə oldu dilinizi dəyişdiniz?” sualını verəndə ciddi və məntiqli cavab vermək əvəzinə əsəbiləşir, 19-20-ci yüzillərdə Rusiyada nəşr edilmiş kitablara istinad edir, məni inandırmağa çalışırdılar. Sultanlarının urumluların dilini dəyişdirməsi haqqında rəsmi bir sənəd, qaynaq da göstərə bilmirdilər.

Osmanlı dövlətində islamı qəbul edənlər ciziyə vergisindən azad etdiyini, dilini dəyişib dinini qoruyanlara isə heç bir güzəşt edilmədiyini dönə-dönə söyləyirdim. “Onda vergidən azad olmaq xatirinə gərək urumlular dinlərini dəyişəydilər, nədən dillərini dəyişiblər?” sualına cavab vermək əvəzinə əsəbiləşirdilər.

Açıq-aşkar görürdüm ki, urumlular da qaqauzlar, çuvaşlar, kreşni tatarlar və başqa toplumlar kimi xristian inanlı türklərdir. Lakin Rusiyanın və Avropa dövlətlərinin apardıqları uzunmüddətli təbliğat onlarda türklərə qarşı nifrət formalaşdırıb.

Məzuniyyətdən geri döndükdən sonra görüşlərim haqqında dostlarımla, iş yoldaşlarımla fikir mübadiləsi edirdik. Səfər təəsüratlarımı yazanda isə redaksiyalar onu verməkdən imtina edirdi. Belədən, mən də fərqli bir yol seçdim. İşlədiyim “Sovet Naxçıvanı” (“Şərq qapısı”) qəzeti ilə SSRİ-dəki muxtar respublikaların qəzetləri arasında səhifə mübadiləsi etməyə başladım. Mən Naxçıvan haqqında məqalələr hazırlayaraq muxtar respublikaların qəzetlərinə göndərirdim, onların da əməkdaşlarından xa-

hiş edirdim, bölgələri, millətləri haqqında məqalələr hazırlayıb bizim redaksiyaya göndərsinlər.

Planlı sosialist idarəetməsi adı altında hər şey mərkəzləşdirilmişdi. Yəni Azərbaycanın hansısa bir kəndində məktəb, mədəniyyət evi tikiləcəyini də, körpü salınacağını da, hətta əkinçinin neçə hektar soğan əkəcəyini də Moskva planlaşdırırdı. Qəzet və jurnalların kənardan almalı olduğu informasiyalar da Sİ-TA (Sovet İttifaqının Teleqraf Agentliyi) və XMA (Xəbərlər Məlumat Agentliyi) deyilən təşkilatlardan göndərilirdi. Yerli mətbuat da onların yazılarına səhifələrində yer ayırmağa borclu idi. Əslində bu yerdəkilərin də işinə çox yarayırdı. Çünki həmin yazılara sensor nəzarəti lazım gəlmirdi.

Respublikalarda, muxtar respubliklarda, vilayətlərdə, eləcə də rayonlarda çap olunan qəzet-jurnallarının redaktorlarının seyfində bir kitab bərk-bərk qorunub saxlanırdı. Pereçen (senzür qaydaları) adlandırılan bu kitabı yalnız redaktor, redaktor olmayanda onu əvəz edən oxuya bilirdi, yəni redaksiyanın başqa əməkdaşlarına göstərilirdi. Bununla yanaşı respublikaların, muxtar respublikların, vilayətlərin nəşrlərinə nəzarət edən sensorlar da vardı.

Mənim muxtar respublikalar və vilayətlərlə birbaşa əlaqə qurmağım isə həm redaktoru maraqlandırır, həm də narahatlıq yaradırdı. Düşünürdü ki, həmin materiallarda birdən sensor nəzarətindən yayınmalar olar. Bu da onun üçün “başağrısı” yarırdı.

Quzey Qafqazda yaşayan xalqlarla yanaşı, yakutlar (saka), tatarlar, başqırdlar, altaylar və başqa xalqlar haqqında onların öz jurnalistlərindən informasiya almağımız mərkəzdənqaçmanın ilk qığılcımları idi. Qəribəsi bu idi ki, oxucular da rəsmi agent-

liklərin göndərdiyindən çox birbaşa alınmış yazıları oxumağa həvəsli idilər.

Şəkil 1. Mahaçqalanın ən yaşıl guşəsi. Qaldığımız hotelin yanı.

Yadımda qalan odur ki, Naxçıvan haqqında hazırlayıb Başqırdistanda və Yakutiya da çap etdirdiyim yazılarla bağlı “Sovet Naxçıvanı” (“Şərq qapısı”) qəzetinə 500-dən çox məktub gəlmişdi. Qəzet və jurnala gələn məktubların çoxluğu həmin mətbuatın nüfuzunun yüksəkliyi kimi dəyərləndirilirdi. Naxçıvan kimi ucqar bir bölgədə nəşr edilən qəzetə Rusiyadan bu qədər məktub gəlməsi redaktoru sevindirirdi.

M.S.Qorbaçovun başladığı “perestroyka”, “qlasnost” birbaşa əlaqələri genişləndirməyə imkan açsa da, bundan səmərəli istifadə edə bilmədim. Moskvanın Azərbaycan üçün hazırladığı “Dağlıq Qarabağ” problemi oxucuların istəyi ilə jurnalistlərin də diqqətini bu mövzuya yönəltdi. Beləcə, SSRİ-də yaşayan türk xalqları haqqında yazılar vermək, onlarla əlaqələri genişləndirmək arxa plana keçdi. Sərhədlərin açılması İran, Türkiyə mövzusunu aktuallaşdırdı. Dağıstanda, Quzey Qafqazın başqa bölgələrində yaşayan türk xalqlarının nəşrlərini almaq, onların ictimai-siyasi xadimləri ilə görüşmək də çətinləşdi. Necə deyərlər, proseslər başqa istiqamətə yön aldı. Mən isə zamanın sürəti ilə ayaqlaşa bilmədim.

SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının oxumuşları ilə əlaqəni yeni istiqamətdə davam etdirməyə başladım. Onlarla daha çox elmi toplantılarda görüşdüm. Alimlərini Azərbaycanda, Türkiyədə və Avropa ölkələrində keçirilən toplantılara dəvət etdim. Bu işlər

də istədiyim kimi getmədi. Onların əksəriyyəti rusdilli olduqlarından türk dilində və Avropa dillərində məruzələr hazırlamağa çətinlik çəkirdilər.

Bütün bu problemlərə baxmayaraq, onlarla müntəzəm əlaqə saxlamağa çalışırdım. Əlaqələrim yaradıcılığım da təsirsiz ötüşmürdü. “Tanıdığım adamlar”, “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitablarında, Türkiyə radiosu üçün hazırladığım “Türk dünyasının məşhurları” seriyasından verilişlərdə, eləcə də Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Türkiyədə iştirak etdiyim elmi konfranslarda qumuqlardan, qaraylardan, malkarlardan (balkarlardan), noqaylardan geniş söz açırdım.

Ömrümün qürub çağından o yerləri bir daha görmək, oxumuşları ilə görüşmək, söhbətləşmək, mənzərəli yerlərini görmək üçün Nalçıkdəki sanatoriyalardan birinə getməyi planlaşdırdım. Nalçıkdəki tanışlara fikrimi bildirdim. Onlar bizim üçün “Mayak” sanatoriyasında yer ayırtmışdılar. Biz yolboyu Mahaçqalada, Vladiqafqazda bir neçə gün qalıb, tanışlarla görüşmək məqsədilə sanatoriyada bizə ayrılmış vaxtdan bir neçə gün əvvəl yola düşdük.

Gürcüstan, Azərbaycan və Rusiya gömrük məntəqələrinin fərqi

Rusiyaya gedən qatarların vaqonlarının, avtobusların köhnəliyi və göstərilən xidmətin səviyyəsinin aşağı olması bizi vadar etdi ki, heç olmasa, Mahaçqalayadək taksi ilə gedək. 2017-ci il iyulun 28-də Bakıdan yola çıxdıq. Azərbaycanla Rusiya arasında 4 keçid məntəqəsi açılsa da, yenə tələbatı ödəmir. Adam-

lar keçid məntəqələrində saatlarla gözləməli olur. Sıxlıq vaxt itkisi yaratmaqla yanaşı keçid məntəqəsində işləyən gömrük işçilərinin gəlir mənbəyinə çevrilib. Onların bilərək növbənin pozulmasına şərait yaratmaları qanıqaraçılıq, əsəbilik yaradır.

Şəkil 2. “Mayak” sanatoriyasının həyəti. Soldan:
Burxan Berberov, Əli Şamil və Ahmed Sozayev

Bizi aparan taksi sürücüsü təcrübəli idi. Sərhədə yaxınlaşanda telefonla kimdənsə keçid məntəqələrindəki vəziyyəti öyrəndi. Maşın və adam seyrək olan məntəqədən keçmək ona da sərfəli idi. Çünki axşam Mahaçqalada yatıb dincəlməli, şəhər təzdən müştəri tapıb yenidən Bakıya qayıtmalıydı. Bəzən müştəri tapanda onlar yorğunluqlarını unudub elə həmin gün də Bakıya qayıdırlar.

Seyrəklik olan keçid məntəqəsi bizə də sərfəli idi. Oraya gələndə növbədə 4-5 minik maşını vardı. Növbəmiz çatanda Azərbaycan gömrük işçilərinin qoyduqları qaydaya əsasən taksidən

endik. Yol çantalarımızı sürüyüb manitor olan otağa getməli olduq. Azərbaycanın quru sərhəd keçidlərinin hamısında belədir. Gürcüstan tərəfin keçidində isə maşından enməyə, çantalarını sürüyə-sürüyə manitor otağına aparmağa ehtiyac qalmır. Sərhədçilər və gömrük işçiləri bütün əməliyyatları maşında oturduğun yerdə gülərlə həyata keçirirlər.

Şükür ki, Azərbaycan gömrüyündə yüklərimizi töküb-töküşdürməyə ehtiyac duymadılar. Manitorda baxmaqla kifayətləndilər. Sərhəd nəzarət-buraxılış məntəqəsində də pasportlarımızı sakitcə möhür vurdular. Daha heç bir çək-çevir, vaxt uzatma, təmənna olmadı. Yenidən çantaları sürüyə-sürüyə aparıb taksinin baqajına yüklədik.

50-60 metr o tərəfdəki Rusiyanın gömrük-keçid məntəqəsində taksidən enməyi, yüklərimizi də özümüzə yoxlama otağına aparmağı əmr etdilər. Qocalar da, şikəstlər də min bir zülmə çantalarını dartıb yoxlama otağına apardılar. Manitorun yanında yaşlı bir gömrük məmuru oturmuşdu. Yükmüzü manitora qoymaq istəyəndə o əsəbi və amiranə tərzdə yol çantalarımızı qarşısına qoymağı və ağzını açmağı tələb etdi. Sonra da ayaqlarının arasına aldığı yol çantalarımızın içərisindəkiləri töküb-töküşdürməyə başladı. O, nəyəsə nəzarət edəndən, yoxlayandan çox, paltarları, ayaqqabıları qurdalamaqdan ləzzət alana oxşayırdı. Xeyli qurdalandıqdan, səliqə ilə yığılmış paltarları qarışdırdıqdan sonra çantalarımızı götürməyə icazə verdi. Çantalarımızı səliqə-səhməna salmağa azı yarım saat vaxt itirdik.

Qarşısında manitor ola-ola gömrük məmurunun çantaları əl ilə yoxlaması mənə təəccüblü gəldi. Bu, vaxt itkisinə səbəb olur, boş yerə növbələr yaradır. Narazılığımı gömrük məmuruna bil-

dirdikdə əsəbiliklə: “Biz belə tələb edirik, bizi öyrətməyəmi gəlibsiniz?” cavabını aldıq.

Səfərə çıxarkən xanımım paltarlarımı səliqə ilə çantaya yığır. Səfər müddətində isə çirkli paltarları necə gəldi çantaya atıb evə gətirirəm. Geri qayıdacağımızı gözümün qarşısına gətirirəm. Demək, bu gömrük məmuru mənim çirkli alt paltarlarımı da beləcə, özündənrazı halda əlləşdirəcək.

Hər dəfə quru yolla xarici ölkələrə gedib-gələndə Azərbaycan gömrükçülərinin və sərhədçilərinin yoxlama metodu qanımı qaralır. Düşünürəm ki, nədən böyük xərclər hesabına onları xarici ölkələrə təcrübə mübadiləsinə göndərilir. Elə beş-on metr o tərəfdəki Gürcüstana göndərsələr, olmazmı? Gürcüstanın sərhəd keçid məntəqələrində adam özünü mədəni və inkişaf etmiş bir ölkədə hiss edir. Bir sözlə, Gürcüstanla bizim aramızdakı fərq nə qədərdisə, Azərbaycanla Rusiya gömrük yoxlamaları arasında da fərq o qədərdir desəm, yəqin ki, yanılmaram. Ölkənin giriş qapısında Azərbaycanın Rusiyadan nə qədər öndə olduğu görünür.

Qumuq aydınlarla görüş

Mahaçqalada bizi milliyətcə qumuq olan Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professorları Eldar Hacıyev və İmperiat Xalipayeva qarşıladılar. 30-a yaxın xalqın və etnik qrupun yaşadığı Dağıstanda Azərbaycandan gedib yaşayan və işləyənlərin də sayı az deyil. Onlar əsasən Azərbaycanda doğulub boya-başa çatmış, orta və ali təhsil almış avarlar, ləzgilər, saxurlardır. Dağıstanda yaşayan bir xalq da var, 19-cu yüzilin sonlarında və 20-ci yüzilin əvvəllərində ruslar onları tərəkəmə kimi

qeydə alırdı. 1937-ci ildən sonra isə onları qumuq və azərbaycanlı adlandırdılar.

Azərbaycandan gedib Dağıstanda rəhbər vəzifələrdə işləyənlər haqqında məqalə və kitablara rast gəlmək olur. Amma Dağıstan xalqları üçün Azərbaycanda milli kadrlar hazırlanmasından, Bakıda onlar üçün kitablar, jurnallar nəşr etdirilməsindən, milli ədəbiyyatlarının formalaşdırılması sahəsindəki işlərdən son 50-60 ildə, demək olar, ciddi bir əsər ortaya qoyulmayıb. Bu mövzu elə bil yaddan çıxıb. Rəsmi dairələrimiz də Dağıstan oxumuşlarına diqqəti azaldıb. Dövrü mətbuatda hərdənbir Azərbaycan-Dağıstan iqtisadi əlaqələrindən bəhs edən yazılara rast gəlmək olur.

Dağıstanda yaşayan Azərbaycan doğumlular valideynlərini görməyə, xeyirdə-şərdə iştirak etməyə can atırlar. Lakin sərhəd keçid məntəqələrindəki bürokratik əngəllər onların istəklərini reallaşdırmağa imkan vermir.

Dağıstanda yüzillər boyu hər bir xalq və etnik qrup kəndində öz dilində danışır. Kənddən kənara çıxanlar, qonşu xalqlar və etnik qruplarla əlaqə saxlamalı olanda isə türk dilindən istifadə ediblər. Ümumiyyətlə, təkcə Dağıstanda deyil, Quzey Qafqazda yaşayan xalqlar arasında yüzillər boyu ünsiyyət vasitəsi türk dili olub.

Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra Çar Rusiyasının həyata keçirə bilmədiyi bir işi qısa zamanda reallaşdırmağa bildilər. Ərəb əlifbasını dəyişməklə, islam dinini yasaqlamaqla rus dilini xalqlar arasında ünsiyyət dilinə çevirdilər. Təkcə ünsiyyət dilinə çevirməklə kifayətlənmədilər, ruslaşdırma siyasətini də gücləndirdilər. Milli oxumuşlar soydaşlarının bir çoxunun evlərində belə rus dilində danışmalarından narahatlıqlarını gizlətmirlər.

Sovetlər Birliyinin dağılması Dağıstanda da xalqların özünə-qayıdışını sürətləndirdi. İslam dininə maraq artdı. Təəssüf ki, ənənəvi nəqşibəndilik, şafilik, hənəfilik inkişaf etdirilmədi. Yaranmış boşluqdan sələfilər, vəhəbilər, yeqova şahidləri və başqa təriqətlər bacarıqla istifadə etməyə başladılar. Buna Rusiyanın hakim dairələri də bilərək şərait yaratdılar. İndi də təriqətlərə-rası ziddiyyətləri qızıqsdırırlar. Onlar bundan məharətlə istifadə edərək xalqların bir inanc, bir amal ətrafında birləşməsini əngəlləyirlər.

Dağıstanda yaşayan xeyli araşdırıcı tanışım olsa da, onlarla görüşə bilmədik. Yay tətili olduğundan hərə bir iş dalınca getmişdi. İmperiat Xalipayeva və Eldar Hacıyevlə bir süfrə arxasında əyləşib dərhləşdik. Kənardan qulaq asan olsa, bizim hansı ləhcədə danışdığımızı müəyyənləşdirməyə çətinlik çəkərdi. Türkiyə türkcəsinin, Azərbaycan türkcəsinin və qumuq ləhcəsinin qarışığında danışdıq. Bir-birimizi anlamaqda da çətinlik çək-mirdik. Əksinə, özümüzü çox rahat hiss edirdik.

1990-cı illərdə qumuqların yaratdığı “Tenlik” təşkilatının bərpa etməyin mümkün olub olmadığı ilə, qumuq dilində nəşr olunan qəzet-jurnal və kitablarla, radio, televiziya verilişlərinin həcmi ilə maraqlanıram. Onlar da suallarına cavab verirlər. Bu cavabların çoxunda bir inciklik və giley var. Onların gileyləri yalnız Azərbaycan hökumətindən və oxumuşlarından deyildi, Türkiyədən, Qazaxıstandan, Özbəkistandan da incik idilər. Daha çox umduqları isə Azərbaycandandır. Azərbaycanın heç ol-masa, 20-ci yüzilin başlarında Dağıstana göstərdiyi diqqətin təkrarlanması istəyirlər.

İmperyat xanım 2008-ci ildə nəşrinə başladığı “Türk dün-yası belleteni” (Dağıstan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəz-

dində elmi məqalələr toplusu) adlı jurnala buradan az məqalə göndərildiyindən, Azərbaycan kitabxanalarının və elm ocaqlarının bu dərgini almadıqlarından narazılığını bildirir. Rusiya Ali Attestasiya Komissiyasının siyahısına salmadığı elmi məqalələr toplusunun Azərbaycanda siyahıya salınmasına çalışır. Bildirir ki, onda jurnalın nüfuzu artar, məqalə göndərənlərin sayı çoxalar. Beləcə, Dağıstanda Türkiyə türkcəsində və türk xalqlarının dillərində nəşr olunan nüfuzlu bir jurnal meydana çıxar. Jurnal ətrafında daha çox araşdırıcı toplaşar.

İmperiat xanım mətbəyə göndərməyə hazırlaşdığı jurnalın son sayının maketini göstərir. Azərbaycanda Murad Adcını tanıyan, kitablarını həvəslə oxuyan araşdırıcıların sayı çox olsa da ona həsr olunmuş nömrədə həmyerlilərimizin sayı yox dərəcəsində idi. Məqalə yazacaqlarını söz verənlər də sözlərini tutmamışdılar.

Araşdırıcılarla yalnız elmdən, ədəbiyyatdan, tarixdən söhbət etmirik. Bölgədəki dini cərəyanların durumu da onları bir vətəndaş kimi narahat edir. Çar Rusiyası zamanı burada nəqşibəndilik geniş yayılıbmış. Şeyx Şamilin rəhbərlik etdiyi müridizm hərəkətinin də əsas dayağı nəqşibəndilik idi. İsmayıl Siracəddin Şirvani (O, Kürdəmirdən olub.) (1782-1848) və onun müridləri nəqşibəndiliyin yayılmasında və bu dini cərəyanın işğalçılara qarşı xalqı səfərbər etməsində böyük rol oynayıblar.

Çar məmurları İsmayıl Siracəddin Şirvaninin nüfuzundan və apardığı təbliğatdan yaxa qurtarmaq üçün onu öncə Axısqaya, oradan da Amasiyaya (Osmanlı dövlətində şəhər) sürgün edib. İsmayıl Şirvani isə təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, ömrünün sonuna kimi müridizm hərəkətinə ideoloji və maddi yardım edib.

Şəkil 3. Murtuza İsgəndər oğlu və Əli Şamil Vladıqafzadakı parkda

Onun müridlərindən Xas Məhəmməd Yaraqlının və Küllülü (İndiki Ağsu rayonunda kənd – Ə.Ş.) Hacı Əhməd Əfəndinin (?-1856) Dağıstanda təsiri böyük olmuşdur. Qafqazı işğal edən rus generalı A.P.Yermolov 1825-ci ildə Xas Məhəmməd Yaraqlını həbs etdirir. Müridləri isə onu həbsdən qaçıdırıb Tabasarana aparırlar. O, gizli fəaliyyətini davam etdirir və 1838-ci ildə Soqratlı kəndində dünyasını dəyişir.

General-leytenant, knyaz V.O. Behbudovun (1791-1858) Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə 1846-cı il sentyabrın 6-da göndərdiyi 552

sayılı raportda Küllülü Hacı Əhməd Əfəndini iki müridi ilə Tambov quberniyasına sürgün edildiyi göstərilir.

Çar Rusiyası dönəmində ən çox nəqşibəndilər təqib və təzyiqlərə məruz qalırdılarsa, bolşeviklər silah gücünə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra bütün dinlərə qarşı mübarizə elan etdilər. Sovetlər Birliyinin çöküşü bölgədə dini təbliğatın genişlənməsinə imkan yaratdı. Necə deyərlər, bütün təriqətlərə geniş meydana açılsa da, rəsmi dairələr vəhəbiliyin yayılmasında maraqlı olmadılar. Sonra da vəhəbilərə qarşı təqiblər başladı. Mətbuat, radio və televiziya vəhəbilər terrorçu təşkilat kimi tanıtılmağa çalışıldı. Ölkədə baş verən bütün kriminal hadisələr onların adına yazıldı.

Hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlarının Moskvanın göstərişilə kimi istəsələr vəhəbi, terrorçu adı ilə həbs etmələri, öldürmələri dağıstanlı araşdırıcıları bərk narahat edir. Necə deyərlər, bölgədə at izi it izinə qarışıb.

Bölgədə hənəfiliklə şafililiyin az qala bir təriqət kimi yayılması da diqqətimi çəkdi. Şafililiyin yayılması Azərbaycanla münasibətlərin qədim ənənəyə qayıtmasında böyük rol oynaya bilər.

Azərbaycan-Dağıstan əlaqələrindən söhbət edərkən xan qızı Xurşud banu Nətəvanın əri rus generalı Xasay xan Usmiyev, onun nəslə və bu nəslin faciəvi taleyini də yada salırıq.

Dağıstan şamxallarından olduğuna görə ruslar onları knyaz adlandırıblar. Rusiya ilə əməkdaşlığa məcbur olan Usmiyevlər ailəsinin övladlarını çar məmurları Peterburqa aparıb orada təhsil və hərbi rütbə verib vəzifəyə təyin etsələr də, həmişə onlara şübhə ilə yanaşıb, üzərlərində daimi gizli nəzarət qoyublar. Xasay xan Usmiyevin (1808-1867) ömür yolunu izləyəndə bunu aydın görmək olur. 1808-ci ildə Axsayda general Musa Usmiyevin ailəsində doğulan Xasay xan Usmiyev 1866-cı ildə vəzifədən azad edilərək Voronejə sürgünə göndərilib. 1867-ci ilin aprelin 21-də orada dünyasını dəyişib.

Axsayı görə bilmədim

Mahaçqaladakı görüşümüzdə professor Eldar Hacıyev və İmperiat Xalipayeva ilə mədəniyyət və elm mərkəzi olan Axsaydan, oradakı mədrəsədən və mədrəsənin məzunları olan Yusup Axsavi (Qılıcyev), Muhammed Efendi Osmanov, Minay Alibekov, Nuhay və Zeynalabdin Batırmurzayevlər, Abdulla Muhammadov, Alim Paşa Salavatov, Abdul Vahab Süleymanov, Siraçeddin Toqbolatov, Ş.Alberiyev, Mahammad Atabayev, Latip

Hajaqayev, Mahammad Amin Adilxanov, Yunus Alimxanov kimi şair, yazıçı, publisistlərdən, Ahmat Sayıp Əfəndi kimi araşdırıcı müəllimlərdən, Rəşid xan Qaplanov kimi dövlət xadimindən, rus yazıçısı Bulqakovun dostu və onunla birlikdə pyes yazmış, uzun illər Vladiqafqazda hüquqşünas işləmiş Tajuttin Penzullayev və başqalarından danışdıq. Seyid Əzim Şirvani də Axsay mədrəsəsində oxuyub. Yalnız qumuqların deyil, Quzey Qafqazda yaşayan xalqların övladlarının çoxu Axsay mədrəsəsində oxuyub.

Təəssüfləndik ki, mədrəsə haqqında indiyədək ciddi araşdırmalar aparılmayıb, sanballı kitablar, məqalələr yazılmayıb.

Eldar Axsay məscidinin imamı ilə dost olduğunu söylədi. Ona zəng vurub xeyli danışdı. Mənim mədrəsə ilə bağlı fakt toplamaq üçün Axsaya getmək istədiyimi bildirdi. Çox şirin söhbət etdilər. Eldar kənddə yaşayan Anvar Baysunqurovun Axsay mədrəsəsi ilə bağlı çoxlu material topladığını, muzey açmağa can atdığını söylədi.

Axsay yolumuzun üstündəki Xasavyurd şəhərindən 15-17 kilometr aralıda idi. Eldar Hacıyevin söhbəti və verdiyi bilgi ürəyimdən oldu. Düşündüm ki, arzumı reallaşdırmağa yaxşı imkan yaranıb. Yolüstü Axsaya gedər, vaxtilə o mədrəsənin məzunu olmuş Seyid Əzim Şirvani haqqında da bilgilər toplayaram.

Planımı Eldar Hacıyeva bildirdim. O, təklif etdi ki, Axsaya kimi onun maşını ilə gedək. Orada tanıdığı adamlarla görüşək, bilgilər toplayaq. Sonra da bizi gətirib Xasavyurddan Vladiqafqaza gedən taksilərlə yola salsın. Sözarası yol məsrəflərini ödəyəcəyimi söylədim. Eldar Hacıyev etiraz etmədi.

Restorandan ayrılıb biz hotelə, qumuqlar isə evlərinə yola düşdülər. Çantalarımızı hazırlayırdıq ki, səhər tezdən yola düşək, telefon zəng çaldı. Zəng edən İmperiat xanım idi. Utancaq bir tövrlə dedi ki, Axsayda görüləsi elə bir şey yoxdur. Mədrəsənin binası Sovet dövründə uçurulmuşdu, indi yerində məscid tikilib. Çeçenistanla sərhəddə olduğundan oraya rusların və yerli məmurların həssasiyyəti çoxdur. Siz orada gəzib, bir-iki şəkil çəkdirsəniz, görüşdüynüz adamları sorğu-suala çəkəcəklər.

Şəkil 4. Əli Şamil və İsgəndər oğlu
Vladıqafqaz parkındakı xatirə abidəsinin
qarşısında.

İmperiat Xalıpayevanın söhbətindən anladım ki, onlar bizdən ayrılandan sonra kimlərləsə məsləhətləşiblər. Eldar Hacıyev bizimlə Axsaya getmək fikrindən daşınıb. Özü bunu deməyə utandığından İmperiat xanıma dedirdib. Mən də İmperiat xanımı sakitləşdirməyə çalışdım. Axsaya getmək planımızı dəyişdirdiyimizi dedim. İmperiat xanım məsləhət gördü ki, Vladıqafqaza avtobusla getsək, yaxşı olar. Taksilərlə getsək, yolda rus hərbiçiləri, polisləri bizi daha çox çək-çevirə salarlar. Mən də ona təşəkkürümü bildirdim və avtobusla gedəcəyimizi söylədim.

Acıbiylə söhbət

Mahaçqaladan Vladıqafqaza gedən avtobusa öncədən bilet sifariş etmək istədim. Hotelin qeydiyyatçısı, bir müddət Türki-

yədə işləmiş xanım: “Özünüzi yormayın, öncədən bilet sifariş verə bilməyəcəksiniz. Biletləri avtobusun yola düşməsinə bir-iki saat qalmış satırlar”, – dedi.

Rahatsız olduğumuzu gördükdə: “Bizim hotelin xidmətindən əsasən türkiyəli qonaqlar istifadə edir. İşimizi Türkiyədəki kimi qura bilməsək də, onları yamsılamağa çalışırıq. Tanıdığımız taksi sürücüləri var, qonaqlarımızın çoxunu onlar qarşılayır və yola salır. Narazılıq edənini görməmişəm. İstəyirsiniz onlara deyim sizi aparıb yola salsınlar”, – dedi.

Razılaşdım.

Səhər yeməyi üçün aşağı enəndə hotel işçisi taksi sürücüsünün gəldiyini söylədi və əlavə etdi ki, rahat yeməyinizi yeyin, taksi sizi gözləyəcək.

Sürücü ilə görüşdük. Gənclərin çoxunun səhər tezdən evdən çıxarkən tənbəlliklərindən qəlyanaltı etmədiklərini bilirdim. Ona görə də taksi sürücüsündən bizi hotelin yeməxanasına aparmasını xahiş etdim. Yeməxanada birlikdə qəlyanaltı etməyi təklif etdim. O, təşəkkürünü bildirib geri dönmək istəyəndə: “Dağlılar qonaqpərvər olur. Bəs sən qonağı qoyub hara gedirsən? Əyləş, qəhvəaltı edək, bir az da söhbətləşək. Dağıstanı mənə tanıt”, – dedim. Gülümsədi və utancaq bir görkəmlə bizimlə bir süfrədə oturdu.

Adını soruşdum. Adının Acıbiy olduğunu dedi. Mən də özümün, xanımımın adını dedim və vizit kartımı verdim. Həmin dəqiqə vizit kartını diqqətlə gözdən keçirərək: “Neçənci azərbaycanlıdır ki, vizit kartının öz dilində və ingilis dilində yazıldığını görürəm. Nədən rus dilində yazmırsınız?” – sualını verdi. “Əsərlərində olduğumuz 200 ildə rusların çox yaramazlıqlarını gördük, ona görə”, – dedim.

Şəkil 5. Əzizə xanım Murtaza İsgəndər oğlunun kiçik bağ evinin qarşısında.

Fikrə getdi və heç bir cavab vermədi. Mən ondan: “Haralısan?”, – deyərək xəbər aldıqda “mahaçqalalıyam”, – dedi. Mən bir də soruşdum: “Harada doğulubsan demədim, atan-babanın haralı olduğunu soruşdum”. Gülməyə başlayaraq: “Bizdə də haralısan deyəndə babalarımızın yaşadığı yeri soruşulduğunu başa düşürük. Ata-babam tabasaranlıdır. 1960-cı illərdə “kiçik dağ kəndlərinə” yol çəkmək, orada mək-

təb, tibb məntəqəsi, mədəniyyət evi, kitabxana açmaq sərfəli deyil” deyərək əhalisini köçürüb qumuqlar yaşayan bölgələrdə, Xasavyurd və Dərbənd ətrafına yerləşdirdilər. Babamgil deyir ki, dağdan köçənlər Xəzər ovalığının isti havasına, suyuna, üzüm və tərəvəz əkməyə alışa bilmədilər. Bir çoxu öldü. Babamgili də Xəzər ovalığına köçürüblərmiş. 1990-cı illərdə kəndlərdə iş olmadığından atamgil Mahaçqalaya köçüb. Mən də Mahaçqalada doğuldum, orta məktəbi də, universiteti də burada oxudum. İki ali təhsil diplomum olsa da, ixtisasıma uyğun iş tapa bilmirəm. Özümü dolandırmaq üçün taksi işlədirəm”, – dedi.

– Bir zaman Azərbaycanda Tabasaranlıları ailəyə adamlar olub, özü də rəhbər vəzifədə işləyiblər. İndi Tabasaranlıları ailəyə heç rast gəlmirəm. Bilmirəm uşaqları köçüb gedib, ya ailələrini dəyişiblər, – deyəndə elə bil Acıbiyin gözləri parladı.

– Dostlarımla ildə bir-iki dəfə Bakıya gedirik. Mən də heç Tabasaranski familyasına rast gəlməmişəm. Bakı gündən günə gözəlləşir. Mahaçqalaya baxan yoxdur. Binalar köhnədi, nə onları təmir eliyən var, nə yollara asfalt döşəyən, nə də yeni parklar salan, – dedi.

Qəlyanaltını etdikdən sonra yol çantalarımızı gətirib taksiyə əyləşdik.

Acıbiy Türkiyə və Azərbaycanda yaşamağı çox arzuladığını dedi. Mən Azərbaycanda və Türkiyədə dağistanlıların sayının az olmadığını deyəndə Acıbiy “Türkiyədə ləzgilərin toplu yaşadığı yerdə yaşamaq istəmərəm”, – cavabını verməsi məni çox heyrləndirdi.

– Niyə? – deyə xəbər aldım.

– İki səbəbdən. Birincisi, şovinstdirlər. Məni görən kimi ləzgicə danışrlar. Məndən də ləzgi dilində danışmağımı istəyirlər. Rus dilini bilmirlər. Aramızda problem yaranır. İkincisi, onların əksəriyyəti dindardır. Mənim də onlarla birlikdə məsciddə namaz qılmağımı, içki içməməyimi istəyirlər. Heyif deyil Antalya, Alanya. Orada hamı rus dilini bilir. Məscidlərin, camilərin sayı az, restoranların sayı çoxdu. Günün nə vaxtı, harada istəsən içə bilərsən, – dedi.

Mən gülərək:

– Bəs Azərbaycan necə? – sualını verdim.

– Azərbaycanda yaşamaq çətindir. Ora milyonlەر məskənidir. Yaxşı pul yığmağın üçün gərək böyük bir vəzifən ola. Oğurluq-doğurluq yığdığın pulları da bir gün ilişdirib əlindən alırlar. Oraya gəzməyə, yeyib-içməyə getmək yaxşıdır, – dedi.

Söhbətindən belə başa düşdüm ki, Bakının muzeylərini, tarixi yerlərini tanımır. Orada qohumları, yaxından tanıdıqları,

dostları da yoxdur. Tanıdığı hotel və restoranlardır. Belə başa düşdüm ki, min bir zəhmətlə qazandığı pulları əyləncə mərkəzlərində xərcləyir.

Mövcud olmayan dövlətin işğal olunmuş torpaqları

Sadə və yeyib-içmək həvəskarı olan Acıbiy söhbət arası Azərbaycanlı narazılığını da bildirdi. Müsahibim gömrük keçid məntəqələrindəki basırıqdan, qaydalara əməl edilməməsindən, polis özbaşınalığından, qiymətlərin bahalığından deyil, “Ləzgistan”ın böyük bir parçasının Azərbaycan tərəfindən işğal edilməsindən gileylənirdi.

– Harada, hansı ölkədə yaşayırsan? – sualım onu çaşdırsa da, nə demək istədiyimi öyrənmək üçün həvəssiz “Dağıstanda” deyə cavab verdi.

Təkrar xəbər aldım: “Xaricə hansı ölkənin pasportuyla gedirsən?” Rusiya Federasiyasının pasportu ilə getdiyini bildirdi. Yenə sual verdim: “Ləzgistan, Tabasaran dövləti haradadır? Niyə Ləzgistan, Tabasaran dövlətinin pasportu ilə xaricə getmirsən?”

Bir xeyli fikirə getdi. Təkrar xəbər aldım: “Sizin torpaqları kim işğal edib, Azərbaycan, yoxsa Rusiya?” Nə demək istədiyimi başa düşdü. “Rusiyanın pasportunu daşıyıramsa, demək, Rusiyanın işğalı altındayıq”, – cavabını verdi.

Könlünü almaq üçün zarafatla dedim: “Sən Rusiya işğalından qurtarıb Ləzgistan, Tabasaran dövləti quranda gələrsən yanına, Azərbaycandan istədiyin əraziləri sənə verəcəm”.

Ağır-ağır:

– Bu mümkün olan iş deyil, – dedi.

– Dinimiz bir, mədəniyyətimiz bir. Yüz illər boyu eyni dövrlərin tərkibində yaşamışıq. Aramızda milli zəmində heç bir toqquşma olmayıb. Dilinizi də unutdurmağa çalışan olmayıb. Son 50 ildə ləzgilərin, avarların, darginlərin, bir sözlə, Dağıstanda yaşayan xalqların əksəriyyətinin dili unutdurulub. Çox vaxt evdə övladlarınızla da rus dilində danışırınsınız. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra əksəriyyətiniz Türkiyədə yaşamaq istəyirsiniz. Nədən Rusiyada yaşamaq istəmirsiniz? Bunu heç düşünüb-sənmi? – dedim.

– Bunu heç fikirləşməmişdim, gərək bu haqda yenə də götür-qoy edəm, – dedi.

Avtovağzala çatanda Vladıqafqaza gedəcək avtobusun sürücülərinə bizi qohumları kimi tanıtdı. Yolda nə problemimiz olsa, onun həllinə kömək etməsini tapşırırdı. Avtobusun bilet pulunu da özü ödədi. Biletləri bizə verəndə taksi xidmətinin və avtobus biletinin pulunu ona rublla verdim. Xahiş etdi ki, mümkünsə, ona rubl deyil, manat və ya dollar verim. Böyük həvəslə istəyini yerinə yetirdim. Qürur hissi keçirdim ki, Azərbaycan manatına Rus rublundan çox dəyər verirlər.

Avtobusun qapısının aşağısında karikatura vurulmuşdu və altından da rus dilində “Trampın və Obamanın girişi qadağandır” yazılmışdı. Bu karikatura və yazı mənə çox qərribə gəldi. Odur ki, Acıbiydən soruşdum:

– Tramp, Obama Dağıstana gəlib və ya gələcəyi gözlənilir?

O heyrətlə üzümə baxaraq:

– Yox, – dedi.

Mənim sualımın mənasını başa düşmədiyini görüb avtobusun qapısının aşağısındakı karikaturanı və yazını göstərdim. Bərkdən gülərək:

– Onu mən də görmüşəm, amma əhəmiyyət verməmişəm. Sizin nə tez diqqətinizi çəkdi, – dedi.

Mən heç bir cavab verməsəm də, Acıbiy avtobus sürücüsünü yanına çağırdı və gülərək ondan xəbər aldı:

– Sənin ağlın yerindədir? – deyərək xəbər aldı.

Avtobus sürücüsü, görünür, qonaqlarının yanında ona sərt cavab vermək istəmədi. Sual dolu nəzərlərlə üzümüzə baxdı. Acıbiy avtobusun qapısındakı şəkli göstərərək dedi:

– Tramp, Obama Dağıstanda gəlsə, milyon dollar da versən, sənin köhnə avtobusunun yanından keçməz. Dağıstanın prezidentinin “Mercedes”inə də minməz. Putin qarşılayıb gəzdirər. Təyyarə ilə Amerikan cipləri gətirərlər ki, dağları gəzdirsin. Sənin köhnə avtobusunu da onun keçəcəyi yollara buraxmazlar.

Avtobus sürücüsü sanki yuxudan ayılıraq:

– Türkiyəlilər¹ sənin başını xarab edib, yoldan çıxarıb, – deməklə canını qurtarmaq istədi.

Acıbiy: “Qohumlarım Türkiyəli deyil, Azərbaycanlıdır. Onlar da bir zaman bizim günümüzdə idilər. Bizdən ayıq çıxdılar. SSRİ-dən ayrıldılar. İndi bizim axmaqlılıqlarımızı həmin dəqiqə görür və bizə gülürlər”, – dedi.

Avtobus sürücüsü onun sözündən incimədi. Gülümsəyərək ayrıldı. Mən avtobus sürücüsünün milliyətini xəbər alanda Acı-

¹ Rus dilində Türkiyə Cümhuriyyəti vətəndaşlarına *тырк*, Türk irqinə mənsub şəxsə *исә тырк* deyilir.

biy dedi ki, orta məktəbdə bir sinifdə oxumuşuq, ləzgidir. Yaxşı oxuyurdu. İdman yarışlarında da fəal iştirak edirdi.

– Elə bildim avardır, dargindir, noqaydır və ya başqa xalq-dandır, ləzgicə bilmir. İkiniz də ləzgisinizsə, nədən bir-birinizlə rus dilində danışırsınız?

Acıbiy günahkarcasına, sakit səslə “Ləzgilərin dili ilə tabasaranlıların dili arasında da fərq var”, – deyəndə mən gülümsə-yərək dedim:

– Bayaقدan Azərbaycanın “Ləzgistan” torpaqlarını işğal et-diyindən gileylənirdin, indi isə tabasaranlıların ləzgi olmadığını deyirsən.

– Siz babama oxşayırsınız. O da tez-tez səhvimi tutur. Ba-bam sizin dili yaxşı bilir. Mən türkcə danışanda bəyənmir. Mən də vəziyyətdən çıxmaq üçün deyəndə ki, ay baba, mən Azər-baycan dilində danışmıram, türk dilində danışırım. Mənə hirs-lənir, deyir: “Nə fərqi var, ikisi də eyni dildir. Adlarını fərqlən-diriblər”. Babam Bakıda oxuyub. Onlara Türkiyədən gələn mü-əllimlər dərs deyirmiş. Sizin onunla söhbətiniz yaxşı tutar. Geri dönəndə zəng vurun, gəlib sizi qarşılayım. Sizi kəndə, babam-gilə qonaq aparacam. Sovet hökuməti kiçik kəndləri rentabelli olmadığına görə köçürdü. Sovetlər yıxılandan sonra rüşvətxor-lar, korrupsionerlər xaraba kəndlərdə villalar tikdirdilər, elə vil-lalar ki, Nadir şahın sarayı onların yanında daxmaya oxşayır. Rahat gedib-gəlsinlər deyə asfalt da çəkildilər. O kəndlərə çəki-lən asfalt Mahaçqalanın küçələrinin asfaltından yaxşıdır.

Acıbiy biletlərimizi köhnə “İkarus” avtobusunun sağ tərəfin-dəki oturacaqlara almışdı ki, yol boyu gün bizi az vursun. O, çantalarımızı baqaja verib sağollaşdı. Keçib yerlərimizdə əyləş-dik. Acıbiy əlindəki buz kimi iki şüşə limonadla yanımıza gəldi.

Bizə verərək “Yolda içərsiniz”, – dedi və telefon nömrəsi yazılmış kağız parçasını da ovcuma basdı.

Mahaçqaladan Vladıqafqaza yolçuluq

Rusiyanın Güney-Quzey avtomagistralı Dağıstandan keçir. Biz də bu yolla Xasavyurda doğru irəliləyirik. Dünyanı titrədən hərbi gücə malik, kosmosu fəth etmiş bir ölkənin avtomagistralının bərbadlığı bu ölkədə insanın rahatlığı həmişə sonuncu planda olduğunu göstərir. 70-80 kilometr yolu 3 saata gedə bildik.

Avtobus Xasavyurda çatanda yola düşməyimiz haqqında heç bir bilgi almadan yarım saata yaxın gözlədik. Bura bir keçid məntəqəsidir. Quzey Qafqazın bir çox bölgələrindən Rusiyaya gedən avtobuslar buradan keçir. Dağıstana getmək istəyənlər də Rusiyaya gedən avtobuslardan burada enib başqa marşrutlara minirlər. Normal gözləmə salonu, yeməxanası, çayxanası olmayan avtodayanacaqda bir saat gözləmək adamın səbrini daraldır.

Çeçenistan sərhəddinə yaxınlaşanda zirehli geyimdə olan hərbcilər avtobusa minib sənədləri yoxladılar. Bəzi adamların çantalarını da baqajdan endirib çək-çevir etdikdən sonra getmələrinə icazə verdilər. Açıq-aydın hiss olunurdu ki, bu yoxlamalar pul qoparmaq üçün bir vasitədir.

Çecenistanda isə vəziyyət tamamilə başqa idi. Yolu kəsmiş fiziki cəhətdən say seçmə, zirehli geyimdə, əlində avtomat olan hərbcilər bütün maşınları saxlayır, sənədləri və yükləri yoxlayır, xüsusən, gənc və orta yaşlı kişiləri dəmir vaqonda yerləşən keçid məntəqəsinə yollayırdılar. Yolun kənarındakı qum torbalarından düzəldilmiş səngərlərdə isə pulemyotun arxasında sayıq da-

yanmış əsgərlər növbə çəkirlər. Yol kənarında bir neçə vaqon ev vardı.

Rusiya Quzey Qafqazda yollarda keçid məntəqələri yaradıb, onları müdafiə qurğuları ilə təmin edib, oradakı hərbiçiləri döyüşə hazır vəziyyətə gətirib. Bununla bölgədə sabitlik, dinclik yaratdığını düşünür. Keçid məntəqələrinə yaxınlaşanda sürücülərin sərt tormoz verməsi nəticəsində asfaltda sürülən təkərlərin səsi, eləcə də keçid məntəqələrindən çıxan sürücülərin məşınlarını əsəbiliklə yerindən tərpətməsinin doğurduğu səslər burada necə bir gərginlik hökm sürdüyündən xəbər verir. Yalnız yerli əhali deyil, buraya Rusiyanın müxtəlif guşələrindən dincəlməyə və qonaq gələnlərin də sifətlərindən elə bil zəhər yağır. Demək olar ki, səslərini bərkdən çıxarmasalar da, sakit səslə deyirlər.

Bizi avtobusdan endirdilər. Yüklərimizi və əl çantalarımızı alıb vaqon evlərə getməyimizi əmr edirlər. Azərbaycanla Rusiya arasındakı yoxlamadan sərt bir yoxlama ilə burada rastlaşdıq. Keçid məntəqəsində də yoxlamalar sakit keçmirdi. Bəzilərinə yükləri ilə birlikdə başqa vaqon-evlərə aparırdılar.

Bizim soyadımızın Şamil yazılması və pasportlarımızın Azərbaycan türkcəsində və ingilis dilində olması onları bərk qıcıqlandırmışdı. Sənədlərimizi yoxlayan podpolkovnik əsəbiliklə pasportumuza baxaraq: “Niyə rusca yazılmayıb?”, – deyər xəbər alanda mən sakitcə: “Siz Xarici İşlər Naziri olanda göstəriş verərsiniz, pasportlarında rusca yazı olmayanları ölkəyə buraxmazlar”, – dedim.

Yəqin, imkanı olsaydı, mənə basıb döyərdi. Əsəbiliklə dedi: – Siz dünənədək Sovet vətəndaşı idiniz. Bütün sənədləriniz rus dilində yazılırdı. İngilislərlə heç bir əlaqəniz yox idi. İndi

sənədləri ingiliscə yazırsınız, rusca heç bir şey yazılmır. Biz də oxuyanda əziyyət çəkirik.

Mən təmkinlə və gülümsəyərək dedim:

– Sizin kimilərin davranışından SSRİ-dən ayrıldıq. SSRİ Avropa Birliyi kimi bir ittifaq olsaydı, heç kim ayrılmaq istəməzdi.

Yanında duran mülki paltarlı şəxs:

– Belələrinə saxlama. Gələn kimi pasportlarına möhür vur, getsinlər. Bunlar həm bizi əsəbiləşdirir, həm də buradakı adamlara pis təsir edirlər, – dedi.

Hiss edirdim ki, imkanları olsa, pasportumu çıxıb atar, özü-mü də bərk kötəkləyərlər. Çantalarımızı götürüb avtobusa gəldik. Hamı gəlib əyləşəndən sonra avtobus sürücüsü mənə müraciətlə:

– Yaxşı dediniz! Ürəyimizdən tikan çıxdı. Mən bir neçə dəfə Avropaya getmişəm. Maşınla neçə ölkəni dolanmışıq. Bir yerdə də bizi saxlayıb “Hara gedirsən”, – deyən olmayıb. Burada isə hər 30-40 kilometrədən bir saxlayıb həm vaxtımızı alırlar, həm də qanımızı qaraldırırlar. İnquşetiyada, Osetiyada da saxlayıb sənədləri yoxlayacaqlar. Hər gün bunların kobudluğu ilə üzləşirik. Minlərlə insan əziyyət çəkir. Bu ölkədə məmurlar elə bil adamlara əziyyət verməkdən ləzzət alırlar, – dedi.

Avtobusdakılara da elə bir mövzu verdi. Əksəriyyəti yersiz yoxlamaların doğurduğu narahatlıqlardan danışmağa başladı. Avtobus sürücüsünün dediyi kimi də oldu. Yolda iki dəfə də saxlayıb sənədlərimizi yoxladılar. Amma bu yoxlamalar Çex-nistandakı kimi sərt olmadı.

Axşamüstü Vladıqafqaz avtovağzalına çatdıq. Orada rəhmətlik Aşıq İsgəndərin oğlu Murtuza bizi gözləyirdi.

İstefada olan polkovnik Murtuza İsgəndər oğlu

Murtuza İsgəndər oğlu ilə şəxsi tanışlığımız 25 il olar. Amma onu qiyabi 1983-cü ildən tanıyırdım.

1972-ci ilin aprelində tələbə yoldaşım Osman Əhmədovlu kəndlərinə Türkiyədən bir aşiq gəldiyini dedi. Bu gözlənilməz və mümkünsüz sayıla biləcək bir hadisə idi. Aşıqı görmək həvəsi dekanımız Şirməmməd Hüseynovun qorxusuna üstün gəlirdi. Gürcüstandakı Keşəli kəndinə getdik. Rəhmətlik Qənbər rüşvət verərək Qars ilinin Kümbətli (Vladikars) kəndindəki dayısı Aşıq İslam Ərdənəri gətirdə bilmişdi.

Aşıq İslam Ərdənər bizim aşiq yaradıcılığı haqqında bilgilərimizi alt-üst etdi. Ondan öyrəndik ki, Xəstə Hasan deyilən aşiq İrəvanlı deyil, Axısqağın Levis kəndindən imiş. Azərbaycanlı araşdırıcılar Xəstə Hasanı Aşıq Ələsgər Xəstə Qasımın bağlamasını göndərən ədəbi oğru kimi tanıdırıdılar. İslam Ərdənər isə bildirdi ki, bu mümkünsüz bir işdi. Birincisi, Xəstə Hasan Aşıq Ələsgərdən yaşda çox böyükdür. İkincisi, Xəstə Hasan ustad bir sənətkardır. Başqasının şeirini öz adından kiməsə göndərməz.

İslam Ərdənər iki aya yaxın Keşəlidə qaldı, ətraf kəndlərdən də gəlib onu qonaq apardılar. Adamlarla görüşdü, söhbətləşdi və getdi. Gedəndən sonra da Türkiyədən mənə məktublar yazdı.

O, gedəndən sonra Osmanla mən Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda Xəstə Hasanı tanıyan, şeirlərini bilən adam axtarışına çıxdıq. Axır ki, tapdıq. Aşıq Hüseyn Saracılı Ermənistan Respublikası Amasiya rayonu Ellər (Elləroyuğu) kəndində yaşayan Aşıq İsgəndər Gülməmmədovun (Ağbabalı) Xəstə Ha-

sanın şeirlərini bilmək ehtimalının çox olduğunu söylədi. Aşıq İsgəndər Gülməmmədova məktub yazdım. Aşıq Hüseyn Saracılı yanılmamışdı. Aşıq İsgəndər Ağbabalı nəinki Xəstə Hasanın şeirlərini bilirdi, hətta onun soyundan olub, Qazaxıstana sürgün olunanları da tanıyırdı. Aşıq İsgəndər Ağbabalını Naxçıvana gətirdim, televiziyada və radioda verilişlərini hazırladım, qəzetdə haqqında məqalə verdirdim, söylədiklərini yazıya aldım.

Aşıq İsgəndər ailə üzvlərindən də geniş söhbət açdı. Böyük oğlu Murtuzanın Orconikidze (İndiki Vladıqafqaz) şəhərindəki ali ümumqoşun komandirləri hazırlayan məktəbdə zabit olduğunu söylədi. Beləcə, Aşıq İsgəndər Ağbabalı ilə ailəvi dostluğumuz başladı.

Biz 1993-cü ildə Bakıya köçəndən sonra Murtuza Viladiqafqazdan gələndə onunla görüşdük. Sağ olsun, sonralar hər Bakıya gələndə mənə zəng vurur, görüşüb dərdləşərdik. Bir-birimizə işimiz, planlarımız haqqında bilgi verərdik. Necə deyərlər, sözümüz-söhbətimiz tutardı. Atası haqqında xatirələr kitabı nəşr etdirmək istədiyini dedi. Məndən və xanımımndan da xatirələrimizi yazmağı xahiş etdi.

Yazımın həcmnin böyük olduğunu gördükdə Aşıq İsgəndərlə yazışmalarımızı bir yerə toplayaraq 2006-cı ildə “Səda” nəşriyyatında “Aşıq İsgəndər Ağbabalı. (Xatirə, məqalə, məktub və sənədlərin işığında)” kitabını nəşr etdim. Kitab maraqla qarşılandığına görə Murtuza Gülməmmədov 2012-ci ildə onun təkmilləşdirilmiş nəşrini çap etdirdi.

O, bizim Nalçikə sanatoriyaya getməyi planlaşdırdığımızı biləndə xahiş etdi ki, proqramımıza onunla görüşməyi, bir neçə gün Vladıqafqazda qalıb birgə gəzməyi də daxil edək. Murtuza bəyin sözünü yerə salmaq olmazdı. Bakıdan yola düşməmişdən

əvvəl də, Mahaçqalada olanda da ona zəng vurmuş və gələcəyimizi xəbər vermişdik.

Murtuza İsgəndər oğlu bizi avtovağzalda qarşılayıb Şahin Məmmədovun qonaq evinə apardı. Bu bina Azərbaycanın Vladıqafqazda nümayəndəliyi rolunu oynayır. Azərbaycandan Vladıqafqaza gedən ictimai-siyasi xadimlərin, yazıçı və şairlərin, oxumuşların çoxu orada ağırlanır.

Murtuza bəy orada olduğumuz müddətdə nəinki bizim məsələlərimizi öz üzərinə götürmüşdü, həm də gözəl bir tanıtma proqramı da hazırlamışdı.

Polkovnik rütbəsində istefaya göndərilən Murtuza Gülməmmədov vaxtının çoxunu ictimai işlərə həsr edib. O, Vladıqafqazdakı Azərbaycan Konqresinin vitse-prezidenti seçilib. Həm bölgəni, həm də orada yaşayan azərbaycanlıları yaxşı tanıyır.

Osetiya və osetinlər

Xəritələrdə, inzibati ərazi bölgülərində iki Osetiya var. Birini Güney, o birini Quzey Osetiya adlandırırlar. Sovet dövründə ərazisi 8 min kvadratkilometr olan Quzey Osetiya Rusiya Federasiyasına bağlı muxtar respublika idi. Ərazisi 3 min 900 kvadratkilometr, əhalisi 50-60 min nəfər olan Güney Osetiya Gürcüstan Respublikasının tərkibində muxtar vilayət idi.

Çar Rusiyası çökdükdən sonra 1918-ci ilin mayın 11-də Quzey Qafqaz Dağlıq Xalqları İttifaqı Respublikası (Millətlər Birliyinə təqdim olunan sənəddə respublikanın adı *République de l'Union des peuples Montaguards du Caucase* kimi yazılıb) yaradıldığı elan edilir. Lakin bu hökumətin ömrü çox qısa olur. Denikin orduları bölgəni işğal edir. Bolşeviklər Denikinçiləri oradan

qovub çıxarandan sonra Rusiya Federasiyasının tərkibində 1924-cü il iyulun 7-də Quzey Osetya Muxtar Vilayəti yaradılır.

Sovetlər Birliyi dağıldandan sonra, yəni 1991-ci ildə Rusiya Federasiyası bölgəni Quzey Osetya-Alanya Respublikası adlandırır. Gürcüstan Respublikasını da öz təsiri altında saxlamaq üçün Güney Osetiya-Alanya Respublikası yaradır və 2008-ci ildə yaratdığı oyuncaq dövləti tanıdığını da elan etdi. Hər iki respublika qədimliyini göstərmək üçün keçmişdə mövcud olmuş Alanya dövlətinin adına sahiblənib.

Osetinlər özlərini İriston, Diqor və İroni adı ilə tanıتماğa çalışsalar da, mümkün olmur. Sovetlər Birliyində 70 ilə yaxın ateizm hakim ideologiya olsa da, şəriət qaydalarına əməl etmə-yən, ənənəyə dayanan bir çox insan özünü müsəlman sayır. Buna görə də osetinlərin yarısından çoxunun müsəlman olduğu yazılır. Quzey Osetiya-Alanyada yaşayan təxminən 25 min inquş, 15 min qumuq, 3,5 min çeçen, 3 min Axısqa türkü, 2,5 min tatar, 2,5 min azərbaycanlı da müsəlman sayılır.

Azərbaycanla Osetiya arasında istər Çar Rusiyası zamanı, istərsə də Sovetlər Birliyi dövründə sıx iqtisadi, mədəni əlaqələr olmuşdur. Osetin dramaturqu, rejissor, pedaqoq Georqi Xuqayevin (1922-2005) “Arvadımın əri” (Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında bu əsər “Mənim arvadımın əri” adı ilə səhnələşdirilmişdir.), “Elburus evləni”, “Mənim xalam” komediyaları Azərbaycan teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

Vladıqafqazdakı məscidlər və mədrəsə

Murtuza bizi şəhərlə tanışlığa çıxaranda birinci milyonçu Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi məscidə apardı. Qazax rayonundan gəlmiş günəmuzd ustalar binada kiçik təmir işləri aparırdılar.

Məscidin tikilməsi ilə bağlı xalq arasında gəzən söhbətlərdən birində deyilir ki, Murtuza Muxtarov Vladiqafqazda olarkən bir rus generalının küçədə namaz qıldığını görür. Generalın yanında yaraşıqlı qız milyonçunun diqqətini çəkir. Generala tanış olur. Rus generalı Hambi Tuqanovla Murtuza Muxtarovun söhbəti tutur.

Atası ilə milyonçunun söbətində Liza da iştirak edir. Arvadını boşamış Murtuza Muxtarov generalın ortancıl qızı olan Lizaya vurulur. Hambi Tuqanov da bu evliliyə etiraz etmir.

Murtuza Muxtarov Vladiqafqazda gözəl bir məscid tikdirir. Bu onun ilk xeyriyyəçiliyi deyildi. Doğma kəndi Əmircanda tikdirdiyi məsciddən bu gün də dindarlar istifadə edirlər.

1855-ci ildə Bakının Əmircan kəndində arabacı ailəsində doğulan Murtuza zəhməti, işgüzarlığı və ağılı ilə milyonçuya çevrilmişdir.

Orta təhsili belə olmayan Murtuza Muxtarov fərdi şəkildə oxuması, öyrənməsi sayəsində ixtiraçı mühəndis kimi ad qazanmışdı. 1895-ci ildə metal ştanqlarla zərbə qazma dəzgahını quraşdırdığına görə dövlətdən patent alıb. Çünki bu, dünya neft sənayesində ilk qurğu idi. 1917-ci ildə düzəltdiyi taxtayonan dəzgah Sankt-Peterburq şəhərindəki Dağ Mədən İnstitutunun muzeyində saxlanılır. Onun zavodunda istehsal edilən dəzgah və avadanlıqlar xarici ölkələrə də satılırmış. Abşeronda 1100 metrlik neft quyusunu da ilk dəfə o qazdırmışdır.

19-cu yüzilin sonlarında Murtuza Muxtarov Bibiheybətdə konstruktor bürosu olan neft avadanlıqları zavodu tikdirir. Bu, Rusiyada ilk neft avadanlıqları hazırlayan zavod olur. Murtuza Muxtarovun konstruktor bürosu təkcə Bakıda deyil, Maykop və Qroznuda da neft mədənlərinin sahibləri ilə müqavilə bağla-

yıb quyu qazdırır, zavodlar qurdurur, mədənlərin bütün texniki işlərini gördürürmüş.

Şəkil 6. Əli Şamil və Murtuza İsgəndər oğlu Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi məscidin qarşısında.

Ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyan 40 nəfər tələbə üçün təqaüd ayıran Murtuza Muxtarov Bakı Real-nı Məktəbinin, Temurxan-Şura Qadın Gimnaziyasının hamisi, Peterburq Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin, Dağılılar Arasında Savadın və Texniki Bilikləri Yayma Cəmiyyətinin fəxri üzvi imiş. Bakıda nəşr edilən “Tərəqqi” qəzeti də onun pulu ilə çıxırmış.

Yüksək memarlıq zövqü olduğuna görə Kislovodskdə, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, İtaliyanın Florensiya şəhərində, Mərdəkanda (indiki AMEA Dendrologiya İnstitutunun binası) tikdirdiyi binalar indi də göz oxşayır. Onun Bakıda xanımı üçün tikdirdiyi bina məhəbbət əfsanəsinə dönüb.

Venesiyanı gəzərkən orada bir binadan xanımının xoşu gəldiyini görən Murtuza Muxtarov polyak arxitektor İosif Ploşkona Bakıda elə bir bina tikməyi tapşırır. Çox qısa bir zamanda 1911-1912-ci illərdə nəhəng bir saray inşa etdirir. Qotik üslubunda tikilmiş saray sütunları, tağları, buta və gülləri, pəncərə və qapıları, bəzək ornamentləri təkrarolunmaz sənət əsərinə, memarlıq incisinə çevrilir.

Murtuza Muxtarov xanımı Lizanın da xeyriyyə işlərinə gen-bol pul xərcləməsinə şərait yaradır. Həsən bəy Zərdabinin xanımı Hənifənin təşəbbüsü ilə 1908-ci ildə yaradılan ilk Azərbaycan Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəxri səfiri Liza Muxtarova olmuşdur. Sahibsiz uşaqlar üçün pansionat açan, onları oxudan bu ailənin sonu faciəli olmuşdur. Bolşeviklər 1920-ci ildə Bakını işğal edəndə onların da evinə zorla daxil olmaq istəmişlər. Murtuza Muxtarov öz-lərini-sözlərini bilməyən bolşevik hərbçilərini güllələdikdən sonra özünü də öldürür. Gözəlliyi dillər əzbəri olan Liza xanım ərinin ölümündən sonra səfil həyatı yaşamış və ömrünün son günləri haqqında araşdırıcılar hələ də doğru-düzgün bir bilgi əldə edə bilməmişlər.

Şəkil 7. Vladikafqazda şiələr məscidindən bir görünüş. Məscidin yanında mədrəsə də varmış.

Məsciddə tanış olduğumuz qumuq qadın sanki dindar birisi deyil, peşəkar muzey bələdçisi idi. O dedi ki, Vladikafqazda ilk məscid 1867-ci ildə tatar, noqay və qaraqalpaqların təşəbbüsü ilə tikilib. 1900-cü ildə tikilən bu məscid ikinci olub. “Terk (Türk) Müsəlman İcması”nın təşəbbüsü ilə tatar əsilli memar Sadiq Radimqulov İstanbuldakı “Ayasofiya Məscidi”nin bənzəri olan layihə hazırlayıb. Məscid sünni və şiələrin, nəqşibəndilərin və başqa təriqətdən olanların ortaq ibadət məkanı kimi fəaliyyət göstərüb.

SSRİ-də dinə qarşı mübarizə adı altında məscidlərin, kilsələrin, sinoqoqların və başqa məbədlərin dağıdılmasına başlayan da Vladıqafqazdakı məscidi də uçurmaq istəyirlər. Deyilənə görə, oradakı hərbi hissənin komandiri, tatar Y.Betkov bu işi əngəlləyir. Onu tarixi memarlıq abidəsi kimi qoruya bilsə də, Nadejda Krupskaya adına uşaq bağçasına çevrilməsinin qarşısını ala bilmir. Sonralar bina baxımsızlıqdan dağılmaq dərəcəsinə gəlir. Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra məscid yenidən təmir edilir, ibadətə açılır.

Şəkil 8. Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi məscid.

İran İslam Respublikasının Viladiqafqazdakı Mədəniyyət Mərkəzinin əməkdaşları buranı İran yönli şiə məscidinə çevirmək istəsələr də, istəklərinə nail ola bilməyiblər.

Murtuza Muxtarovun tikdirdiyi məscidi ziyarət etdikdən sonra Tərək (xəritələrdə Terek yazılan çaya yerli əhali Tərək deyir – Ə.Ş.) çayının sağ sahilindəki məscid-mədrəsəyə getdik. 20-ci yüzilin başlarında Vladıqafqazı ikiye bölən Tərək çayının

sağ sahilində şiə inancılılar da bir məscid, məscidin yanında da mədrəsə tikdiriblər. Sovet hakimiyyəti illərində məsciddən, mədrəsədən anbar, sex və s. kimi istifadə edilib.

Sovet hakimiyyətinin çöküşündən sonra İran İslam Respublikasından buraya gələnlərin sayı artıb. Onların arasında, hətta səfirlik əməkdaşları da olub. Məscidi də, mədrəsəni də təmir edib işlətməyə çalışıblar. Lakin yerli hakimiyyət orqanları icazə verməyib. Özləri təmir etdirəcəklərini bildiriblər. Yüngül təmir işi aparıb qapısına qıfıl vurdurublar. Dini mərkəz kimi fəaliyyətinə icazə verməyiblər.

Orconikidze “bezparyadka”sı, yoxsa milli hərəkət

Rus dilindəki “bezparyadka” sözünü hərc-mərclik, qarışıqlıq kimi tərcümə edirik. Vladiqafqazda yaşayan osetinlər, inquşlar, qumuqlar da bezparyadok deyəndə 1981-ci ilin oktyabrında baş vermiş hadisəni nəzərdə tuturlar. Necə deyərlər, gündəlik işlədilən söz burada terminə, bir növ tarixi hadisəyə çevrilib.

İosif Stalinin ölümündən sonra Tbilisi, Qori, Novorosiyski, Sumqayıt, Orconikidze və b. şəhərlərdə hökumət əleyhinə nümayişlər olub. Hamısı da hərbi güclə yatırılıb. Hadisələr zamanı nə qədər adam öldüyü, nə qədər adam yaralandığı, neçə nəfərin həbs edildiyi haqqında hələlik dəqiq bilgilər əldə etmək çətinidir.

Qazaxıstana elliklə sürgünə göndərilmiş inquşlara 1957-ci ildə vətənə dönmələrinə icazə versələr də, onlar ata-baba yurdlarında, qoyub getdikləri evlərdə tam yerləşə bilmirdilər. İnquşların bəraət almasına baxmayaraq, Stalin dövrünün idarəetmə

metodundan ayrılmaq istəməyən rəhbər işçilər hələ də onlara “satqın xalq” kimi baxır, ərizə və şikayətlərinə obyektiv yanaşmırdılar. Bu da inqışlarla osetinlər arasında narazılığa gətirib çıxarırdı. Rəhbər işçilər isə bu narazılıqları görməməzdikdən gəlir, ört-basdır edirdilər. 1981-ci ildə baş verən “bezparyadka”-nı ört-basdır etmək mümkün olmadı.

1981-ci il oktyabrın 21-də Nazran rayonunun Plievo kəndində milliyətcə osetin olan taksi sürücüsü Kazbeq Qaqloyevin meyidi tapılır. Şayiə yayılır ki, taksi sürücüsünü inqışlar öldürüb. Qarşıdurma yaranmasın deyə öncədən ciddi tədbirlər görülmür. Hüquq-mühafizə orqanının işçiləri, rəhbər partiya sovet işçiləri, ziyalılar yerlərə təbliğat işi aparmaq üçün göndərilir.

Nəticədə cənazəni qəbristanlığa aparan 1000 nəfərə yaxın adam Orconikidze şəhərinin mərkəzi meydanına gəlir. Cənazə ətrafına toplanmış adamların mitinqi başlayır. Onlar rəhbər işçilərdən tələb edirlər ki, cinayətkar təcili tapılıb cəzalandırılsın. Partiya-sovet, hüquq mühafizə orqanlarının rəhbərlərinin heç biri meydana toplaşanların qarşısına çıxaraq onların tələblərini dinləmək istəmir.

Murtuza İsgəndər oğlunun da bu hadisələrin şahidi və Sov. İKP Şimali Osetiya Vilayət Komitəsinin birinci katibi Bilar Kabaloyevin qorunmasında iştirak etdiyini bilmirdim. Bir var yazıdan nəyisə oxuyasan, bir də var canlı şahidi dinləyəsən. Ona görə də Murtuza İsgəndər oğlunun danışdıqlarını lentə yazdım.

Murtuza dedi ki, SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Qırmızı bayraqlı Orconikidze adına Ali Komandirlər Məktəbini yenidən bitirmişdim. Nümunəvi məzununu kimi məni məktəbdə saxlamışdılar. O illərdə Pribaltikanı və Ermənistanı çıxmaq şərtilə SSRİ-

nin hər yerində payızda, məhsul yığımında tələbə və şagirdlərdən ucuz işçi kimi istifadə edilirdi. Bizim məktəbin ikinci və üçüncü kurslarında oxuyanları da qrup rəhbərlərinin nəzarəti altında sentyabr-noyabr aylarında kolxoz-sovхозalara köməyə göndərirdilər. Mən birinci kursun rəhbəri olduğuma görə şəhərdə qalmışdım.

İlk baxışda həyat sakitcə öz axarı ilə gedirdi. Məktəbimizin rəhbəri general İvanov da məzuniyyətə çıxmışdı. Hərbi məktəb qapalı olduğundan şəhərdə baş verənlərdən xəbərim yox idi.

Sentyabr ayının 25-də Orconikidze adına Ali Komandirlər Məktəbinin müvəqqəti rəisi, polkovnik Nabatov həyəcan siqnalı ilə zabitləri məktəbin toplantı salonuna çağırırdı. Bildirdi ki, şəhərdə vəziyyət gərgindir. “Başıpozuq” dəstələr “Svaboda”-ı meydanına toplaşmış. Sov.İKP Quzey Osetiya Vilayət Komitəsini, Nazirlər Sovetinin, Ali Soveti Rəyasət Heyətinin və başqa mühüm dövlət təşkilatlarının binaları təhlükə altındadır. Təcili rəhbərlik etdiyimiz kursların tələbələrini də götürüb həmin binaları qorumağa getməliyik. O zaman nə qalxan vardı, nə də dəyənək. Bizi binaları mühafizə etməyə əliyalın göndərdilər.

Görməli olduğumuz işin dəqiq planı, əlimizdə komandanlığın rəsmi əmri də yox idi. Orada ölənin qanı batacaqdı. Biz meydana giriş yollarını kəsmək üçün “divar”lar qurduq. Qadınlar, uşaqlar üz-gözümüzü cırır, bizi söyür, vurur, daş atırdılar. Özümüzü qorumağa gücümüz yox idi. Ona görə də qurduğumuz “divar”lar izdihamın təzyiqinə tab gətirmədi. Adamlar partiya komitəsinin binasına daxil oldu. Biz yumruq davası ilə özümüdə

1 Azadlıq. (rus.)

yol açıb birinci katibi qorumağa çalışdıq. Milis işçiləri də bizimlə birlikdə mitinq iştirakçılarını binadan çıxarmaq istəyirdilər.

Yumruq və təpik zərbələri ilə mitinqçiləri birinci mərtəbəyə kimi endirdik.

Birinci mərtəbənin foyesində mitinq iştirakçılarını itələyib çölə çıxarmaq istəyəndə sol əlimin baş barmağı kiminsə ağzına keçdi. O, var gücü ilə mənim barmağımı gəmirirdi. Gücümü toplayıb sağ əlimlə onun boğazını sıxdım. Boğulacağını, öləcəyini heç düşünmədim. Birtəhər barmağımı onun ağzından çıxara bildim. Qan durmadan axırdı. Məni binadakı tibb otağına apardılar. Orada ilk yardım göstərdikdən sonra təcili xəstəxanaya aparıb barmağıma tikiş qoydular.

Yaramın sağalması üç aya yaxın çəkdi. “Qəhrəmanlığımın” ağrısını bu gün də çəkirəm. Hava soyuq olan kimi həmin barmağım sızıldayır.

Məktəbin rəisi İvanov məzuniyyətdən geri çağırdılar. Zabitlərimizə özlərini qorumaq və zor tətbiq edənlərə cavab vermək üçün tabel silahları verildi, 2-3-cü kursun tələbələri təcili kolxoz-sovxozlardan məktəbə gətirildi. Zirehli maşınlar və pulemyotçular döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi. Orconikidzedəki bütün hərbi məktəblərin kursant və zabitləri səfərbərliyə alındı. Hətta Qroznudan və Pyatıqorskdan hərbcilər gətirildi. Sentyabrda 26-da gecə meydan mitinq iştirakçılarından təmizləndi. Kütləvi həbslər başladı. Əsgər və zabitlərimiz bir aya yaxın Orconikidzenin küçələrində növbə çəkdi.

– Mutuza bəy, yazırlar ki, həmin hadisə zamanı kursantlardan birini ikinci mərtəbənin pəncərəsindən atıb öldürüblər. 328 nəfər hərbcü müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti alıb. Onların

226-sı sizin məktəbin kursantı olub. Miting iştirakçılarında da 800 nəfərə yaxın saxlanaraq istintaq edilib, – deyər xəbər aldım.

Şəkil 9. Əli Şamil Murtuza İsgəndər oğlu ilə söhbət edərkən.

– Mən həmin vaxt hərbi hospitalda müalicə olunurdum. Lap hadisələrin içərisində olsam da, dəqiq bir rəqəm bilməzdim. Çünki hər şey çox gizli saxlanılırdı. Barmağımın dişlənməsini də təlim zamanı yaralanma kimi qeydə aldılar.

Sonralar eşitdim ki, RSFSR Nazirlər Sovetinin sədri Mixail Solementsev, Daxili İşlər Naziri, general Yuri Çurbanovun rəhbərliyi altında böyük bir istintaq qrupu, SSRİ baş prokurorunun müavini Bazhenovun rəhbərliyi altında əməliyyatçılar qrupu SSRİ Müdafiə Nazirliyinin generalları və başqa rəhbər işçilər Orconikidze hadisələrini tədqiq etməyə göndəriliblər. Hadisələr baş verəndə yerli partiya-sovet, hüquq mühafizə orqanlarının rəhbərləri xalqın qarşısına çıxıb onları dinləsəydi, məsələn bu qədər qəlizləşməyəcəkdi. Gözləmə mövqeyi tutdular. Bu da adamların səbrini daşırdı. Rəhbər işçilərin kabinetlərinə doluş-

dular. Onların da əlindən gələn bu oldu ki, Moskvaya zəng vurub desinlər: “Xalq üsyan qaldırıb, hakimiyyəti devirir. Təcili tədbir görün”. Tədbir də belə görüldü. Münaqişəyə səbəb olan məsələ kökündən, ciddi şəkildə həll edilmədi. Zor gücünə münaqişə donduruldu.

Həmin hadisədən 35 ildən çox keçib. Sərhədlər elə cızılıb, hər addımda xalqlar arasında münaqişə yaratmaq mümkün olsun. Mərkəzi hakimiyyətdə zəifləmə başlayan kimi Rusiyanın başbirlənləri Quzey Qafqazda milli zəmində toqquşmalar törədə birləcəklər. Onları sakitləşdirmək də asan olmayacaq. Osetinlərin çoxu 1981-ci ilin hadisəsini indi milli dirçəliş hərəkəti kimi qələmə verirlər. Amma mən onlarla razı deyiləm, – dedi.

Vladıqafqazda Xolfman məhəlləsi

Murtuza İsgəndər oğlu bizi maşını ilə Vladıqafqaz şəhərini gəzdirdikcə keçdiyimiz yerlər haqqında bilgi verirdi. Səliqə-səhmanı və memarlıq forması ilə şəhərin başqa məhəllələlərdən fərqlənən bir yerdən keçəndə “Bu məhəllənin adı Xolfmandır”, – dedi.

Xolfman nə yerli xalqların, nə də rus dilinin sözünə oxşadı. Mənə alman sözünü xatırlatdı. Fikrimi Murtuza İsgəndər oğluna dedikdə, gülərək: “Düz tapdın. 1988-ci ildə almanlar Sovet hərbi birləşmələrini çıxarmağa çalışırdılar. Sovet rəhbərliyi isə bu işi yubatmaq üçün bəhanə gətirirdi. Deyirdilər: “Gözləyin, hərbi qışlalar, anbarlar, zabıtlərin ailələri üçün yaşayış binaları tikək. Hazırlıq işlərimiz başa çatanda sonra köçürməyə başlayaq”.

Almaniyanın kansleri Helmut Kol onlara inanmırdı. Bunun bir bəhanə olduğunu, rusların vaxtı uzatmaq istədiyini düşünür-

dü. Ona görə də SSRİ rəhbərliyinə “ərazi ayırsalar, gəlib SSRİ-də hərbi hissələr üçün gərək olan binaları, qurğuları öz xərclərilə tikərlər” təklifini verdilər. Sovet rəhbərliyi də Helmut Kolun təklifi ilə razılaşdı. Görünür, Güney Qafqazdakı respublikaların da SSRİ-dən ayrılmaq əhval-ruhiyyəsinin gücləndiyindən xəbərdar idilər. Ona görə də hərbi hissə üçün yeri Qafqazın quzeyində – Vladıqafqazda ayırdılar. Almanlar da gəlib qısa müddətdə nəinki əsgərlər üçün qışlalar, zabıtlərin ailələri üçün yaşayış binaları, texnika və hərbi sursat üçün anbarlar, hətta xəstəxana, məktəb, mədəniyyət evi və s. tikdilər. Beləcə, gözəl, alman səliqəsi ilə salınmış Xolfman məhəlləsi yarandı”.

Vladıqafqazda park qəbristanlıq

Vladıqafqazın hər addımında Rusiya müstəmləkəçiliyinin təsiri hiss olunur. Mərkəzi küçə və meydanlarda çar dövrünün “girdavoy”unun heykəlinə də rast gəlmək olar, Sovet dövrünün öndərlərinin də.

Murtuza İsgəndər oğlu bizi bir parka aparır. Burada çoxlu heykəl var: 2-ci Yekatirina və ona minnətə getmiş osetin böyükələrinin, Quzey Osetiyanın işğalında fəallıq göstərənlərin, İkinci Dünya Savaşı iştirakçılarının, 1990-cı ildən sonra həlak olanların, yazıçı, şair, dramaturq, aktyorların və b. Park-qəbristanlıqda əzəməti ilə seçilən bir heykəl diqqətimi cəlb etdi. Bu bizim “Qanun naminə” filmində Mehman rolunu oynayan Bibbo (Bimbolat) Batayevin (1939-2000) heykəli idi. Kinoda yaratdığı 50-yə kimi obrazdan ən çox yadımda qalanlar “Knyaz İqor” filmindəki Konçak, Firdovsinin “Şahnamə” dastanı əsasında çəkilmiş “Rüstəm haqqında hekayə”, “Rüstəm və Söh-

rab”, “Səyavuş haqqında hekayə” filmlərindəki Rüstəm, “Əbu Reyhan Biruni” filmindəki Mahmud Qəznəvi olmuşdur.

Şəkil 10. 1992-ci ildə Moskvada demokratiya uğrunda mübarizədə qəhrəmanlıqla həlak olmuş 27 yaşlı həmyerlimiz Nizami Mehdiyevin məzarı.

Şair, dramaturq, publisist, rəssam, etnoqraf, ictimai xadim, osetin ədəbiyyatının banisi kimi tanınan Kosta Xetaqurovun (1859-1906) heykəli baxımlı və diqqətçəkici hazırlanıb. Osetinlər onun adının əbədləşdirilməsi üçün çox işlər görüblər. Mükafat təsis ediblər, heykəllərini qoyublar, küçə və meydanları, mədəniyyət ocaqlarını onun adı ilə adlandırılıblar.

2011-ci ilin may ayının 26-da, 71 yaşında bıçaqlana-

raq öldürülən şair, filoloq, ictimai xadim Şamil Cıkkaytın heykəl kompleksi də gözəl hazırlanmışdır.

1992-ci ildə Moskvada demokratiya uğrunda mübarizədə qəhrəmanlıqla həlak olmuş 27 yaşlı həmyerlimiz Nizami Mehdiyevin qəbirüstü abidəsinin səliqə-səhmanı onu göstərirdi ki, azərbaycanlılar onu unutmayıblar, buraya tez-tez ziyarətə gəlirlər.

Səliqə-səhmanından və orada olduğumuz zaman gördüklərimizdən bu qənaətə gəldik ki, şəhər sakinləri hər gün buraya gəlir və qonaqlarını da gətirirlər.

Azərbaycanlılar Vladıqafqazda

Murtuza bəydən Vladıqafqazda yaşayan azərbaycanlılar və onların yaratdığı təşkilatın işi ilə maraqlandım. Onun dediyinə görə, azərbaycanlılar 1860-cı illərdən Vladıqafqazda yaşamağa başlayıblar. Güney Azərbaycandan gəlib burada işləyənlərin sayı daha çox olub. Onlar əsasən tikintidə, ticarətdə və xalçaçılıqda çalışıblar. 20-ci yüzilin əvvəllərində azərbaycanlıların sayı daha çox olub. Belə ki, 100 min əhalisi olan Vladıqafqazın 20 faizini azərbaycanlılar təşkil edirmiş.

Bolşeviklər Quzey Qafqazı işğal edəndən sonra azərbaycanlıların sayı azalmağa başlayıb. Bir qismi həbs olunub və ya sürgünə göndərilib. 1938-ci ildə Güney Azərbaycandan gələnlər İrana deportasiya edilib. İndi 10-12 min Azərbaycanlı olsa da, cəmi 3-4 min nəfər rəsmi qeydiyyatdadır.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-nin hər yerində olduğu kimi burada da milli mənsubiyyətə görə cəmiyyətlər, təşkilatlar yaradılmağa icazə verilmirdi. 1990-cı ildən Vladıqafqazda azərbaycanlıların ilk dərniyi yaradıldı. Bu işin başında çoxdan burada yaşayan, restoran işlədən Hüseyn Məmməd oğlu Mamiyev dururdu. Onun restoranı çox məşhur idi.

Hüseyn Mamiyevin hökumət adamları ilə də xoş münasibətləri vardı. Onun maddi imkanları da yaxşı idi. Buna görə də o, yaratdığı dərniyi qeydiyyatdan keçirə bildi.

1992-ci ildə dünyasını dəyişəndə dərniyə aptek müdiri Andrey Fərəcov rəhbərlik etməyə başladı. Azərbaycan Tibb Universitetini bitirib burada işləməyə başlamış Andrey Fərəcovun əsl adı kiminsə yadında qalmayıb. Burada hamı onu Andrey Andreyeviç deyər çağırırdı. Dərniyin formalaşmasında şəmkirli,

Tibb Universitetini bitirmiş Teymur Yadigar oğlu Musayevin də böyük rolu olub. Mən dərnəyə 1993-cü ildən qoşuldum.

Dərnəyimizin formalaşmasında dinin də rolu böyük oldu. Burada Molla Mehdi deyilən bir el ağsaqqalı vardı. Güney Azərbaycan kökənli idi. Burada yaşayırmış. Bilmirəm nə səbəbdənsə sürgün olunubmuş. Sürgün müddətini başa vurandan sonra yenidən Vladıqafqaza qayıdıb.

Şəkil 11. Tərək çayı üzərindəki körpüdən görünüş.

1992-93-cü illərdə azərbaycanlıların qəbristanlıq üçün yer almasına Mehdi Rəcəbov başçılıq edirdi. Danışqlarlarda mən də vardım. Danışqlarımız uğurlu alındı. Dərnəyi biz cəmiyyətə çevirdik. Andrey Fərəcov dünyasını dəyişəndən sonra cəmiyyətə Vaqif Əliyev rəhbərlik etdi. 2010-cu ildə Vaqif Əliyev dünyasını dəyişəndən sonra cəmiyyətə rəhbərlik Şahin Məmmədova keçdi.

2015-ci ildə cəmiyyəti Azərbaycan Konqresinə çevirdik. Şahin Məmmədov prezident, mən də vitse-prezident seçildim. Zakir Məmmədov, Azər İsmayılov, Ələkbər Quliyev və başqaları isə idarə heyətinin üzvləri seçildilər.

Azərbaycan Konqresinin fəaliyyəti çoxşahəlidir. Birincisi, burada yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarını qorumağa çalışırıq. İkincisi, Vladıqafqazda yaşayan xalqların dərnəkləri ilə dostluq əlaqələri qururuq. Üçüncüsü, Azərbaycanda baş verənləri diqqətlə izləyir və burada geniş təbliğat aparırıq.

Peşəkar vəkil və tərcüməçi olmasam da, çox vaxt bu işləri də görürəm. Soydaşlarımız rus dilini incəliklərinə qədər bilmədiyindən bəzən müstəntiqlər, hakimlər qərəzli şəkildə onlara ağır cəza verməyə çalışırlar. Bir dəfə yerlimiz olan iki gənc arasında dava olmuşdu. Müstəntiq həmin hadisəni qəsdən adam öldürməyə cəhd kimi sənədləşdirib məhkəməyə vermişdi. Biz işə qarışıdıq. Məhkəmədə mən tərcüməçilik edirdim. Hakimə dedim ki, 40 ildən çoxdur mən burada yaşayıram, ali təhsil almışam. Amma rus dilini hələ də istənilən səviyyədə bilmirəm. İki-üç ildir buraya gəlmiş gənclər rus dilinin hüquqi terminlərini necə bilsin. Hakim fikrimlə razılaşdı. Gənclərə icbari iş kəsdi.

Azərbaycanlıların uşaqları üçün bazar günü məktəbi açılmasına nail olmuşuq. Məktəbin müdiri Zaur Məmmədovdur. Çox işgüzar, vətənsevər bir gənkdir. Heyif ki, adamlarımızın çoxu onun əməyini layiqincə qiymətləndirmir. Cəmi 20 şagirdi var. Çoxdan gələn və qarışıq ailələrin bəzilərinin övladları dilimizi bilmir.

Biz yalnız bu günlə yaşamırıq. Keçmişimizə də sahib çıxırıq. İkinci Dünya Savaşında faşizmə qarşı vuruşanlar arasında azərbaycanlılar da çox olub. Savaşda həlak olanların iki qardaşlıq məzarı var. Biri Rassvet kəndindədir, biri də Mazdok rayonunun Visyolu qəsəbəsindədir. Visyolu qəsəbəsindəki abidə 223-cü Azərbaycan Diviziyasının şərəfinə qoyulub.

Onu da deyim ki, islam dininin birləşdirici gücünü heç vaxt unutmamalıyıq. Burada Sergey Xutinayev adlı bir adam olub. Döyüşlər gedəndə yeniyetməymiş. Ölənlərin əksəriyyəti müsəlman olduğunu gördükdə cəsədini yığıb bir yerdə dəfn edib. Onun 9 oğlu bir qızı varmış. Oğullarına azərbaycanlıların qəbirlərini qorumalarını, qəbri üzərində abidə ucaldılmasına çalış-

malarını vəsiyyəət edib. Oğulu Lazar atasının arzusunu reallaşdırıb.

Təşkilatımızın üzvləri hər il əlamətdar günlərdə soydaşlarımızın qəbri üzərinə gedir, onların xatirəsini yad edir, orada səliqə-səhman yaradır.

Burada ən ağır işimiz Azərbaycan-Ermənistan davası haqqında həqiqətləri təbliğ etməkdir. Sadə adamlar bizi başa düşür, haqlı olduğumuzu qəbul edirlər. Lakin rəsmi dairələr, xüsusən, mətbuat bu mövzuda söz açmaqdan çəkinir. Məsələnı həmişə görməməzlikdən gəlir.

Konqresimizin üzvü professor Rəşid Quliyev Xetequrov adına Universitetin “Xarici Dillər kafedrası”nın müdürüdür. Rusiya Qəhrəmanı adını almış Qafan Nəcəfov da burada yaşayır. Daxili işlər orqanlarında, KQB-də və başqa sahələrdə işləyən soydaşlarımız da çoxdur.

Gömrükdə, sərhədlərdə yaradılan bürokratik əngəllər nəqliyyatın işini pozur, gediş-gəlişi əngəlləyir. Ona görə də Azərbaycanla əlaqələri istədiyimiz səviyyədə qura bilmirik. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycandan minlərlə ailə yay təttilində Quzey Qafqazın sanatoriya və kurortlarında dincəlməyə gəlirdi. Sanatoriya və kurortlara putyovka tapa bilməyənlər ev kirayələyib qalardılar. İndi onları barmaqla saymaq olar.

Gömrükdə problemlər aradan qaldırılrsa, buranın dağlarında, meşələrində istirahət evləri açarıq. Yayda da, qışda da Azərbaycandan turistlər gəlir. Azərbaycanda son illər qış turizminə maraq artır. Osetiyanın elə yerləri var, ilin altı ayı qar olur. Oralarda düşərgələr qurub qonaqlar qəbul edə bilərik. Bu işləri görməyə soydaşlarımızın marağı da var, bacarığı da.

Bizim qaldığımız Şahin Məmmədova məxsus kiçik qonaq evinin səliqə-səhmanı, xidmət mədəniyyətinin yüksəkliyi Murtuza İsgəndər oğlunun dediklərini təsdiq edirdi.

Vladıqafqazdan Nalçikə doğru

Murtuza bizi Vladıqafqazda çox saxlamaq, oranın gəzməli və görməli yerlərini göstərmək istəyirdi. Vaxt isə öz işini görürdü. Nalçikdəki “Mayak” sanatoriyasında bizi gözləyirdilər. Murtuza İsgəndər oğlu bizi avtovağzalə gətirib Nalçikə gedən bir taksiyə əyləşdirdi.

Sürücü orta yaşlı, idmançı görünüşlü bir kişiydi. Telefonla danışmasaydı, bəlkə, Nalçikədək lal-dinməz gedəcəkdik. Taksidən enəndə pulunu verib ayrılacaqdıq.

Sürücünün telefonu zəng çaldı. O, ana dilində şirin bir söhbət etdi. Qaraçay, malkar, noqay, qumuq dillərində danışsaydı, bilərdim, ancaq mənim başa düşmədiyim bir dildə danışdı. Diqqət yetirdim ki, osetin dili də deyil. Güman etdim ki, qabardin dilində danışır.

Sürücü söhbətini bitirəndən sonra üzürxahlıqla: “Bağışlayın ki, rus dilində deyil, başa düşmədiyiniz ana dilimdə danışdım”, – dedi.

Mən:

– Ana dilində danışmaq nə vaxtdan ayıb sayılıb? Nədən üzürxahlıq edirsiniz? – dedikdə heyvətini gizlədə bilməyərək: “Sovet dövründə siz də belə deyildinizmi?” – dedi.

– Başqalarını bilmirəm, mən heç vaxt ana dilində danışdığımı görə kimdənsə üzr istəməmişəm! – dedim.

– Haqlısınız. Görünür, sizlərə nisbətən Rusiya əsarətində daha çox qaldığımızdan beləyik. Gürcü tanışlarım da var. Onlar

da bir-biri ilə danışanda ana dilində danışılar. Ətrafdakıların onları başa düşüb-düşmədiyinə heç əhəmiyyət vermirlər. Amma biz qabardalılar (kabardin) belə deyilik. Ana dilimizdə çəkinə-çəkinə danışırıq. Bir yerdə on qabardalı, bir nəfər rus varsa, hamımız rus dilində danışırıq ki, o bir nəfər nə dediyimizi anlasın.

Onun ana dilində danışması sanki yola bir nərdivan oldu. Tanış olduq. Adı Malbax idi. Ad diqqətimi çəkdi. Soruşdum ki, sizin babalarınız malkar deyil ki? Tez və bir az da sərt: “Yox, biz malkar deyilik”, – cavabını verəndə mən gülərək “Sizin adınızdakı Malbaxı mən malkar sözünə oxşatdım”, – dedim. O, malkar (balkar) sözünü izah etməyə başladı. Açıq görünürdü ki, onun izahının elmi əsası yoxdur. Sonra da Malbax sözünün xalis qabarda sözü olduğunu izah etməyə çalışdı. Bu sözü izah edərkən qabarda ləhçəsində və sözün çalarlarını, səs dəyişimini də anlatmağa çalışırdı. Düzünə qalsa, bir şey anlamadığımdan və mənə yorucu gəldiyindən söhbəti dəyişdim. Vladislav Malbaxov haqqında bilgisi olub-olmadığını xəbər aldım. O, bir neçə Vladimir Malbaxov haqqında bilgi verməyə çalışdı. Mən isə onların heç birini tanımırdım.

Xəbər aldı ki, siz hansı Vladislav Malbaxovu tanıyırsınız? Onunla haradan tanışsınız? Mən dedim ki, Vladislav Malbaxovu Azərbaycanca tanıyanların sayı çox azdır. Amma onu tanıyan azərbaycanlılar həmişə hörmətlə yad edirlər. Vladimir Malbaxov, Axısqa türklərindən topçu İsgəndər Aznaurov 1992-93-cü illərdə, ermənilər Rusiya hərbiçilərinin köməyi ilə Azərbaycanın Gədəbəy rayonuna hücumlar edəndə, onlar qəhrəmanlıq göstərüb. Azərbaycanın könüllü özünümüdafiə dəstələri ilə birlikdə peşəkar hərbiçilərə – Rusiya ordusunun əsgər və zabidləri-

nə, erməni silahlılarına qarşı dirəniş göstəriblər. Gədəbəy torpaqlarının işğalına imkan verməyiblər.

Qabardalı Vladimir Malbaxovun və axisqalı İsgəndər Aznarovun Azərbaycan könüllüləri ilə birgə vuruşması onu xeyli təəccübləndirdi.

Malbax mənə Vladislav Malbaxovun Kabarda-Balkar Respublikasının hansı şəhərində, qəsəbəsində doğulması, indi harada yaşaması və başqa suallar verdi. Mən ona əlavə bilgi verə bilməsəm də, o, həmyerlisi haqqında xoş söz eşitdiyinə görə qürurlandı.

Söhbətindən aydın oldu ki, hansısa zavodda mühəndisdir. İş i növbəlidir. İki gün işləyir, bir gün istirahət edir. İstirahət günlərində də Nalçik-Vladiqafqaz arasında sərnəşin daşımaqla ailəsini dolandırır.

O da Azərbaycan hökumətinin Qarabağda nə vaxt qaydaqanun yaradacağı ilə maraqlananda mən qısaca “Rusiya bölgədən gedəndə” cavabını verdim. Bərkdən gülərək: “Bu cavabınız mənim xoşuma gəldi. Biz də bilirik ki, Azərbaycanla Ermənistanın arasındakı qarşıdurmanın səbəbkarı Rusiyadır. Amma radio-televiziyanın, qəzetlərin apardığı təbliğat adamları çaşdırır”.

Mən qabardalılarla malkarların arasında münasibətlə maraqlandıqda: “Hələlik sakitlikdir. Turistlər üçün əşyalar satan bazar malkarların əlindədir. Sanatoryalar da yavaş-yavaş milli mənsubiyyətə görə formalaşır. Sizin gedəcəyiniz “Maya” sanatoriyası malkarların obyekt i kimi tanınır. Şəhərdəki bir çox obyektlər də gözəgörünmədən qabardalılar və malkarlar arasında bölünür. Zavodlar, ciddi obyektlər, strateji vəzifələr isə rusların əlindədir. Əksər idarə və təşkilatların rəhbərləri qabardalı, yaxud malkar olsa da, xüsusi şöbənin müdiri, mühasib, kargüzarlıq

idarəsinin müdiri ya ruslardır, ya da yerli xalqlardan olmayan rusdillilərdir”, – dedi.

Bölgədə milli zəmində qarşıdurma olmadığını təqdir etdikdə: “Ruslar buradan gedəsi olsa, görəcəksiniz ki, ara qarışdı. Bu qarışıqlığı yaratmaq onların əlində çətin bir şey deyil. Kifayətdir ki, bir qabardalını öldürələr. Sonra da şayiə yayalar ki, onu malkarlar öldürüb. Ondan sonra görüm toqquşmaların qarşısını kim alacaq. Bölgədə işsizlik artsa da, dolanışıq çətinləşsə də, Muxtar Respublikada qabardalıların və malkarların sayı artıb, ruslar və gəlmə rusdillilərin sayı azalıb”.

Avtovağzala çatanda maşından enib taksinin pulunu vermək istədik. Sürücü etiraz etdi: “Sizi sanatoriyaya kimi aparacam”, – dedi. Bir kağız parçasına da telefon nömrəsini yazıb verdi: “Haraya getmək istəsəniz, bir gün öncə mənə zəng vurun. İstirahət günümə düşsə, gəlib sizi aparıb gəzdirim. Vladıqafqaza gedəndə iki gün əvvəl zəng vurun ki, növbəmi dəyişib sizi aparım”, – dedi.

Sürücü dediyi kimi də etdi. Bizi sanatoriyanın qapısına kimi gətirdi. Orada sağollaşib ayrıldı.

Müalicə həkimimiz Safulya Batırbiyeva

“Mayak” sanatoriyasına iyulun 31-də günortadan sonra çatdıq. Qeydiyyat şöbəsinə getdik ki, bizə ayrılmış otağın nömrəsini və müalicənin nə vaxt başlanacağını öyrəmək. Şöbə müdiri yol çantalarımızı otağına qoyub onunla getməyimizi xahiş etdi. Sanatoriyanın inzibati binası müalicə korpusundan aralıda idi. Bizi sanatoriyanın direktoru Qalina Maqamedovna Mamayevanın otağına gətirdi.

Qarabuğdayı, yaşı əlini keçmiş Qalina Məmayeva bizi gülərüzlə qarşıladı, necə gəldiyimizlə, yolda çox incidilmədiyimizlə maraqlandı. Çay süfrəsi arxasındakı söhbətimiz yaram saata kimi çəkdi.

Sanatoriyanın direktoru Azərbaycanın durumu ilə maraqlandı və televiziya Bakı haqqında çəkilən sənədli filimlərə baxdığını, şəhərin inkişafına heyran qaldığını söylədi. Bir az da gileyləndi ki, azərbaycanlılar daha əvvəlki kimi Nalçikə, oradakı sanatoriyalara gəlmirlər. Bizə ayrılmış otağın nömrəsini dedi və qeydiyyat şöbəsinin müdürünə tapşırırdı ki, bizə ümumi yeməxanada deyil, həkim-dietoloqun otağını səliqəyə salıb orada süfrə açsınlar. Müalicə həkimimizin Safulya Batırbiyeva olacağını bildirdi, onun haqqında xoş sözlər söylədi. Azərbaycanlıların Nalçik və Quzey Qafqazdakı sanatoriyalara az gəlmələri məsələsinə mən də fikrimi bildirdim. Dedim ki, sovet dövründə adətən Sov. İKP MK sərəncamında olan sanatoriyalara istirahətə gedirdik. Onlar həmkarlar təşkilatının, ayrı-ayrı idarə və təşkilatların sanatoriyalarından səliqə-səhmanına, yeməyin keyfiyyətinə, xidmət mədəniyyətinin yüksəkliyinə görə seçilirdi. 1992-ci ildə Türkiyəyə gedəndən sonra oradakı hotelləri, yeməxanaları, xidmət mədəniyyətini, insanların davranışını görəndən sonra bir daha Sovet sanatoriyalarına getməməyi qərara aldım.

Şəkil 12. Soldan: Safulya Batırbiyeva, Əli Şamil və Əzizə Şamil.

Qalina Mamayeva da mənim dediklərimi təsdiqlədi. Dedi ki, mən də dəfələrlə Türkiyədə olmuşam. Oradakı xidmət mədəniyyəti ilə bizimkiləri müqayisə etməyə dəyməz. İndi deyirik ki, vəsait olmadığından binamızı təmir etdirə, yeni avadanlıqlar, tibbi cihazlar ala bilmirik. İnanın ki, vəsait ayrılsa, təmir işlərini yüksək səviyyədə aparsaq da, bizim sanatoriyalara gələnlərin sayı Sovet dövründəki kimi olmayacaq. Pulla qısa müddətdə tikinti, təmir işlərini görmək, avadanlıq almaq olar, amma insanların davranışını dəyişmək olmaz. Bizdə xidmət sektorunun bütün sahələrində işləyən adamlarda bir kobudluq var. Hamısı elə bilir müştəri ona borcludur, müştəri ondan asılıdır. Müştəriyə evinə gələn qonaq kimi yanaşmaq psixologiyası bizlərdə hələ formalaşmayıb.

Bunları yaxşı bilsəm də, çalışıram ki, işimizdə dəyişiklik edəm. Sanatoriyaya müştərilər cəlb edəm. Xarici ölkələrdən gələnlərin sayı nə qədər çox olsa, bizim güzəranımız o qədər yaxşı olar. Xaricdən gələnlər həm putyovkanın tam qiymətini ödəyirlər, həm də büdcəmizə valyuta gətirirlər. Gözəl təbiətimiz, mineral sularımız, tarixi və təbiət abidələrimiz var. Yaxşı bilirəm ki, sərhəddə və yollarda qanqaraldıcı problemlər yaradılmasa, xidmət sahəsinin bütün sahələri normal işləsə, Azərbaycandan və Türkiyədən gələn turistlərin hesabına biz burada ağa kimi dolanarıq, respublikanın büdcəsinə də böyük qatqımız olar.

Qalina Mamayeva ilə fikirlərimizin üst-üstə düşməsi məndə xoş bir əhval-ruhiyyə yaratdı. Otağımıza gəlib iki-üç saat istirahət etdik, yol yorğunluğumuzu çıxardıq. Axşamüstü sanatoriyanın ətrafını gəzdik, şəhərin xəritəsini aldığımız.

Səhər yeməyindən sonra tibb bacısı bizi müalicə həkimimizlə tanış etməyə apardı. Daxil olduğumuz otaq dar və uzunsov

idi. İçəri girəndə salam verdik. Pəncərənin qarşısındakı stolun arxasında əyləşmiş, yaşı yetmişə haqlamış, balacaboy, dolubədənli qadın elə bil ki, gəlişimizi hiss etmədi. Qapıya yaxın orta yaşlı qadın isə ayağa duraraq gülər üzlə salamımızı aldı. Mehribanlıqla oturmağımız üçün yer göstərdi. Sanatoriyanın direktorunun dediyindən hiss etdim ki, bu Safulya Batırbiyevadır.

Şəkil 13. Əli Şamil Sanatoriya şəhərciyindəki süni gölün sahilində.

Mən onunla Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin qarışığında danışdım. O da mənə Malkar və Türkiyə türkcəsinin qarışığı olan bir ləhcədə cavab verirdi. Bizi çoxdan tanıyırmış kimi səmimi danışır, gülür, hərdən də xanımımı əzizləyirdi. Bizim sənədləri hazırlayıb, müalicə qrafiki haqqında bilgi verəndən sonra sə-

nədlər aparıb kardioloq Rimma Xazrailovna Aripşevanın qarşısına qoydu. O, bizi görməməzlikdən gəldiyi kimi, sənədlərimizə də baxmadı.

Safulya Batırbiyeva ona rus dilində:

– Sənədlərə baxın, yazın, vaxt itirməyib müalicəyə başlasınlar, – deyəndə dodaqaltı mızıldandı: – İndi vaxtım yoxdur, qalsın, sonra baxaram.

Safulya Batırbiyeva əhvalını pozmadan bizimlə dəhlizə çıxdı. Tibb bacısını çağıraraq tapşırırdı ki, bizi müalicə kursları olan otaqlara aparsın.

Aradan yarım saat keçməmişdi ki, yanımıza gəldi. Üzürxahlıq edərək:

– Siz ona fikir verməyin. Rus qafalı qabardındır. Rusdan da çox rus şovinistidir. Mən bir adamla ana dilimdə danışanda, elə bil, başına bir qazan qaynar su tökürlər. Xasiyyətini bildiyimə görə, xəstələrin yanında bir söz deməsəm də, təkliddə, iclaslarda dərslərini verirəm. Yenə də xasiyyətini tərgitmir. Sanatoriyanın direktoru onu işdən uzaqlaşdırma bilmir. Əlli ilə yaxındır, həm burada işləyir, həm də qonşuluqdakı KQB-nin sanatoriyasında. Təqaüd yaşı çatandan sonra sanatoriyanın direktoru onun əmrini verib işdən çıxardı. Aqlınıza gəlməyən yerlərdən, Moskvadan, yüksək vəzifəlilərdən zənglər gəldi. Məcbur qalıb yenidən işə qaytardılar.

Safulya Batırbiyeva bizimlə doğmaları kimi davranırdı. Dər-dini-sərini də deyirdi. Öyrəndik ki, 4-5 il olar ki, ərini itirib. Ərdə olan qızı Vladiqafqazda münasib iş tapa bilmədiyindən ailəliklə İstanbula köçüb. Dolanışıqları yaxşıdır. Safulya Batırbiyeva də ildə bir-iki dəfə nəvələrini görməyə İstanbula gedir. Üç nəvəsi var. Dənizçi olan oğlu isə hələ evlənməyib.

O, axşamlar sanayoriya şəhərciyinin göl kənarındakı parkında bizimlə gəzməyə, çay süfrəsi arxasında, ya da restoranda yemək yeyərkən söhbət etməyə həvəskar idi. Həmişə də söhbəti hərləyib ona gətirirdi ki, əvvəllər yayda bu park Azərbaycandan istirahətə gələnlərlə dolu olardı. Onda biz də qürurlanardıq. Çünki hər yerdə başa düşdüyümüz dildə danışanları görürdik.

O, Bakıya gəlməyə çox can atırdı. Qonaq dəvət etdik. Söz verdi ki, vaxt tapan kimi gələcək.

Araşdırıcılarla görüş

Avqustun 5-də mineral su vannası qəbul etdikdən sonra dincəlirdik. Safulya Batırbiyeva otağımıza gəldi. Üzü gülürdü, ərk-lə:

– Durun, hazırlaşın, indi dincəlmək vaxtı deyil. Sizi qonaq aparmağa gəliblər. Malkarların şair və alimləri sizi yaxından ta-nıyırmışlar. Gələnlərin biri də malkarların ünlü şairi, şagird yol-daşım Ahmed Sozayevdir, – dedi.

Biz özümüzü səliqəyə salıb həyətə endik. Nalçık Dövlət Uni-versitetində kafedra müdiri, professor Burxan Berberov, Elmlər Akademiyası folklor şöbəsinin müdiri, milliyətcə qaraçay olan Hamid Malkondiyev, şair Ahmed Sozayev ağacların kölgəsində ayaqüstü söhbət edirdilər.

Onların bizi qarşılaması, səs-küylü görüşləri sanatoriyanın həyətindəkilərin deyil, kabinetlərdəki həkim və tibb bacılarının da diqqətini çəkdi. Kimisi nə baş verdiyini bilmək üçün həyətə çıxdı, kimisi də pəncərədən boylandı. Ahmed Sozayev dedi ki, sanatoriyada yerləşdiyiniz gündən xəbərimiz vardı. Həmin gün gəlmədik ki, yol yorğunluğunuz çıxsın. Dincəlib özünüza gələ-siniz, sonra görüşək. Bu gün şənbədir. Biz işdə deyilik. Sizin də günortadan sonra prosedurlarınız olmadığını bilirik.

Gənclərin ətrafımızı sarması vəziyyəti dəyişdi. Onların əksə-riyyəti Ahmed Sozayevlə şəkil çəkdirməyə çalışırdılar. Onun şairliyi və uzun müddət televiziyada işləməsi öz işini görmüşdü. Universitet müəlliminə, akademiya işçisinə diqqət yetirən yox idi.

Təklif etdim ki, biz bir az aralanaq, gənc qızlar şairlə şəkil çəkdirib söhbət edə bilsinlər. Burxan Berberov dedi ki, yay tə-

tili olmasaydı, sizi görməyə gələnlərin sayı çox olacaqdı. Kimi ailəsi ilə dəniz sahilinə dincəlməyə gedib, kimi iş dalınca başqa şəhərlərə, kimi də ata-baba yurdundakı kəndə.

Ahmed Sozayevlə ilk dəfə 1987-ci ilin iyulunda tanış olmuşduq. Onda mən xanımım ilə Quzey Qafqaza sanatoriyaya getmişdim. Sonuncu dəfə isə 1989-cu ilin avqustunda görüşmüşdük. İlk görüşümüzdə Respublika Lenin Komsomol laureatı, gənc şairlə söhbətimiz o qədər də alınmamışdı. Sovetlərin qızgın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Ölkədə gedən, “yenidənqurma”ya, “aşkarlıq”a da münasibəti o qədər yaxşı deyildi. Milli məsələlərdən, xalqların sürgünündən, repressiyadan da ehtiyatla danışır-dı. Cəmi iki il sonra isə Bakıdakı mitinqlərlə və orada söylənən şüarlarla maraqlanırdı. Naxçıvanda keçirilən mitinqdə mənim həbs edilməyimə, istintaqıma dair suallar verirdi.

Əhalisi 40-50 min nəfər olan Naxçıvan şəhərində mitinqlərə bəzən şəhər əhalisinin sayı qədər adam toplaşdığını eşidəndə hey-rətləndi. O qədər insanı necə bir yerə toplaya bildiyimizlə maraqlandı. İkinci dəfə görüşümüzdə ona Pribaltikadakı və Ukraynadakı Xalq Cəbhələrinin öndərlərinin telefonlarını və ünvanlarını verdim, məsləhət gördüm ki, onların qəzetlərini alıb oxusun. Sonralar bildim ki, müxalif fikirlilərlə nəinki əlaqə saxlayıb, heç onların qəzet-jurnallarını, kitablarını da oxumayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, onunla əlaqəni kəsmir, bayramlarda təbrik açıqcaları göndərir, ildə bir, iki ildə bir telefonla zəng vurub hal-əhval tutur, Türkiyədə keçirilən şairlərin toplantılarına getməyə həvəsləndirir, tanışlarını vasitəsilə ona şeir şölənlərinə dəvətnamələr göndərirdim.

Burxan Berberov və Hamid Malkondiyevi isə 2004-cü ildən tanıyırdım. Onları çox çətinliklə Bakıda keçirdiyimiz “Ortaq Türk keçmişindən, orta q türk gələcəyinə” simpoziumuna gətirdə bilmişdim. Martın 17-21-də keçirilən simpoziuma onlar indi Nalçik Dövlət Universitetində prorektor işləyən, professor Boris Tetuyevlə gəlmişdilər. Onlar simpoziumun adından çəkinərək bir daha AMEA Folklor İnstitutunun toplantılarına qatılmasalar da, Boris Tetuyev iki-üç dəfə başqa toplantılarda iştirak üçün Bakıya gəlirdi.

Şəkil 14. Soldan: Burxan Berberov, Əli Şamil və Ahmed Sozayev Malkar Repressiya Muzeyi qarşısında.

Boris Tetuyev Bakıda gədən dəyişikliklərlə qürurlanırdı. Ona və Quzey Qafqazdan tanıdığım alimlərə Türkiyədə, Avropa ölkələrində, Güney Koreyada, Yaponiyada keçiriləcək elmi toplantıların dəvətlərini göndərirdim. Həm də yazırdım ki, mövzuya uyğun məruzənizi hazırlayın, mən də alimdən gələn köməyi edəcəm. Amma onlar hər dəfə gileylənirdilər ki, göndərdiyim dəvət məktubları nədən rus dilində deyil. Bakıda olduğu toplantılarda da rus dilinin aparıcı olmadığından narazı qaldığını bildirirdi. “Siz Almaniyaya, Fransaya, İngiltərəyə, Amerikaya və başqa ölkələrdə keçirilən konfranslara getsəniz məruzənizi rus dilindəmi oxuyacaqsınız?” – deyərək sual verdikdə o, nə dediyimi

başə düşsə də, yenə kürəyini yerə vurmayaraq: “Onlar xarici ölkələrdir. SSRİ respublikalarında gərək belə olmasın. Axı biz keçmiş Sovet vətəndaşlarıyıq”, – cavabını verirdi. Məndən yaşıda kiçik olan bu alimlərin rus dilindən başqa bir dil öyrənməmələri, ana dillərini yaxşı bilməmələri xarici ölkələrdə keçirilən elmi konfranslarda görüşməyimizi əngəlləyirdi.

Nalçıkda repressiya muzeyi

Malkarla bizi Nalçıkda bir neçə il əvvəl açılmış Balkar Repressiya Muzeyinə apardılar. Sanatoriya şəhərciyi ilə Nalçık şəhəri arasında tikilmiş birmərtəbəli bina yaşıllığın ortasındadır. Həyətdə malkarların ünlü şairi Kazım Bekkin ulu (qıpçaq türkləri oğlu sözünü ulu və yaxud ulı kimi işlədirlər) Meçiyevin (Meçilanı) qəbri var. 1859-cu ildə, Tersk vilayətinin (indiki Rusiya Federasiyası Kabarda-Balkar Respublikası) Xolam-Bızgi bölgəsindəki Şiki kəndində doğulan və Dağıstanda mədrəsədə oxuyan şair 1891-ci ildə “Tahir bla (qıpçaq türklərində və bağlayıcısı bla kimi işlədilir.) Züleyxa” poemasını yazır.

Malkar ədəbiyyatının ilk poeması sayılan bu əsər xalq tərəfindən maraqla qarşılanır. İlahiyyatçı şair 1898-ci ildə “Şikayət” poemasını yazır, 1906-cı ildə Teymurxanşurada “İman-İslam” adlı kitabını nəşr etdirir. Bu poema malkar türkcəsində ilk mətbu əsər sayılır. Şairin 1918-ci ildə Teymurxanşurada çap etdirdiyi “Soltan-Hamid al Çeqemi” kitabına daxil edilmiş şeirlərin əksəriyyəti Çeqem dərəsində yaşayan malkarların Soltan Hamid Kalabeyin başçılığı ilə Ruslara qarşı üsyanından bəhs edir.

1920-ci ildən sonra kommunist partiyasını, Oktyabr inqilabını, kommunist öndərlərini, bir sözlə, sosializm quruculuğunu, Sovetlər Birliyini tərifiylən şeirlər də yazır. 1944-cü il mar-

tın 8-də 85 yaşlı şairi də yaşadığı Kisibalık kəndindən xalqı ilə birlikdə sürgünə göndərilər. 1945-ci il martın 15-də sürgündə dünyasını dəyişən şairin nəşi (sümükləri) 1999-cu ildə Taldı Kurqan vilayətinin Telman kəndindən Nalçikə gətirilərək muzeyin həyatində təntənə ilə dəfn edilir.

Biz öncə onun qəbrini ziyarət edib, Fatihə oxuduqdan sonra muzeyə keçdik.

Repressiya muzeyi Sovet dövrünün qaydaları əsasında qurulsada, eksponatlarının zənginliyi ilə diqqətçəkicidir. Həssas tamaşaçının muzeyi diqqətlə və sonadək gəzməsi çətindir. Çünki özünü bir anlıq işğəncə çəkən insanlar arasında hiss edirsən.

Muzeydə Həsən bəy Zərdabinin xanımı Hənifə Abayevaya (1856-1929) da yer ayrılıb. Onun maarifçilik fəaliyyəti haqqında qısa bilgi verilib.

Muzeyin işçilərinə və malkar aydınlarına: “Hənifə xanım və onun ailəsi haqqında geniş bilgi verən eksponatlar çox olsa yaxşıdır. Çünki repressiyanı əks etdirən eksponatlar tamaşaçını çox bədbinləşdirir. Bir neçə nikbinlik oyadan, insanlara həyatı sevdiren eksponatlar da olsa, yaxşı olar-dedim. Onların sual dolu baxışlarını görüb Həsən bəylə Hənifə xanımın evliliyindən danışdım. Dedim ki, 1865-ci ildə Moskva Universitetini bitirib Azərbaycana döənən Həsən bəy Məlikov (Məlikov Həsən bəy Zərdabinin soyadıdır.) savadlı müsəlman qızı ilə evlənmək istəyir. Lakin belə bir qız tapa bilmir. 1872-ci ildə “Qafqaz” qəzetində bir yazıya rast gəlir. Orada Tbilisidəki Müqəddəs Nina qız məktəbini bitirənlərin siyahısı verilibmiş. Həmin siyahıda Terek vilayətinin Nalçik şəhərindən olan Hənifə xanım Abayevanın da adı varmış. Bu ad Həsən bəyin diqqətini çəkir.

O, Tbilisiyə gedir, məktəbin direktoru ilə görüşüb istəyini ona bildirir. Direktor Həsən bəylə Hənifə xanımı görüşdürür. Hənifə xanım Həsən bəyin savadına, davranışına heyran qalır və ona ərə getməyə razılıq verir. Həsən bəy Məlikov molla gətirdib kəbin kəsidir. Beləcə, Hənifə xanım Abayevə Nəliyə qayıtmır, Bakıya gəlir və Məlikova olur.

Evlilikdən Pəri, Qərubsultan adlı qızları, Məhəmməd və Səffər adlı oğlanları dünyaya gəlir. Pəri xanım Rusiya Müsəlmanları Qurultaylarına sədrlik edən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Əlimərdan bəy Topçubaşovun xanımı olub.

Onlar belə qərribə evliliyə güldülər. Mən bir az da “Əkinçi” qəzetinin nəşrində Hənifə xanımın rolundan, Məhəmmədin 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalıb güllələnməsindən, qızı Fatmanın repressiya illərində Bakıdan uzaqlarda, Stavropola sürgün olunmasından danışdım.

Sonrakı söhbətimizdən də aydın oldu ki, istər malkar şair və araşdırıcılarının, istərsə də muzey işçilərinin Hənifə xanımın nəslində haqqında geniş bilgisi çox azdır. Bir onunla qururları ki, Hənifə xanımın atası Aslanbəy Rus ordusunda ilk malkar zabıt olub.

Hənifə xanımın 1880-ci illərdə qızları Pəri və Qərubsultanla ata-baba yurdu Günnüm kəndinə getdiyini yazırlar. Günnüm auluna gedib o yerləri ziyarət etmək istədiyimi bildirəndə ürək ağrısı ilə kəndin xarabalıqları qaldığını söylədilər.

Muzeydə Hənifə xanımın nəslinin, ailəsinin, Həsən bəy Zərdəbinin xidmətlərinin geniş işıqlandırılması təkcə malkarlarla Azərbaycan arasında deyil, türk dünyası ilə aralarında əlaqələ-

Şəkil 15. Soldan: Burxan Berberov,
Əli Şamil və Ahmed Sozayev
Kazım Meçilanının qəbri başında.

rin genişlənməsinə böyük təsir göstərərək biləcəyi fikrimlə razılaşırdılar.

Adətən repressiya deyəndə yadıma 1930-40-cı illərdə insanların təqib edilməsi, həbsxanalara və sürgünlərə göndərilməsi, güllələnməsi düşür. Balkar Repressiya Muzeyində isə Rusların Quzey Qafqazı işğal etməyə başladığından günümüzədək olan dövrə dair sənədlərə rast gəlmək olur. 1957-ci ildən sonrakı sənədlər azdır və əsasən də, qəzet jurnallarda çap olunan yazılar, fotolardır.

Aksu kəndində axşam süfrəsi

Muzeydən çıxdıqdan sonra Nalçikin yaxınlığındakı Aksu kəndinə getdik. Sürgündən döndükdən sonra Ahmed Sozayevin ailəsi bu kənddə yerləşib. Ahmed ali məktəbi bitirdikdən sonra Nalçikdə yaşamağa başlayıb. Kəndin içərisində keçəndə ikimərtəbəli, qapısı-pəncərəsi olmayan bir binanı göstərən Ahmed: “Bu mənim orta təhsil aldığı məktəbdir. Bu bina ilə bağlı şirin xatirələrim var. Şeyrlərimin bir çoxunun mövzusu da bu məktəblə bağlıdır”, – dedi.

Ahmedin kövrək danışması məni təsirləndirdi. Xahiş etdim ki, binanın qarşısında dursun, şəkilini çəkim. Malkarların üçü də birdən, elə bil şərtləşmiş kimi: “Yox, lazım deyil. Üç mərtəbəli yeni məktəb binası tikiblər. Gedər, orada şəkil çəkdirərik”, – dedilər. Mən onların narahatçılığını başa düşdüm. Demokra-

tik düşüncə olmayan yerlərdə həmişə belə olur. Onlar qorxdular ki, mən şəkil çəkib mətbuatda, kitabda verərəm, şəkli görən hakimiyyət orqanları onlara “Niyə imkan veribsiniz, qonağınız xarabanın şəkilini çəksin”, – deyər və ya cəzalandırar.

Axşam sanatoriya şəhərciyindəki gölün kənarında, malkarların işlətdiyi bir kababxanada əyləşdik. Mən malkarların durumu, orta və ali məktəblərdə ana dilində təhsilin səviyyəsi, son illərdə nəşriyyatlarında hansı kitabların çap olunması və s. maraqlanırdım. Onlar isə Sovet dövründən danışdılar. Hiss edirdim ki, keçmişdən qopmaq istəmirlər. Güzəranları ötən illərlə müqayisədə yaxşılaşsa da, əməklərinin dəyərləndirilməməsindən, yəni fəxri fərmanlar, orden və medalların verilməməsindən, təntənəli toplantıların təşkil edilməməsindən gileylənirdilər.

Hamid Malkonduyev folklorun kiçik janrlarını, xüsusən ov-sunları, mərasimləri, əyələrlə bağlı mətnləri və s. araşdırır. Bu mövzuda bir neçə kitabı çap olunub. Kitablarını nəzərdən keçirdikdə, söhbət etdikdə Sovet dövrünün təfəkküründən çıxıbilmədiyini hiss olunur. Yazdığı əsərlərdə Avropa, Amerika, Türkiyə, İran araşdırıcılarının əsərlərində istifadə etmir. Bunu həmin ölkələrdə nəşr olunan kitabları və elmi məqalələri tapa bilməməsi ilə bağlayır. Mən sual verdim ki, tatar, başqırd, saka, şor, qazax, qırğız, özbək araşdırıcılarının kitablarını, məqalələrini tapmanız o qədər də çətin deyil, bəs nədən onlardan istifadə etmirsiniz? Sözü ora-bura yozmağa çalışdılar. Mənim əl çəkməyəcəyimi gördükdə: “Pantürkist damğası vurulmasını istəmirik”, – dedilər.

Təklif etdim ki, Dədə Qorqud dastanları ilə qaraçay-malkar nartlarını müqayisəli şəkildə öyrənsinlər. Onların yazdığı kitabın Azərbaycanda və Türkiyədə nəşrinə mən vasitəçi olum.

Onunla da razılaşmadılar. Dedilər ki, bu mövzunu Türkiyəyə oxumağa gedən uşaqlarımıza verin. Onlar yaza bilərlər.

Hamid Malkonduyev sual verdi ki, Güney Azərbaycanı Azərbaycan Respublikasına nə vaxt birləşdirə biləcəyik? Mən də zarafatla: “Sizlər Qarabağ probleminin həllində Azərbaycana nə vaxt kömək etsəniz onda!”, – dedim. Cavabıma üçü də güldü. Söhbətin mövzusu dəyişdi və biz İran İslam Respublikasından və orada yaşayan türklərdən danışmağa başladıq. Mən orada qaşqayların, xələclərin, türkmənlərin və başqa türk xalqlarının yaşadığı yerlər və onların sayı haqqında bilgi verəndə çox heyrətləndilər. Maraqlandılar ki, onların danışdığını başa düşmək olurmu? Gülərək: “Siz başa düşməsəniz də, biz başa düşürük!”, – dedim. Hamid Malkonduyev “Onlar farsların əsarəti altındadır, ana dillərində məktəbləri, universitetləri, qəzet-jurnalları, televiziya və radioları yoxdur”, – deyəndə mən yenə zarafata salaraq: “Amma onlar evdə də, küçədə də, bazarda da türkcə danışirlar. Təbrizdə ana dilində danışmayana ətrafdakılar çox pis baxır. Amma siz mənim yanımda malkarca danışırırsınız, məndən üç addım ayrılan kimi bir-birinizlə yenə rus dilində danışmağa başlayırsınız. İranda istər Təbriz olsun, istər Şiraz, istər Xorasan, istər Həmədan... türklər evdə oğul-uşaqları ilə türk dilində danışmağa üstünlük verirlər. Tehranda belə küçə və bazarda, hətta dövlət idarələrində tərcüməçisiz keçinmək olur. Mə-nə deyə bilərsinizmi, İranda assimilasiya güclü gedir, yoxsa Rusiya Federasiyasında?” – dedim.

Hamid Malkonduyev duruxdu, bilmədi nə cavab versin. Burxan Berberov susurdu. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Ahmed Sozayev zarafata keçdi: “Nə vaxt bizi İrana aparıb oradakı türklərlə tanış etsən, sualına onda cavab verəcəyik”, – dedi.

Mən hər ay minlərlə insanın İran İslam Respublikasına müalicəyə getdiyindən, orada səhiyyənin səviyyəsinin RF-dən çox yüksək olduğundan, Tehran xəstəxanalarında Moskvadan gələn xəstələri gördüyümdən söhbət açanda təəccüblərini gizlətmədilər. Bir az da oradakı vergi sistemindən, qayda-qanundan, qadınların hüquqlarından danışanda lap təəccübləndilər. Oradakı inkişafın səbəbinin xaricə getmək istəyənlərə qapıların həmişə açıq olduğunu, bunun nəticəsində də minlərlə gəncin gedib Avropanın, Amerikanın ali məktəblərində oxuyub vətənə qayıtdıqları olduğunu dedim. Ölkədəki islam rejimini kommunist rejimi ilə müqayisə etdim. İranın bugünkü durumunun ağır olmasının səbəbini xarici ölkələrin embarqosu olduğunu söylədim.

Söhbətimiz o qədər uzun çəkdi ki, qarsonu çağırıb əlavə yemək sifariş verəndə dedi ki, hamı gedib, onunla qarovuldan başqa kimsə qalmayıb.

Malkarların Göygölü

Dünyanın müxtəlif yerlərində kiçik dağ göllərinin bəziləri Göygöl adlandırılır. Kiçik Qafqazdakı Göygöllərdən biri Gəncə yaxınlığında, Kəpəz dağının ətəyində, biri Şəmkir çayın başlanğıcında, biri də Ordubad rayonundakı Gəmiqaya dağının yamacındadır. Böyük Qafqazdakı Göygöllərin biri Abxaziyada, Aşağı Göygöl və Yuxarı Göygöl isə Kabarda-Balkar Respublikasındadır.

Sovet dövründə Quzey Qafqaz sanatoriyalarında olanda Çerek Balkar çayının sahilindəki Aşağı Göygölə də getmişdim.

Böyük Qafqazın Dıx tay (dağ), Koştan tay zirvələrinin suları axdığı dərələrin adıyla Çerek Xula və Çerek Balkar adlandırılır. Bu çaylar Babuqrent kəndində birləşəndən sonra Çerek adlanır.

Nalçık, Baksan çayı ilə birləşib Proxladın qəsəbəsi yanında Malka çayına tökülür. Malka çayı da Tərəkə qovuşub Xəzərə axır.

Turist səfərləri zamanı o yerlərin gözəl təbiət mənzərələrini seyr edir, dincəlir, həm də oradakı səyyar bazarlardan özümüzə və dost-tanışa malkarların keçdi tıfidiyindən (anqorka) toxuduqları qış geyimləri alırdıq.

Avqustun 6-da Aşağı Göygöl və Yuxarı Balkariya kəndinə təşkil ediləcək turist səfərinə iki bilet aldım. Məqsədimiz Həsən bəy Zərdabinin xanımı Hənifənin babalarının tikdirdiyi Abay qalasını ziyarət etmək idi. Yuxarı Balkar kəndini yaxınlığında, Çerek Balkar çayının sol sahilində dağ yamacındakı aulun xarabalıqları arasında Abay qalası ucalır. Buralarda qala deyəndə adətən geniş ərazili, uca hasarlı qala-şəhərləri nəzərdə tutulmur. Dördkünc, 15-20 metr hündürlüyündə, kiçik pəncərəli müşahidə qüllələri qala adlanır.

Nalçıkdən təxminən 40 kilometr aralıda, Çerek Balkar çayının kənarındakı Aşağı Göygöl də o qədər böyük deyil. Avtobusumuz gölün yanında durmadan Yuxarı Balkar kəndinə doğru irəlilədi. Bir tunelə çatdıqda durmalı olduq. Bildirdilər ki, tuneldə təmir işləri gedir. Ona görə avtobus bir saata yaxın yubanacaq. Kim istəsə, burada avtobusu gözləsin, kim gəzmək həvəskarıdırsa, keçmiş dağ yolu ilə tunelin o başına kimi piyada getsin.

Qoca olsa da, sərin dağ havası almaq, yamacdan dərənin dibinə axan dağ çayına baxmaq, suyun qıjltısını dinləmək üçün piyada getməyi qərara aldım. Avqustun 6-sı olmasına baxmayaraq, burada yamacların otu hələ biçilməmişdi. Dağ çiçəklərinin çoxu yeni açırdı. Yol boyu malkar qadınları ayran, yerli mey-

vələr, toxuduqları paltarları, ağaclardan düzəltmələri hədiyyəlik əşyaları, dərman bitkiləri satırdılar.

Təxminən 250, 500, 800 qramlıq plastik qablardakı kiçik, yumru və çil-çil əriklər diqqətimi çəkdi. Naxçıvanda olarkən bu əriklərdən çox yemişdim, qurusundan da qışda xörəklərdə istifadə edirdik. Gözəl ətiri vardı. Neçə illər idi, Bakı bazarında belə əriyə rast gəlmirdim. Naxçıvanlılar ona qığ ərik deyirlər. Ərik hər yerdə sovuşsa da, burada yeni-yeni yetişir. Sanatoriyada olduğumuz günlərdə yeməyə bir neçə qutu ərik aldım.

Yeni tikilmiş tuneldən Yuxarı Balkar kəndinə məsafə o qədər də uzaq deyil. Turist cəlb etmək üçün tunellərin vurulması, yolların asfaltlanması bölgədə yaşayan malkarların da xeyrinədir. Bu işlər görülməsə, qar yağan zaman dağ yamaclarında, dərələrdə yerləşən kəndlərin sakinlərinin şəhərlə əlaqəsi kəsilər və bu vəziyyət, təqribən, altı ay davam edə bilər.

Yuxarı Balkar kəndində yeni tikilmiş məscid, məktəb, evlərin abadlığı onu göstərir ki, adamlar köçüb getmək fikrində deyillər.

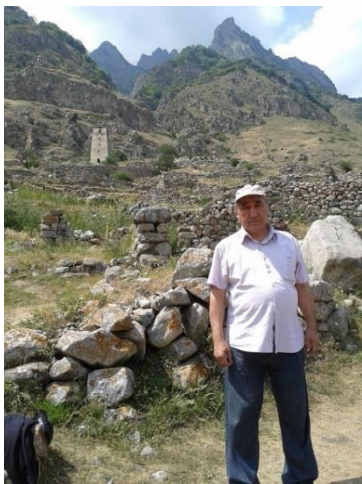
Malkar Azretlə söhbət

Avtobusumuz mənzilə çatdı. Burada yeni restoranlar, kafelər, qonaq evləri tikilib, çayların üzərində gözəl körpülər salınıb. Bələdçimiz bizi gətirən avtobusun iki saatdan sonra geri dönəcəyini bildirdi. Bundan kim necə istəyir, elə istifadə edə bilərdi. İki saatdan sonra hamı avtobusda olmalıydı.

Mən xanımım ilə vaxtdan necə istifadə edəcəyimizi planlayırdıq. Yoldan keçən yaşlı birisi bizə yaxınlaşanda addımlarını yavaşladı. Deyəsən, danışığımızdan bəzi sözləri başa düşdüyü üçün salam verdi. Biz də gülərüzlə onun salamını aldım. Xoş baxış-

mız onu həvəsləndirdi. “Türkmüsünüz?” – deyə xəbər aldı. Mən elə bildim, qoca malkar bizi türkiyəlilərə bənzədir. Dəqiqlik olsun deyə: “Azərbaycanlıyıq”, – dedim. O gülərək “Azərbaycanlı da türkdür, malkar da, qaraçay da”, – dedi.

Bu kiçik dialoqumuz məni onunla tanışlığa həvəsləndirdi. Təklif etdim ki, yaxınlıqdakı kafe və restoranların birində oturub söhbət edək. Bir az fikrə gedib “Buradakı restoran və kafelərdə müsəlman oturmaz”, – dedi və nə fikirləşdisə: “Yaxınlıqda “Əski Mecid” adlı bir restoran var. Orada mənim tanıdığım gənclər işləyir. Onlar bizə qaydasınca qulluq edirlər”, – dedi.

Şəkil 16. Əli Şamil Abay qalası önündə.

Söhbət edə-edə “Əski Mecid” restoranına gəldik. İçəri girərkən mən əlimi yumaq bəhanəsilə yubandım. Restoranı işlədənin yanında pul qoydum ki, bizim xərclərimizi oradan çıxsın. Bir az tərəddüdlə baxsa da, pulu götürdü.

Süfrə arxasında oturandan sonra tanış olduq. Azret kişi malkar olsa da, türkcə sərbəst danışdı. Türk dilini harada öyrəndiyini xəbər aldıqda dedi:

– Sürgünə gedəndə üç yaşım olub. Orada malkarlar az, axisqalılar çox idi. Evdə malkarca, bayırda axisqalılar kimi danışırıdıq. 1957-ci ildə biz vətənimizə döndük, onlara icazə vermədiklər. Yaşlıdlarım buraya döndükdən sonra da bir-biri ilə zarafatla

türkcə danışırdı. İndi onlardan 5-10 qarı, 4-5 də erkək qalıb. Son 20-25 ildə ancaq sizin kimi turistlərlə türkcə danışiram.

Sürgündən əvvəl doğulduğu kəndi, evlərini xatırlayıb xatırlamadığını xəbər aldım. Dərin bir ah çəkərək:

– Sürgündən geri dönəndə elə bilirdim, buraları görmüşəm. İllər keçəndən sonra başa düşdüm ki, 3 yaşlı uşaq hər şeyi belə dəqiqliyi ilə yadında saxlaya bilməz. Kəndimiz, evimiz, buradakı bulaqlar, çaylar haqqında yanımda o qədər danışmışdılar ki, geri dönəndə elə bilirdim, bu yerlər yadımda qalıb.

Azret kişi insanlardan da xeyli gileyləndi. Dedi ki, sürgünə göndəriləndə evimiz, ev əşyalarımız, mal-qaramız hamısı qalmışdı. Hökumət aşağıdakı düzən, əkin sahəsi geniş olan kəndlərə rusları, ukrayınları və başqa millətdən olanları yerləşdirə bilmişdi. Dağ kəndlərinə isə gələn olmamışdı. Sahibsizlikdən istifadə edən çobanlar, ovçular, yoldan keçənlər evləri dağıtmış, yandırmışlar. Biz gəldik, hər yeri xaraba gördük. Deyirdilər ki, qışda burada hər il neçə adam ölürdü. Çünki bir yerdən başqa bir yerə getməli olanlar daldalanmağa nə bir kənd tapa bilirdilər, nə örtülü bir yer, nə də isti bir ocaq. Buradakı evləri sökənlərin, dağıdanların, yandıranlarının özləri əməllərinin qurbanına çevrilirmiş.

Azret kişidən xəbər aldım ki, nədən kəndlərin çoxu xarabadır? Onlar sürgün yerindən geri qayıtmadılar, yoxsa başqa yerlərə köçdülər? Cavabı bu oldu ki, dağ kəndlərində əkinə yararlı torpaqlar az olduğundan, həm də düşməndən, vəhşi heyvandan qorunmaq üçün keçmişdə evləri dağ yamaclarında, bir-birinə yaxın tikirdilər. Harada bir balaca düzən, əkinə yararlı torpaq görürdülər, oranı da əkib becərirdilər. Beləcə, yaşamlarını təmin edirdilər. Sürgündən geri dönəndən sonra adamlar basqın-

lar, silahlı toqquşmalar dövrü geridə qaldığını görüb çay kənarlarında, düzən yerlərdə ev tikdilər. İstədilər, həyətlərində 5-10 sot torpaq olsun, orada kartof, kələm, kök, pazı əkib qışda ailələrini keçindirsinlər. İndi həmin yerlərdə meyvə ağacları əkilər.

Şəkil 17. Əzizə Şamil Çerek Balkar çayı üzərindəki körpüdə.

Azret kişi Çerek Balkar çayının sol sahilində xarabalıqda yeganə salamat qalan Abay qalasından, onunla üz-büzdəki, çayın sağ sahilindəki Əmirxan qalasından da xeyli söhbət etdi. Babalarından da gileyləndi. Onların aralarındakı tayfa davasından, kənd da-

vasından danışdı və xırda bir şeyi qan düşmənçiliyinə çevirmələrindən, qan düşmənçiliyinin yüz illər boyu davam etməsindən, qan düşmənçiliyinə görə neçə soyun yox olmasından olduqca maraqlı söhbətlər etdi.

Sözünü belə yekunlaşdırdı ki, babalarının yanlışlıqları olmasaydı, xalq bu günə qalmazdı. Çox heyıfsləndim ki, Azret kişinin danışdıqlarının hamısını yaza bilmədim.

Yeməkləri Azret kişi sifariş vermişdi. Özünün və bizim yaşımızı nəzərə alıb xəmir xörəkləri hazırlatmışdı. Söhbətimiz şirin olduğundan xörəyi necə yediymizi də bilmədik. Qarsona dedim ki, restoranda türk qəhvəsi dəmləyə bilən varsa, bizə türk qəhvəsi hazırlatsın. O, özündən, işindən razı halda cavab verdi ki, Türkiyədə universiteti bitirib özünə ixtisası üzrə iş tapa bilməyən bir gənc burada işləyir. Gözəl türk qəhvəsi dəmləyir. Bi-

zi də qəhvə içməyə o alışdırdı. Deyərəm, sizin üçün də dəmləyər.

Qəhvələrimiz gəldi. İçdik. Bizim də xoşumuza gəldi, Çerekli Azret kişinin də.

Azret kişi qarsonu çağırıb hesabı gətirməsini istədi. Ondan hesabın ödəndiyini eşidəndə bir anlığına çaşqınlıq keçirdi. Sonra özünü o yerə qoymayaraq:

– Bilsəm, həmişə hesab ödənəcək, həftədə bir dəfə gəlib türk qəhvəsi içərəm, – dedi.

Azret kişi ilə sağollaşıb ayrılardan sonra bir az da Abay qalasının ətrafında gəzinib avtobusumuzun yanına gəldik. Deyəsən, gecikməkdə olan biz idik. Avtobusa minən kimi yola düşdü.

Şəkil 18. Əli Şamil Çerek Balkar çayının sahilində.

Satıcıların ucuz malları turistlərə baha satması

Avtobus Aşağı Göygölün yanında yenə durdu. Burada da iki saatlıq fasilə verdilər. Gölün ətrafında gəzinib, alver edib, şəkil çəkdirdik. Nazik parçadan, uzun, milli ornamentli bir pal-tar diqqətimi çəkir. İstəyirəm dostum Aydın Kərimin kiçik qızı Sevda üçün alım. O, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktoranturasına sənəd vermişdi. Ondan az bal toplayan hansı nazirinsə gəlini olduğu üçün tələbə biletini almışdı. Sevda isə “havada qalmışdı”. Yüksək vəzifəsi və nüfuzu olan bir neçə

nəfər onun haqlı olduğunu bilsə də köməklik edə bilməmişdi. Sənət sahəsində məşhur olan nüfuzlu bir şəxs (Məşhur heykəltəraş, Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının rektoru Eldar Ömərov) işə qarışandan sonra AMEA rəhbərliyi Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktoranturasına əlavə yer ayırmışdı. Sevdanın imtahanlardan sonra keçirdiyi həyəcan imtahanlardakından qat-qat çox olmuşdu.

Açığını deyim, mən ona heç bir kömək edə bilməsəm də, həyəcanla hadisələrin gedişini izləyirdim. Sevda gələn il də imtahan verib doktoranturaya qəbul oluna bilərdi, gedib xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərində də oxuya bilərdi. Buna onun savadı da, dil bilgisi də çatardı. Biz istəmirdik ki, Sevdanın inamı qırılsın, Azərbaycandakı bürokratik əngəllərdən, saxtakarlıqdan bezib xarici ölkələrə üz tutsun.

Gözüm tutduğu bu paltar almaqla bir növ Sevdaya “rüşvət vermək”, küskünlüyünü aradan götürmək istəyirdim. İstəyirdim Sevda düşünsün ki, Azərbaycanda onun haqqını yeməyə çalışanlar olsa da, zəhmətini dəyərləndirənlər, öz haqqı uğrunda mübarizəsini alqışlayanlar da var.

Paltarın qiymətini xəbər aldım. Satıcı min rubl dedi. Xanımın paltarın parçasına baxan kimi onun 300-400 rubldan baha olmadığını deməsi satıcıyı bərk hirsələndirdi. Mən də paltar almayıb göl ətrafında gəzməyi qərara aldım. Həmin paltardan başqa yerdə görmədim. Geri qayıdanda satıcı bizi dilə tutub 800 rublmuzu alaraq paltarı bizə verdi. Bunu ona görə belə təfəsilatı ilə deyirəm ki, oxucular turistlərin çox getdiyi yerlərdə satıcıların mallarını iki-üç qat baha qiymətə satmağa çalışmasını, alıcıları dilə tutmasını bilsinlər. Biz Nalçikdə, qaldığımız

“Mayak” sanatoriyasından 1500-2000 metr aralıda malkarların açdığı bazarda həmin paltarın 500 rubla satışa qoyulduğunu gördük. Bir az bazarlıq etsəydik, 400-350 rubla ala biləcəkdik.

Sırrları yeni-yeni açılan Aşağı Göygöl

Aşağı Göygölün ətrafında bir-birindən o qədər də uzaq olmayan 5 kiçik dağ gölü var: Aşağı Göygöl, Yuxarı Göygöl (O, iki göldən ibarətdir), Qurugöl, Sirligöl.

Turistləri əsasən Aşağı Göygölə aparırlar. Dəniz səviyyəsinə 809 metr yüksəklikdə yerləşən, sahəsi 0,0216 kvadratmetr olan gölü maraqlı edən yalnız gözəlliyi deyil. Ətrafı enliyarpaqlı ağaclarla örtülmüş, güzgü kimi hər şeyi özündə əks etdirən göl uzun illər sirrini qoruyub saxlaya bilib. Gölü öyrənmək istəyənlər nəçə-nəçə araşdırıcı, peşəkar akvalanq burada ya boğulub ölüb, ya da yoxa çıxıb.

Son illər mühəndis-texniklərin yaratdıqları akvalanq-kabinələr insanların həyatını xilas edir. Onunla gölün dərinliyinə enən akvalanqlar müxtəlif dərinliklərdə yeraltı axınlar, mağaralar olduğunu görüblər. Öyrənilər ki, gölün dərinliyi 279 metrdir.

Vulkan püskürməsindən yaranan göldən axan su ətrafdakı bulaqların suyundan çox soyuqdur. Belə ki, yay-qış burada suyun temperaturu 9,3 dərəcə olur. Suyunun tərkibindəki minerallara görə qış sərt keçən illərdə də göl donmur. Təsadüfi halda çaydan gölə gələn balıqlar da həmin dəqiqə ölür.

Malkarların Çerek göl adlandırdıqları gölün suyu həmişə göy rəngdə olmur, hava dəyişəndə sürməyi çalarda da olur. Dün-

yanın çox az göllərindəndir ki, suyun 22 metr dərinliyində olan hər hansı bir əşyanı normal gözlə görmək mümkün olur.

Avtobus sürücüsü bizi axşam yeməyinə çatdırmaq üçün yaman tələsirdi. Bir neçə dəfə döngələrdə az qaldı qarşıdan gələn maşınlarla toqquşsun.

Malkar aydınları ilə bölgənin demoqrafiyası haqqında söhbətimiz

Avqustun 8-də axşamüstü malkar tanışlar yenə gəldilər. Keçən dəfə həkimimiz Safulya Batırbiyevanın bacısının ad günü olduğundan bizimlə getməmişdi. Bu dəfə böyük həvəslə dəvətimizi qəbul etdi. Sanatoriya şəhərindəki süni gölün sahilindəki restoranda oturduq. Burada oturmaq bizə daha xoş idi. Çünki qaldığımız “Mayak” sanatoriyasında axşamlar ya akkardionda, sintizatorada çalır, ya da maqnitafon tipli cihazlarda lentlər fırladırdılar. Onları da səsgücləndiricilərə qoşurdular. Qocası da, cavanı da atılıb düşürdü. Səsdən nə sanatoriyanın həyatında oturmaq, gəzişmək olurdu, nə də otaqda yazıb-oxumaq. Ətrafımızdakı sanatoriyaların əksəriyyətində də vəziyyət belə idi.

Musiqinin səsinə azaltmaq, yaxud sakitlik yaratmaq haqqında düşünməyə də dəyməz. Bunu bir mədəniyyət göstəricisi kimi qəbul edirlər. Bilmirəm, bu Sovet dövrünün yadigarıdır, yoxsa keçmişdə də Rusiyanın şəhər, kənd və qəsəbələrində belə imiş.

Kiçik bilgisayarımı özümə götürsəm də, səs-küy işləməyə imkan vermirdi.

Taşıqlar söhbətə yenə giley-güzarla başladılar. Ahmed Sozayev gileyləndirirdi ki, şeirlərini nəşr edib, qonorar verən yoxdur. Sponsor tapıb kitabı nəşr etdirəndə də onu satmaq müşkülə çev-

rilir. Təntənəli toplantılar, yubiley tədbirləri də azalıb. Bir sözlə, dinləyici auditoriyasını itiriblər. Şeir oxumağa yer qalmayıb. Açıq-aşkar görünürdü ki, Ahmed Sovet dövrünün xiffətini çəkir. Lenin Komsomolu mükafatı aldığı günlərə, partiya-sovet rəhbərlərinin yubiley tədbirlərinə, Qələbə günü, Oktyabr Sosialist İnqilabının ildönümü, Leninin anadan olmasının ildönümlərində keçirilən toplantılarda şeir oxuduğu günlərə qayıtmaq istəyir.

Kitab nəşrinin çətinliyindən, qonorar ala bilmədiklərindən çox gileylənəcəklərini görüb söhbətin mövzusunı dəyişməyə çalışdım. Xəbər aldım ki, Kabarda-Balkar Respublikasında yaşayan malkarların sayı nə qədərdir?

Ahmed gülərək dedi:

– Gəlmə xalqların hamısının sayı gündən-günə azalır, bir ermənilərdən başqa. Son 20-30 ildə ermənilərin sayı iki dəfədən çox artıb. 5-6 min nəfəri keçib. Bilmirəm, bizimlə yaxın ləhcədə danışan, eyni dinin daşıyıcısı olan azərbaycanlılar niyə bu cənnət kimi yerləri qoyub gedirlər. Eyni dildə danışan qaraçaylar da burada qalmaq istəmir. Hakim xalq olan ruslar da.

Maraq məni bürüdü, xəbər aldım ki, ermənilər təbii artımları saylarını 5-6 min nəfərə çatdırıblar? Cavab verir ki, təbii artım hesabına deyil, Qafqazın güneyindən köçənlərin hesabına artıblar.

Mən gülərək:

– Ahmed bəy, Kabarda-Balkar Respublikasının əhalisinin sayı 900 minə yaxındır. Onun da 120-130 mini malkardır. Əksəriyyət də rusdillidir. Belə olan halda sizin şeirlər kitabına kim pul verəcək, kim alıb oxuyacaq?

Ahmed bəy dedi:

– Rus dilində çap olunan kitablarımı da alan yoxdur. Professor Hamid Malkonduyev, Burxan Berberov və başqaları da kitablarını rus dilində yazırlar. 400-500 tirajla çap olunur. Onları da alan yoxdu. Sovet dövründə kitab azı 10 min, bəzən də 50-100 min tirajla çap olunurdu. Qısa müddətdə də satılıb qurtarırdı.

– Hörmətli şairimiz, birincisi, son illər dünyada kitab oxuyanların sayı sürətlə azalır, interneti izləyənlərin sayı artır. Mən internet izləyirəm, nə sizin, nə Hamid Malkonduyev və Burxan Berberovun, ümumiyyətlə, tanıdığım malkar şair və alimlərinin yazılarını internet saytlarında görmürəm. Əhalisi və təbii artımı az olan xalqların tarix səhnəsindən silinməsi normaldır, – dedim.

Bu yerdə söhbətimizə Safulya Batırbiyeva da qoşuldu:

– Hocam, təbii artım düzəlməyə doğru gedir. Sovet dövründə təbii artım yüksək idi. 1990-cı illərdən azalmağa başladı. 1999-2006-cı illərdə təbii artım çox aşağı düşdü. İndi 1993-cü ilin səviyyəsinə çatmışıq, – dedi.

– Mən təkcə sizləri qınamıram. Babalarımızı da qınayıram. İki gün öncə Abay qalasını görməyə getmişdik. Orada yaşı 80-ni haqlamaqda olan Azretlə görüşüb söhbət etdik. Onun keçmişdən, soylar arasındakı qan düşmənçiliyindən söylədikləri ürəyimi göynətdi. Babalarımız bir-biri ilə dalaşmaqda olsa, birləşib xalqımız üçün iş görsəydilər, bizlər də bu gün oturub gileylənməzdik. Başqa problemlərdən danışardıq, – dedim.

Başı yeməyə qarışmış Hamid Malkonduyev dikəldi və əlini süfrədən çəkərək dedi:

– Azreti yaxşı tanıyıram. Ondan xeyli folklor nümunəsi toplamışam. Dediyləndə həqiqət var, lakin elmi əsası yoxdu. Rusla-

ra qarşı savaşda qaraçay-malkarlar qabardalılarından çox itki verdi. Sonra da Osmanlı dövləti ilə Çar Rusiyası arasında bağlanmış müqaviləyə görə də bizim babalarımızın çoxu buradan köçdü. 1918-1920-ci illərdəki döyüşlərdə ölənlərlə yanaşı aclıqdan, yoluxucu xəstəlikdən ölənlərin sayı da çox oldu. Ən ağır zərbəni isə İkinci Dünya Savaşı və sürgün vurdu. 34 min malkar 1926-cı ildə Kabarda-Balkar Respublikası əhalinin 15 faizini təşkil edirdi. Bu da ruslardan çox olduğumuzun göstəricisi idi. Sürgündən geri döndükdən sonra əhalinin siyahıyaalınması 1959-cu ildə aparıldı. Malkarlar onda 34 min nəfər idilər. Bu da təxminən 8 faiz demək idi. 1989-cu ilədək malkarlar 8-9 faizdə də qaldılar. Son siyahıyaalma göstərdi ki, biz burada 120 min nəfərə yaxırıq. O da 13-14 faiz deməkdir.

Burxan Berberov da müzakirəyə qoşularaq:

– Elə bilməyin azalan malkarlardır. Son illərdə Karaçay-Balkar Respublikasında sayı ən çox azalan xalq ukrainlərdir. 1926-cı ilin siyahıyaalınmasında onlar 11 faiz idilərsə, indi 0,5 faizdən azdılar. Ruslar 1939-1989-cu illərə 35 və 31 faiz idilərsə, indi onların sayı da 22 faizə enib. Xulamo-Bezinqiyev, Çeqem, Çerek, Elburus rayonlarının əhalisinin yüzdə 70-95 faizi malkarlardır, – dedi.

Söhbətimiz çox uzandı. Mövzudan mövzuya keçdik. Gah Türkiyədən danışdıq, gah Azərbaycandan. Açıq-aydın görünürdü ki, dünyanı hərbi gücü ilə sarsıdan Sovetlər Birliyinin çöküşü həmsöhbətlərimi yaman karıxdırır. Yeni böyük qardaş, həmi axtarırlar. Azərbaycanın, Türkiyənin onlara kömək etməsini, kitablarını çap etdirib qonorar vermələrini, ildə bir neçə aylığa universitetlərə mühazirə oxumağa dəvət edilmələrini istəyirlər. Amma fikirləşməirlər ki, rus dilindən başqa bir dil bilmə-

yən və öyrənmək də istəməyən, öz dillərində danışmayan professorları, şairləri heç bir xarici ölkə dəvət etməyəcək. Deyəsən, bunu özləri də başa düşür. Ona görə də Putinə böyük rəğbətləri var. Hələ də gözləyirlər ki, Putin Rusiya Federasiyasını keçmiş Sovetlər Birliyi kimi bir dövlətə çevirəcəkdir.

Şəkil 19. Soldan: Ahmed Sozayev, Hamid Malkanduyev, Əli Şamil və Burxan Berberov.

Keçən dəfə görüşəndə mən onlara Bakıdan gətirdiyim kitabları bağışlamışdım. Ariuka Qelyayeva, Yuruslan Bolatova, Boris Tatuyevin istədikləri kitabları da Burxan Berberova vermişdim ki, onlara çatdırsın. Bu dəfə də onlar mənə kitab gətirmişdilər. Bu kitablar arasında Ahmed Sozayevin son illərdə yazdığı şeirlər toplusu, Burxan Berberovun 2011-ci ildə “KBİQİ” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии (на материале устной и письменной словесности 1943-2000 гг)”, xanımı Zuxra Kuçukovanın 2015-ci ildə “Elburus” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Карачаево-балкарская вертикаль”, Hamid Malkanduyevin 2015-ci ildə “Peçatnıy dvor” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Историко-героические песни карачаево-балкарского

народа (конец XIV-XVIII века)” və 2017-ci ildə “Print sentr” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Карачаево-балкарский нартский эпос. Теория. Историзм. Самобытность” kitabları da vardı.

Ayrılarda Bakıya nə vaxt gedəcəyimizi xəbər aldılar. Bildim ki, bizi yola salmaq istəyirlər. Gələndə də hədiyyə gətirəcəklər. Bu kasıb aydınları xərcə salmamaq üçün: “Dəqiqləşdirməmişik. Gediş biletləri də almamışıq”, – dedim. Təklif etdilər ki, bazar günü bir daha görüşək, Nalçıkdən kənarda olan tanışlarım və şəxsən tanımadığım malkar vətənpərvərləri də gəlsinlər. Mən qeyri-müəyyən cavab verdim və şənbə günü yola çıxmazdan əvvəl də telefonla sağollaşdım.

Baş tutmayan geri dönüş planı

Murtuza İsgəndər oğlu ilə razılaşmışdıq ki, geri dönəndə yenidən Vladıqafqaza gedək. Bir neçə gün qalaq, azərbaycanlılarla görüşümüzü təşkil etsinlər. Oradan Hərbi Gürcüstan Yolu (Kazbek aşırımından keçən yol Hərbi Gürcüstan Yolu adlandırılır.) ilə Borçalıya gedək, tələbəlik dostum Osman Əhmədovlunun qonağı olaq. Keçəli kəndindən uzun illər tanıdığım insanlarla dərdləşək.

Həmin günlərdə Moskva televiziyası gündə bir neçə dəfə xəbər verirdi ki, Kazbek aşırımındakı sərhəd keçid məntəqəsində basırıq yaranıb. Adamlar üç gündür gömrüyü keçə bilmir. Növbələrə səbrim çatmadığından geri dönüş planını dəyişdik. Qatara bilet alıb birbaşa Bakıya gəldik.

15 sentyabr 2017-ci il

Ey gözəl Kırım

Ukraynada iki simpozium

2012-ci ilin sentyabrında Ukraynada ard-arda türkologiya-ya dair iki elmi toplantı təşkil edilmişdi. Biri Kiyevdə, biri də Simferopolda (Ağməscid. Kırım tatarları şəhərin adını АКТ-МЕСАЖИД kimi yazırlar). Kiyevdəki “Ukraynada türkcə danışan xalqların III Uluslararası simpoziumu”, Simferopoldakı isə “Vəfatının birinci yildönümündə Cengiz Dağcı Uluslararası simpoziumu” adlanırdı. Hər iki toplantıya göndərdiyim məruzəni hakimlər bəyənmişdilər.

Kiyevdə türkcə danışan xalqların 1-ci və 2-ci Uluslararası simpoziumlarına gedə bilməsəm də, toplantıda iştirak edənlər, oxunan məruzələr haqqında geniş bilgilim vardı. Bilirdim ki, həmin toplantıların hazırlanmasında Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin keçmiş tələbəsi, qaqauz şairi və araşdırıcısı Tudora Arnautun əməyi çox olub. Simpoziumlardan öncə mövzuların seçilməsi, məruzələri dəyərləndirəcək hakimlər haqqında məsləhətləşirdik. Belə toplantıları Kiyev, Odessa, Lvov, Xarkov kimi böyük şəhərlərlə yanaşı Bolqrad şəhərində də keçirməyi planlayırdıq.

Bu da səbəbsiz deyildi. Ukraynanın Bolqrad şəhəri Moldova, Rumınyə və Bolqarıstan sərhəddinə yaxındadır. Qaqauzlar da toplu şəkildə oraya yaxın bölgələrdə yaşayırlar. Düşünürdük ki, elmi toplantını orada keçirsək Moldova, Rumınyə və Bolqarıstanda yaşayan qaqauzların müəllimləri, oxumuşları, milli düşüncəliləri gəlib oxunan bildiriləri dinləyərlər.

Planımız gözəl olsa da, onu reallaşdırmağa Rusiyanın hökumət adamları ilə yanaşı, qaqauzların, ukrainlərin Rusiyaya xidmət edən imperiya sevdalıları da əngəl olacaqlarını bilirdik. Həmişə imperiya sevdalılarının, keçmiş qorumaq istəyənlərin milliyyətindən, dinindən asılı olmayaraq çox rahat bir-birilə dil tapdıqlarını, birləşib yeniliyə qarşı durduqlarını görmüşdük.

Simferopolda (Ağməcid) keçiriləcək Cengiz Dağcıya həsr edilmiş simpoziuma dəvəti Kırımdan deyil, Türkiyədən almışdım. Mühacirətdə yaşayan böyük tatar yazıçısı haqqında ilk bilgini Sovetlər çökməyə başlayanda alsam da, əsərlərini Türkiyəyə yollar açıldıqdan sonra oxuya bildim. Onda ki vətən və millət sevgisinə heyran qaldım. Əsərlərini dost-tanış arasında yaymaq qalmadım, Cengiz Dağcını millətsevər, imkanlı dostlarım vasitəsilə Azərbaycana gətirməyə də can atdım. Lakin buna nail ola bilmədik. Səbəb isə Cengiz Dağcının xəstəliyini, qocalığını bəhanə gətirməsi oldu.

İkinci Dünya Savaşından sonra mühacir həyatı yaşayan Cengiz Dağcı Londonda dünyasını dəyişdi. Onu yaxından tanıyanlar cənazəsini doğulduğu kənddə dəfn etmək istədilər. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Əhməd Davudoğlunun¹ işi qarışması ilə məsələ həll olundu. Londondan Türkiyəyə gətirilən cənazəni başda Əhməd Davudoğlu olmaqla nazirlərin, deputatların, siyasi partiya rəhbərlərinin, yazıçıların, iş adamlarının iştirak etdiyi 200 nəfərə yaxın bir heyət Kırıma gətirdi.

2011-ci ilin sentyabrın 21-də Cengiz Dağcının cənazəsi doğulduğu kənddə – Qızıldaşın köhnə qəbiristanlığında torpağa

¹ 2009-2014-cü illər arasında Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri olmuşdur.

verildi. Mən də dəfn mərasimində iştirak etməyə, əsərlərini se-və-sevə oxuduğum yazıçının qəbri başında Fatihə verməyə can atdım. Səfər xərclərini ödəməyə nə maaşım çatdı, nə də xeyriy-yəçi tapa bildim. Azərbaycan orada təmsil olunsun deyə tanıd-ğım ictimai-siyasi təşkilatların rəhbərlərinə zəng vurdum, onlar-la dəfn mərasimində iştirak etmənin niyə vacib olduğu mövzu-sunda uzun-uzadı söhbət etdim. Heyif ki, heç bir nəticəsi olma-dı. Beləcə, Cengiz Dağcının dəfn mərasimində Azərbaycandan iştirak edən olmadı.

Bildiyimə görə, həmin günlərdə Azərbaycanda Cengiz Dağ-cının həyatı və yaradıcılığı, ölümü, dəfni haqqında bir neçə mə-qalə çap edən yeganə qəzet “525-ci qəzet” oldu. Qəzet səhifə-lərində yazıçının ölümü ilə bağlı ağır-acılarını oxucu ilə bölüş-dürən qələm sahiblərindən biri Tofiq Abdin, digəri mən idim. Məqalə yazmaqla ruhum sakitləşməmişdi. Kırırma gedib yazıçı-nın qəbri üzərində Fatihə oxumaq istəyirdim. Simpozium isti-rakçılarının xərclərini təşkilatçılar ödəməsi mənim istəklərimi reallaşdırırdı.

Türkiyədən və xarici ölkələrdən gələnlər İstanbula toplaşıb oradan Simferopola uçacaqdılar. Mənə haradan, nə vaxt gəlmə-yim məsələsində sərbəstlik vermişdilər. Bu da Kiyevdəki sim-poziuma qatılmağıma imkan yaratmışdı.

Bir-birindən min kilometr aralıda olan iki şəhərdə keçirilən toplantıda iştirak etmək yorucu idi. Cengiz Dağcının qəbri üzə-rində Fatihə oxumaq, mənəvi rahatlıq tapmaq istəyi üstün gəl-di. Uzun illər idi, Kırımda olmamışdım. Sürgündən geri döənən insanlarla görüşmək, onların durumundan xəbər tutmaq ma-rağı da məni maqnit kimi çəkirdi. Odur ki, “Ya Allah!” deyib səfərə çıxdım.

Elm ardınca deyil, diplom üçün gedənlər

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti Filoloji İnstitutu Türkoloji Bölümünün, Türkiyə Xalq Kültürü Araşdırma-ları Kurumu və Ukrayna Qaqauzlar Birliyi ilə birlikdə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də keçirəcəyi “Ukraynada türkcə danışan xalqların III Uluslararası simpoziumu”na getmək üçün Azərbaycan Hava Yollarının təyyarəsinə bilet aldım. Biletin qiyməti Ukrayna Hava Yollarınıninkinə nisbətən baha idi. Yol xərclərimi Simferopolda keçiriləcək simpoziumda ödəyəcəkdilər deyə biletin bahalıqına, ucuzluğuna baxmadım.

Ucuz biletlə getsəm, iki gün öz hesabıma hoteldə qalmalı və yeyib-içməliydim. Kiyevdə də elə bir vacib işim yox idi. Demək, iki gün Kiyevdə boş-bıkar qalmalıydım. Ona görə Azərbaycan Hava Yollarından bilet aldım. Təyyarə səhər tezdən Bakıdan çıxırdı. Kiyevlə Bakı arasındakı saat fərqi və təyyarənin səhər tezdən uçuşu simpoziumun açılışına çatmağıma imkan yaradırdı.

Təyyarədəkilərin az qala üçdə biri Azərbaycan Dövlət Tələbə Qəbulu Komitəsinin testlərindən keçid balı toplaya bilməyən gənclər və onların valideynləri idi. Onlar Ukrayna ali məktəblərində “oxumağa” gedirdilər. Heç bir xarici dil bilməyən, Ukrayna və rus dillərində gedəcəkləri ünvanı belə xəbər almağa qadir olmayan, getdikləri ölkə, onun ali təhsil ocaqları haqqında bilgisiz bu gənclərlə söhbətdən gəldiyim nəticə bu oldu: Oğlanlar oxumaq istəməsələr də, valideynləri onları zorla göndərirlər. Valideynlərinin istəyinə qarşı dura bilməyən bu gənclər narazılıqlarını açıq büruzə verirdilər. Qızlar isə şən və üzügüləridilər. Çünki onlar bu səfərə oxumaq, təhsil almaq kimi deyil,

dörd il gəzib dolanmaq, yaşıdlarına təkəbbürlə xaricdə oxuduqlarını nümayiş etdirmək kimi baxırdılar. Buna görə də valideynlərindən razı idilər.

Onlar dörd il sonra Ukraynanın ən nüfuzlu ali məktəblərinin diplomu ilə idarə və təşkilatların qapılarını döyəcək, valideynlərinin, qohumlarının imkanlarından yararlanıb iş tapaçaq, vəzifə tutacaqlar. Sonra da başlayacaqlar savadlı, bacarıqlı yaşıdlarını lağa qoymağa və onları müxtəlif üsullarla sıxışdırmağa. Allah vətəni və milləti belə savadsız, nadan, cəmiyyət üçün təhlükəli vəzifə sahiblərindən qorusun!

Kiyevdəki savadlı, qabiliyyətli tələbələr isə azlıqda qaldıqlarından bunların arasında görünməz olacaqlar. Onlar Azərbaycana gəldikdə, bəlkə də, özlərini dolandırmağa bir iş tapa bilməyəcəklər. Ona görə də əksəriyyəti Ukraynada qalacaq, özlərinə güzəran quracaqlar.

Simpoziumun təşkilatçıları bizi qarşılamaq üçün öncədən Kiyevə nə vaxt və hansı reyslə gedəcəyimi xəbər verməyimi istəmişdilər. Onlara əziyyət verməmək üçün xəbər vermədim. Buna görə də məni qarşılayan olmadı. Metroyadək gəncləri qarşılamağa gələn qohumlarının maşını ilə getdim.

Şevçenko adına Universitetdə

Oradan da metro xətlərini dəyişə-dəyişə Universitet stansiyasında endim. Səfər çantam çiynimdə, yüksək əhval-ruhiyyə ilə Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinə yollandım. Universitetin qarşısına çatanda pilləkənlərdə duran, orta yaşlı bir nəfərin diqqətlə mənə baxdığını gördüm. Yaxınlaşdıqda məhribanlıqla mənə əl uzatdı. Görüşdük. “Kitabınızın arxa səhifəsində şəklinizi verməsəydiniz Sizi tanımayacaqdım”, – dedi və

“Filoloji İnstitutun Türkologiya kafedrasının müdiri Volodimir Podvoyni”, – deyə özünü təqdim etdi.

Tudora Arnaut onun bir neçə məqaləsini mənə göndərdiyindən qiyabi tanıyırdım. Bunu deyəndə üzü güldü və Tudora xanıma təşəkkürünü bildirdi. Birlikdə onun rəhbərlik etdiyi kafedraya qalxdıq. Bura kiçik bir kitabxananı xatırladırdı. Divar boyu rəflərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində türkologiya mövzusunda çap olunmuş kitablar vardı. Azərbaycan bölməsində bir neçə kitabımı görəndə qürurlandım. Kitablarımın hamısı səliqə ilə rəfdə yerləşdirildiyi halda “Uyğur, Qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı” kitabı elə qoyulmuşdu ki, arxa səhifəsindəki şəklim aydın görünür, qısa özkeçmişim oxunurdu.

Volodimir Podvoyninin bir fincan qəhvəsinə qonaq olub söhbət edirdik. Otağa ucaboyle, yaraşıqlı, sarışın bir qız girdi. Volodimir Podvoyni bizi tanış edərək dedi: “Hocamızı “Elit” hotelinə aparın. Bu tanışlığınız yalnız türkcə danışığının yaxşılaşmasına kömək etməyəcək, gələcəkdə elmi simpoziumlarda iştirakınıza da səbəb olacaqdır. Ali Şamil hocamız sanki bir körpüdür. Bizlərə dünyanın müxtəlif ölkələrində düzənlənən simpoziumlar və yeni nəşrə başlayan elmi jurnallar haqqında bilgi verir. Üzünü görmədiyimiz, adresini bilmədiyimiz alimlərlə əlaqə qurmamıza da yardımçı olur”.

Onun xoş sözləri hər ikimizin təbəssümünə səbəb oldu. Qız böyük həvəslə səfər çantamı alıb dəhlizə çıxdı. Onun arxasınca getməli oldum.

O, dəhlizdə gəzişən tələbələr arasından ucaboyle, qaraqaş-qaragöz bir qızı çağırdı: “Hocamız Azərbaycandan gəlib, burada olduğu müddətdə Azərbaycan türkcəsində istədiyiniz qədər da-

nışa bilərsən, Azərbaycanla bağlı suallar verə biləsən”, – deyərək məni təqdim etdi. Mənim: “Yəqin ki, qonorarı sizə çatacaq”, – zarafatımı başa düşmədilər. Bir-birinə baxdılar. Sanki “nə qonorarı” deyə bir-birindən soruşurdular. Sifətimdəki təbəssümdən zarafat etdiyimi anlayıb gülüşdülər.

Hərəsi səfər çantanın bir tərəfindən yapışdı. Sonra da: “Hocam, çantanız ağırdır, görünür, içərisində kitablar var. Bizim zəhmət haqqımızı kitabla ödəməli olacaqsınız”, – deyərək incə bir yumorla zarafatımı cavabsız qoymadılar.

“Elit” hotelinə doğru yollandıq. Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetində Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı, Azərbaycan türkcəsi də öyrədilir. Tələbələrin bu dilləri ekzotika xatirinə seçmədiklərinin şahidi oldum. Gənclər Türk dilini öyrənməyə gələcəkdə daha gəlirli iş tapmaq, fəravan yaşamaq, dünyaya çıxmaq vasitəsi kimi baxırlar. Özü də bu dili öyrənənlərin sayı gündən günə artır.

Sonrakı günlərdə Kiyevdə taksiyə minəndə, restorana gedəndə və başqa xidmət sahələrində çalışanların Türkcə beş-üç kəlmə bildiklərinin və bu dildə danışmağa cəhd etdiklərinin şahidi oldum.

Ukraynada türksoylu xalqlara münasibət

Ukraynada türksoylu xalqlara maraq son illər yaranmayıb. 19-cu yüzildən burada istedadlı şərqşünaslar yetişiblər. Onların əksəriyyətinin də yaradıcılığı Azərbaycanla bağlı olub. Qulakın, İvan Dzyubanın, Aqatangel Kırımskinin, Aleksandr Baqrinin əsərlərində bunu aydın görmək olar.

Aqatangel Kırımskinin “Nizami və müasirləri”, “Qafqaz Albaniyası və ya Quzey Azərbaycan”, “Şəki” və b. əsərləri Azər-

baycanşünaslığa dəyərli töhfədir. 1930-cu illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində dərs deyən və elmi araşdırmalar aparan Aleksandr Baqrinin Hənəfi Zeynallı ilə birgə topladığı və nəşr etdiyi nağıllara yazdığı ön söz bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməyib. Onların 1935-ci ildə Moskvada nəşr etdirdikləri 73 nağıl və “Aşıq Qurban dastanı” folklorumuzun rusdilli oxucular arasında yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Ukrayna müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədəki azsaylı xalqlara diqqət və qayğını xeyli artırdı. Dərnəklərini, iqtisadi qurumlarını qeydiyyatdan keçib, sərbəst fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaratdı. Hökumət rəhbərləri, məmurlar onların fəaliyyətlərinə yardımçı oldular.

Yaranmış imkandan respublikada yaşayan türksoylu xalqlar da yararlandı. Onlar yalnız ədəbi-bədii toplantılar keçirməklə, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla kifayətlənmədilər, soyköklərini də araşdırıb, təbliğ etməyə başladılar. Bu işdə Ukraynada yaşayan qaqauzlar xüsusi fəallıq göstərirlər. Onlar yalnız qaqauzların tarixini, mədəniyyətini, folklorunu öyrənməklə kifayətlənmir, bölgənin azsaylı xalqlarına çevrilmiş Kırım tatarlarının, noqayların, karaimlərin, kırımçaqların rusdilli qaynaqlarda qreklər (yunanlar) yazılan urum türklərinin, soyköklərinin türklərlə bağlı olduğuna inanan kazak qruplarının bir araya gəlməsinə çalışır, bu mövzuda simpoziumlar, toplantılar, festivallar təşkil edirlər.

Öncəki illərdə keçirilən “Ukraynada türkcə danışan xalqların 1-ci və 2-ci Uluslararası simpozium”ları uğurlu olmuş və müsbət təsirini göstərmişdi.

Ukraynada 20-yə yaxın türksoylu xalq yaşayır. Onlardan yeddisinin dövləti və həmin dövlətlərin də Kiyevdə böyük elçi-

liyi var. Lakin öncəki toplantılarda yalnız Türkiyə səfirliyinin əməkdaşları iştirak ediblər. Builki simpoziumda isə Azərbaycan səfirliyinin əməkdaşları fəallıq göstərildilər.

Səfirliyimizin fərəh doğuran işi

Azərbaycanın nazirliklərinin və səfirliklərinin əməkdaşlarının elmi toplantılar deyil, iqtisadi məsələlər müzakirə olunan yığıncaqlara daha çox meyil etdiklərini bildirdim. Səfirliklərin əməkdaşları çox az hallarda Azərbaycan alimlərinin xaricdəki elmi konfranslarda iştirakına maraq göstərirlər. Elmi toplantılara dövlətə elm və ali təhsil ocaqlarından göndərilir. Buna görə də səfirliklərin çox vaxt elmi toplantılardan ya xəbəri olmur, xəbəri olduqlarına da elə əhəmiyyət vermirlər. Çünki Xarici İşlər Nazirliyi də bu mövzuda onlardan hesabat tələb etmir.

Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin Filoloji İnstitutu Türkoloji Bölümü, Türkiyə Xalq Kültürü Araşdırmaları Kurumu, Ukrayna Qaqauzlar Birliyinin müştərək təşkilatçılığı ilə 2012-ci il sentyabrın 18-23-də Kiyev şəhərində “Ukraynada türkcə danışan xalqların III Uluslararası simpoziumu” keçirməyi planlaşdırması səfirliyimizin diqqətindən yayınmayıbmış. Səfirlik Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edərək respublikamızda yaşayan alimlərin bu toplantıda iştirakına yardımçı olmasını xahiş etmişdi. Nazirlikdən də Elmlər Akademiyasının institutlarına, ali təhsil ocaqlarına, mövzu ilə bağlı olan təşkilatlara məktublar göndərilmişdi.

Azərbaycan alimlərindən bir çoxu simpoziumda iştirak etmək üçün müraciət etmişdilər. Lakin işlədikləri təşkilatlar onların yol xərclərini ödəmədiklərindən, xeyriyyəçi də tapılmadığından simpoziuma qatıla bilməmişdilər. Cəmi üç nəfər –

AMEA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşı, professor İsmayıl Kazımov, Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Allahverdi Məmmədli və bu sətirlərin müəllifi simpoziumda iştirak edirdi.

Kiyevdə keçiriləcək simpozium haqqında səfirliyimiz alimlərə bilgi verməklə qalmamışdı. Təşkilatçılara qonaqların qarşılanmasında və başqa məsələlərdə yardımçı olmuşdu. Öncədən təşkilatçılar və Taras Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq simpozium keçirildiyi günlərdə ali təhsil ocağında Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği ilə bağlı sərgi açılmasına icazə almışdılar.

Səfirliyimizdə çalışanların bu uğuruna sevinməyə bilməzdim. Çünki indiyədək on xarici ölkədə 60-dan çox uluslararası elmi toplantıda məruzə etmişəm. Heç birində səfirlik əməkdaşlarının sərgilər təşkil etdiklərinin, Kiyevdə olduğu kimi fəallıq göstərdiklərinin şahidi olmamışdım. Səfirlik əməkdaşları sərgi təşkil etmək, respublikamızın mədəniyyətini universitetdə, eləcə də xarici ölkələrdən gəlmiş elm adamlarının qarşısında nümayişinə nail olmaqla kifayətlənməmiş, respublikamızdan getmiş alimlərin qarşılanmasına, yola salınmasına yardımçı olmuş, toplantı salonlarında əyləşərək oxunan məruzələri dinləmişdilər.

Düşünürdüm ki, bu Ukraynaya son illərdə səfir təyin olunan fəlsəfə elmlər doktoru Eynulla Mədətlinin şəxsi təşəbbüsüdür. Onu Naxçıvanda işləyən vaxtdan tanıyırdım. Təşkilatçılıq bacarığından, milli mədəniyyətimizin təbliğindəki xidmətindən xəbərdar idim. Ukraynadan geri dönəndə aldığım bir xəbər də məni bərk sevindirdi. İnstitutumuzun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Afaq Xürrəmqızı həmin günlərdə Polşada keçirilən bir toplantıdan geri dönmüşdü. O da Polşadakı

səfirliyimizin elm və mədəniyyətə diqqət yetirməsindən, iştirak etdiyi toplantının əsas təşkilatçısının da səfirliyimiz olduğundan fərhlə söz açırdı.

Düşündüm ki, bəlkə, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi səfirliklərimizə elm və mədəniyyət məsələlərinə də diqqəti artırmaq haqqında göstəriş verib?! Kaş belə olaydı və getdiyimiz hər ölkədə səfirliklərimizin fəaliyyətindəki nöqsanlara görə xəcalət çəkməyəydik, əksinə, yaxşı işlərini eşidib qürur duyaydıq.

Simpoziumun təşkili

Kiyevdə keçirilən elmi simpoziumun əsas ağırlığını öz üzərinə götürən 1988-1993-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsini bitirmiş, hazırda T.Şevçenko adına Kiyev Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müəllimi, Ukrayna Qaqauzları Cəmiyyətinin sədr müavini, şair Tudora Arnaut idi. Milli oyanış, müstəqillik uğrunda qızğın mübarizə gedən zaman Bakıda yaşamış, 20 yanvar hadisələrinin şahidi olmuş, Azərbaycanın rayonlarını gəzmış Tudora Arnautun istər şeirlərində, istər elmi-publisistik əsərlərində, istərsə də ictimai fəaliyyətində Azərbaycan məsələsi çox qabarıqlığı ilə özünü göstərir.

Simpozium proqramına səkkiz ölkədən 70-ə yaxın məruzə daxil edilmişdi. Məruzələrin özətləri – tezisləri öncədən çap olunduğundan gözdən keçirəndə gördüm ki, əksəriyyəti mənim üçün olduqca diqqətçəkəndir. Proqramı gözdən keçirib dinləmək istədiyim məruzələri işarələdim. Özüm üçün nələri öyrənəcəyimi müəyyənləşdirdim. Təəssüf ki, istəyimə çatı bilmədim. Məruzələrin çox az qisminə qulaq asa bildim. Dörd bölmədə işini davam etdirən toplantıda ya dinləmək istədiyim məruzələrin vax-

tı üst-üstə düşürdü, ya da bu salondan çıxıb o birisi salonu tapana
nadək dinləmək istədiyim məruzənin yarısı oxunmuş olurdu.

Məruzələri dinləyə bilməsəm də, ruhdan düşmədim. Fikirləş-
dim ki, yaxın vaxtlarda kitab şəkilində çap olunar, oradan oxu-
yar və suallarımı da internet vasitəsi ilə məruzəçilərə göndərüb
cavab alaram.

Valeriy Marçenko və Anatoliy Lupinos

Simpoziumun təşkilatçıları qonaqların Ukraynanın müstə-
qillik əldə etdikdən sonra qazandığı nailiyyətlərlə, eləcə də tari-
xi əhəmiyyətli yerləri, memarlıq abidələri, muzeyləri ilə tanış ol-
maları üçün gözəl proqram hazırlamışdılar. Lakin mən bu proq-
rama qatılmadım.

Öncədən planlaşdırmışdım ki, Ukrayna millətçilərinin yarat-
dıqları Svaboda Partiyasına gedim.

Ukrayna millətçilərindən ilk tanıdığım adam Valeriy Marçen-
ko (16.09.1947-07.10.1984) idi. Onunla tələbəlik illərində ya-
taqxanada tanış olmuş, bir neçə dəfə də çayxanada yaşıdlarımızla
birlikdə söhbət etmişdik. Açığını desəm, onun bir-iki anti-so-
vet replikasını eşitsəm də, millətçi-dissident olduğundan xəbər-
sizdim. Xəbərim olsaydı, yəqin ki, münasibətlərimiz sıxlaşardı.
Onun həbs edildiyini universiteti bitirib təyinat aldığımız gün-
lərdə eşitdim.

Valeriy Marçenkonun həm Azərbaycan, həm də Ukrayna ci-
nayət maddəsi ilə ittiham edilməsi, millətçilikdə suçlanması qə-
ribəmə gəldi. Ukraynalı bir gəncin Azərbaycanlı millətçisi kimi
həbs edilməsi mənə inandırıcı gəlmədi. Təyinatla Naxçıvana iş-
ləməyə gedəndən sonra onu unutdum. M.Qorbaçov yenidən-
qurma və aşkarlıq şüarlarını ortaya atandan sonra Valeriy Mar-

çenko haqqında eşitdim. Tofiq Abdin olmasaydı, bəlkə, Valeriy Marçenkonu tamam unudacaqdım.

1988-ci ildə Bakıda mitinqlər başlayanda Tofiq Abdinlə görüşdüm. Söhbət zamanı o, Azərbaycanın yaxın dostu, Azərbaycan nəsrini Ukrayna dilinə çevirən, millətçi Valeriy Marçenkounun 1973-cü ildə 6 il həbs cəzasına, 2 il sürgünə məhkum olunduğunu, 1983-cü ilin oktyabrında yenidən “Anti-sovet təbliğatına və təşviqatına görə” 5 il həbs cəzasına məhkum edildiyini, 1984-cü ili də Leninqraddakı həbsxana xəstəxanasında tək-tənha, valideynlərindən, dostlarından uzaqda keçindiyyindən yanayana danışdı. Ürəyimdə çox heyfəsiləndim ki, Bakıda olarkən onunla niyə yaxından tanış olmamışdım.

Ukrayna dissidentləri arasında yaxından tanıdığım Anatoliy Lupinos idi. Onunla tanışlığımıza səbəb Naxçıvanın Qarabağlar kəndində doğulub, Ukraynada yaşayan Etibar Teymurov olmuşdu. Milli azadlıq hərəkatının fəallarından olan Etibar Teymurov AXC Naxçıvan Vilayət Təşkilatının Ukraynadakı qeyri-rəsmi nümayəndəsi idi.

Anatoliy Lupinosu da Naxçıvana Etibar bəy gətirmişdi. Əslində Anatoliy Lupinosun ömür yolu, siyasi fəaliyyəti haqqında heç bir bilgilim yox idi. Arıq, ucaboylu, saqqallı bu adam geyiminə, səliqə-səhmanına fikir vermirdi. Şəxsi gigiyenaya əməl etmədiyi ilk görüşdən hiss edilirdi. İlk görüşümüzdə tər qoxusunun məni vurması yadıma Nazim Hikməti saldı. Nazim Hikmət haqqında xatirələrdə oxumuşdum ki, Moskvada yaşadığı vaxtlarda onu çimdirmək problemə çevrilmiş. Buna görə də bəzən xanımı Nazim Hikmətin bədənini lasyonla silmək məcburiyyətində qalırmış.

Xalq Cəbhəsi Naxçıvan Vilayət Təşkilatının çayxanasında adətən 20-100 nəfər olardı. Oraya gələnlərin siyasi, elmi, tarixi biliklərini artırmaq üçün xalq cəbhəsi fəalları məruzələr hazırlayıb çayxanada əyləşənlər üçün oxuyardılar. Alimləri, sənət adamlarını da çıxışa dəvət edərdik. Gələn qonaqlarımızın da cəbhəçilər qarşısında çıxış etmələri, onların suallarını cavablandırmaqları adət halını almışdı. Bəzən belə məruzə oxumalar, görüşlər gündə iki dəfə olurdu.

Anatoliy Lupinos da ənənəmizə sadıq qaldı. Etibar Teymurov çayxanada əyləşənlərə Anatoliy Lupinosun ömür yolu haqqında geniş bilgi verdi. Sonra sözü qonağa verdik. O, açıq havada böyük həvəslə Ukraynadakı vəziyyətdən danışdı. Dinləyənlərin sayı 25-30 nəfər olardı. Axşam isə cəbhənin həyatına 100 nəfərə yaxın adam yığılmışdı. Çayxanada oturmağa yer yox idi. Binanın və həyatə girişin pilləkənlərində, ikinci mərtəbədəki balkonda oturanlar da vardı. Gündüz Anatoliy Lupinosu dinləyənlər tanışlarına da xəbər verdiklərindən gələnlər belə çox idi.

Açığını deyim, Anatoliy Lupinosa görə cəbhəçilərin belə çox toplaşacağını gözləməirdim. Cəbhəçilərdən bir neçə nəfərini Anatoliy Lupinosu axtarmağa göndərdik. Arxasınca gedənlər onları yeməkxanada tapmışdılar. Etibar Teymurov nə üçün gəldiklərini deyəndə Anatoliy Lupinos süfrədə yeməyi yarıda qoyub gəlmişdi.

Sonralar da bir neçə dəfə görüşdük. Çox məntiqli danışan, savadlı və cəsarətli adam idi.

Repressiyaya məruz qalmış bir ailədə 1937-ci il iyunun 27-də doğulan Anatoliy 1956-cı ildə, anti-sovet fəaliyyətinə görə həbs edilərək Mordvadakı siyasi dustaqlar saxlanan 7 saylı həbsxanaya göndərilmişdi.

İosif Stalinin ölümündən sonra repressiya olunanlara, siyasi görüşlərinə görə həbs olunanlara bəraət verildiyi bir zamanda 20 yaşlı universitet tələbəsinə, gənc şairə 6 il həbs cəzası verilməsi Sovetlər Birliyini idarə edənlərin ikiüzlüliyündən xəbər verirdi.

Şəkil 20. Şəkildə Ukraynalı dissident Anatoliy Lupinos.

Anatoliy Lupinos həbsxanada olarkən 2 min nəfərə yaxın dustaq rejimə etiraz əlaməti olaraq işə çıxırmır. Həbsdə olanların yaratdıqları tətillik etiraz komitəsinə Anatoliy Lupinos da daxil edilir. 7 saylı həbsxanaya xüsusi qüvvələr yeridilir. Onlar tətillik iştirakçılarına qəddarlıqla divan tuturlar. Təşkilat Komitəsinin üzvlərinə yenidən məhkəmə qurulur. Anatoliy Lupinosa 10 il həbs cəzası verilir və Vladimir şəhərindəki sərt rejimli 10 saylı həbsxanaya göndərilir.

Xüsusi təyinatlıların vurduğu zərbələrdən və uzun müddət karserdə saxlandığından iflic keçirir və ayağı normal hərəkət etmir. Onu Mordvadakı 3 saylı həbsxananın xəstəxanasına göndərilir.

1967-ci ildə şikəstliyini nəzərə alıb həbsdən azad edirlər. İki il müalicə olunur və universitetin fəlsəfə fakültəsinə sənəd verir. İmtahanlardan uğurla keçsə də, onun fəlsəfə fakültəsində oxumasına icazə verilmir. 1969-cu ildə yenidən imtahan verib Ukrayna Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının iqtisadiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olunur.

1971-ci il may ayının 22-də Şevçenko poeziya axşamlarında oxuduğu şeirə görə onu yenidən həbs edirlər. İstintaqdan sonra

məhkəmə həkimlərin saxta rəyinə əsaslanıb onu 3 illik məcburi müalicəyə göndərir. Lakin bu “müalicə” üç il çəkmir. Onu ölkənin müxtəlif şəhərlərindəki ruhi-əsəb xəstəxanalarında saxlayırlar.

1983-cü ildə məcburi müalicədən qurtulan Anatoliy Lupinos bir müddət dincəldikdən sonra yenidən siyasi mübarizə meydanına atılır. “Yaşıl dünya” Assosiasiyasının, Ukrayna Xalq Rux təşkilatının qurucularından və Helsinki İnsan Haqları Təşkilatı Ukrayna təşkilatının, eləcə də “Momerial” təşkilatının Ukrayna şöbəsinin üzvlərindən olur.

1990-cı ildən sonra isə fəaliyyətini UNO-UNSO-da (Ukrayna Xalq Özünümüdafiə Ordusu) davam etdirir. O, harada Sovetlər, Rusiya əleyhinə mübarizə gedibsə, oraya can atıb. Çecənlər, İnquşlarla, Ukraynlarla və başqa xalqlarla birgə Rusiya hərbiçilərinə qarşı döyüşüb.

Naxçıvandakı hərbi hissələrdə xidmət edən ukraynalı əsgər və zabitlərin vətənlərinə aparılmasında Anatoliy Lupinosun rolu böyük oldu.

Onun Heydər Əliyevlə iki görüşünün iştirakçısı olmuşam. Birinci görüşdə Heydər Əliyev onun haqqında bizdən bilgi aldıqdan sonra yanına aparmağımızı istədi. SSRİ-nin yüksək rəhbər vəzifələrində işləmiş, KQB generalı olmuş Heydər Əliyevlə Sovet rejiminin məhv etməyə çalışdığı şair-dissident Anatoliy Lupinosun söhbəti mənim üçün olduqca maraqlı idi.

İlk görüşdə Heydər Əliyev qısa suallar verir, necə deyərlər, Anatoliy Lupinosu danışdırırdı. Ukraynadakı dissidentlərin sayının çoxluğundan söz düşəndə Heydər Əliyev dedi ki, mən Azərbaycanı dissidentlərin həbsinə imkan vermədim, onları qorudum.

Anatoliy Lupinosun Heydər Əliyevə təşəkkürünü bildirəcəyini, onu öyəcəyini gözləyirdim. Amma tərsinə oldu. Anatoliy Lupinos dedi ki, Siz Azərbaycan xalqına ağır zərbə vurubsunuz. Milli azadlıq hərəkatı lideri, siyasi xadim həbsxanada yetişər. Sizin onları qoruduğunuzun acı nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda siyasətçilər yox dərəcəsidir.

Heydər Əliyevi diqqətlə izləyirdim. O, elə bil bu sözləri eşitmirdi. Söhbətin mövzusunı dəyişib Ukraynadakı Rux təşkilatının üzərinə gətirdi.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi ilə Ukraynanın Rux Millətçi hərəkatı arasında körpü yaradılmasında Anatoliy Lupinosun rolu böyük idi. Onun təşkilatçılıq bacarığı və Əbülfəz Elçibəyin səmimiyyəti sayəsində Bakı qarnizonunun podpolkovniki Aleksandr Slyusarev “Ukrayna Zabitlər Birliyi” adlı cəmiyyət yaratmışdı. Bu cəmiyyət cəbhəçilərimizlə sıx əməkdaşlıq edirdi. 1992-ci il martın 22-də Aleksandr Slyusarev Anatoliy Lupinosla birlikdə yaratdıqları hərbi dəstə ilə müdafiə nazirinin kabinetinə girərək onu məcbur etmişdilər ki, ukraynalı əsgər və zabitlərin vətənə dönmələri haqqında əmr imzalasın. Əmrə əməl etməyənləri hərbi qanunlarla cəzalandırılacağı bildirilmişdi. Belə bir əmrin verilməsi keçmiş Sovet general və zabitlərini bərk qəzəbləndirmişdi.

Anatoliy Lupinosun mülki şəxslər arasında deyil, hərbcilər arasında da böyük nüfuzu vardı. Naxçıvanın Qıvraq kəndindəki hərbi hissənin komandanlığına göstəriş verilibmiş ki, oradakı hərbi texnika, hərbi sursat Ermənistana daşınsın. Anatoliy Lupinosun tapşırığı ilə hərbi hissənin komandiri olan ukraynalı komandır Rusiyanın əmrini pozaraq hərbi texnikanı və hərbi sur-

satı Ermənistana aparmadı, Naxçıvanda yeni yaradılan hərbi hissəyə təhvil verdi.

Anatoliy Lupinos Azərbaycana tək gəlmirdi. Bəzən Ruxun üzvlərilə, bəzən ukraynalı deputatlarla, bir dəfə də gənc bir keşişlə gəlmişdi. Keşişlə gəlməsindən istifadə edərək dedik ki, Kiyev xristianların dini mərkəzlərindən biri olub. Sonradan dini mərkəz Moskvaya daşınıb. Bu yanlışlığı düzəltmək gərəkdir. Söhbət zamanı Bakıda 3 xristian kilsəsi olduğunu söylədik. Təklif etdik ki, Ukraynadan keşiş gəlsin. Biz – yəni cəbhəçilər kilsələrin birini ukraynalılar üçün ayıraq. Ukraynalı keşiş moizələr oxusun, ayinlər icra etsin. Biz də təbliğat aparaq, Azərbaycanda nə qədər ukraynalı var, həmin kilsəyə gətirək.

Təklifimiz Anatoliy Lupinosun ürəyindən olsa da, gənc keşiş qəti şəkildə etiraz etdi. Bizim təklifimizi xristian dini içərisinə nifaq toxumu əkmək kimi dəyərləndirdi.

Anatoliy Lupinosun Naxçıvandakı hərbi hissələrə daxil olması, oradakı ukraynalı əsgər və zabitlərlə görüşməsi üçün hər vasitəyə əl atırdıq. Hərbi hissə komandirləri buna mane olmaq istəyəndə cəbhəçilər təxribata əl atırdılar. Hərbi hissələrə gedən suyu, işığı kəsir, yollarında ekskavatorlar, traktorun arxasına qoşulmuş kotanlar qoyur, buldozerlə kanallar qazaraq onların hərəkətlərini məhdudlaşdırırdılar.

Anatoliy Lupinos ukraynalı zabit və əsgərlərin vətənə dönmələrinin vacibliyini inandırıcı faktlarla, bəzən də ana, vətən haqqında söylədiyi duyğusal şeirlərlə vurğulayırdı. Rusbaşlı, içdiyi hərbi anda sadıq qalacaqlarını söyləyən zabitləri vətənə xəyanətdə suçlamaqdan, onları hədələməkdən, söyüb təhqir etməkdən çəkinmirdi. Onun bu metodu təsirsiz qalmadı.

Ukraynalı əsgər və zabitlərin əksəriyyəti vətənə dönməyə razılaşıdılar. Onsuz da cəbhəçilər hərbi hissədən kənara çıxan əsgərlərin böyük bir qismini “oğurlayıb” vətənlərinə yola salmışdılar. Əsas məsələ zabitlərin və onların ailələrinin yola salınması idi.

Əlbir işimiz öz bəhrəsini verdi. 1992-ci ildə Ukrayna Əsgər və Zabit Anaları Cəmiyyətinin rəhbərləri və bəzi ictimai xadimlər də Naxçıvana gəldi. Naxçıvandan gedəcək əsgər və zabitlər, onların ailə üzvlərinin sayı müəyyənləşdirildi. Zabitlərin ev əşyalarını yükləmək üçün konteynerlər alındı. Dəmiryolu İdarəsinin rəhbərliyi ilə danışıqlar aparıldı. Hərbçilərin yüklərinin vağzala daşınmasında, konteynerlərə vurulmasında cəbhəçilər olduqca fəal iştirak edirdilər.

Yalnız hərbçilər və onların ailə üzvlərini aparmaq məsələsi qalırdı. Anatoliy Lupinosun və Ukrayna Əsgər və Zabit Anaları Cəmiyyətinin təşkilatçılığı sayəsində Kiyevdən iki sərnəşin təyyarəsi gəldi. Təyyarələr problemsiz gəlmişdilər. Getmələri isə problemə çevrilmişdi. Naxçıvandakı diviziyanın komandiri və ya hansısa hərbi hissə komandiri məsələ haqqında Moskvaya xəbər vermişdi. Moskvadan təyyarəçiləri hədələmişdilər. Ukraynalı əsgər və zabitləri aparsalar, onların təyyarəsini havada vuracaqlarını söyləmişdilər. Narahatçılıq və qorxu işi poza bilərdi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev qonaqları, təyyarəçiləri, Naxçıvandakı diviziyanın komandirini və bir neçə hərbçini, yüksək vəzifəli bir neçə adamı, jurnalistləri kabinetinə toplayıb vəziyyəti geniş müzakirə etdi.

Hər şey qaydasında gedirdi. Lakin təyyarəçilər qorxu hissindən xilas ola bilmirdilər. Çıxış edənlərin əksəriyyəti bu qənaətdə idi ki, sərnəşin təyyarəsini vurmaq olmaz. Təyyarəçilər deyirdilər ki, Sovet hərbçiləri beynəlxalq qanunlara əməl etmirlər.

Heydər Əliyev təyyarə kapitanlarından hansı marşrutla gəldiklərini xəbər aldı. Onlar müəyyənləşdirilmiş hava xətt ilə Kiyevdən Krasnodara, oradan da Çeçenistan, Dağıstan üzərindən keçib Azərbaycana gəldiklərini dedilər.

Heydər Əliyev dedi ki, sizin təyyarəni vura biləcək raketlər Armavir ətrafındadır. Mən Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanla danışacam. Onlar sizə Ermənistan üstündən hava xəttini təmin edəcəklər. Oradan Gürcüstan üzərinə keçər və Qara dənizə doğru uçarsınız. Qara dəniz üzərindən də sərnəşin təyyarələrinin hava xətt ilə Kiyevədək uçuşunuzu təmin edərsiniz. Bununla da sizin təhlükəsizliyiniz təmin edilmiş olar.

Təyyarəçilər Heydər Əliyevin bu fikri ilə razılaşıdılar. Həmin gün ukraynalı hərbiçiləri və onların ailələrini aparan təyyarələr Naxçıvandan havalandılar. Hansı marşrutla uçduqlarını bilmədik. Onu bildik ki, sağ-salamat Kiyevə çatıblar.

2000-ci il fevralın 5-də Anatoliy Lupinos dünyasını dəyişəndə Əbülfəz Elçibəy dəfəndə iştirak etmək üçün Ələsgər Siyablının başçılığı ilə Azərbaycandan nümayəndə heyəti göndərmişdi.

Svaboda Partiyasının qərargahında

Rux millətçi hərəkatının üzvlərinin, dissidentlərin əksəriyyəti Ukrayna müstəqilliyini elan etdikdən sonra Svaboda Partiyasında birləşdilər. Mənim də tanıdığım müxalifətçilərin əksəriyyəti bu partiyanın qurucuları idi. Partiyanın qərargahından tanıdığım bir adamı tapa bilmədim. 15-25 il Sovet həbsxanalarında işgəncələrə məruz qalmış insanların bir qisminin çəkdiqləri zillətdən dünyasını dəyişdiyini, bir qisminin ölkədə arzula-

dıqları milli dövlət qurulmadığına görə mühacirətə getdiyini, bəzilərinin də telefonları və ünvanlarının dəyişdiyini dedilər.

Təzyiq altında olanda bir-birinə əlindən gələn yardım edən, çox mehriban keçinənlərin giley-güzarlarını eşidəndə sıxıldım. Yadıma bir atalar sözüümüz düşdü: “Torpaq bərk olanda öküz günahı öküzdən (yəni boyunduruq yoldaşından) görünər”.

Gəncliyindən vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə atılmış bu insanların iradəsini Sovet həbsxanalarının cəza mexanizmi qıra bilməmişdi. Amma xalqın onlara qarşı biganəliyi, yaratdıqları Svaboda Partiyasına dayaq durmamaları millətçilərə ağır zərbə olub. Onların psixologiyasında bir sarsıntı, sağlamlılıqlarında bir çökmə yaradıb. Bəzən də günahı bir-birində görüb öz aralarında çəkişməyə başlayıblar. Beləcə, millətçilərin arasından soyuq küləklər əsib. Son seçimdə Svaboda Partiyası ən az səsle Ali Radaya daxil ola bilib. Nə yazıq ki, həbsxanada çürüdülməyə çalışanların əksəriyyəti xalqın onlara az da olsa, səs verdiyini görə bilmədən dünyasını dəyişib.

Uğur qazanan isə Sovet dövründə rüşvət alan, min bir fırıl-daqla xalqı soyan, insanlara zülm edən, yalan vədlər verənlərin qurduqları partiyalar olub.

Ukraynadakı bu hal keçmiş Sovet respublikalarının, eləcə də sosialist ölkələrinin hamısında müşahidə olunur.

Moskva əsarətindən qurtulmuş kilsədə

Keçmişdə Ukraynanın, Rusiyanın, Belarusiyanın pravoslav kilsələri Kiyevdən idarə olunurdu. Rusiyanın hərbi gücü artıqda dini mərkəzi də Moskvaya keçirdi. İndi Kiyevin keçmişdəki şöhrətini qaytarmaq istəyən dindarlar meydana çıxıb. Onlar Ukraynadakı kilsələrin Moskva asılılığına son qoymaq istə-

yirlər. Yavaş-yavaş da olsa, arzularına çatırlar. Kiyevdə indi Moskvadakı dini mərkəzə bağlı olmayan kilsələr fəaliyyət göstərir. Lakin onları nə hökumət dəstəkləyir, nə də çoxsaylı dindarlar. Azsaylı dindarların dəstəklədiyi, müstəqilliyini elan etmiş kilsələri bidətçilikdə təqsirləndirirlər. Bunu normal saymaq olar. Həmişə yenilik müqavimətlə qarşılanır. Zaman isə müqavimət göstərənlərin iradəsini yavaş-yavaş qırır.

Svaboda Partiyasından çıxıb Moskvanın əsarətindən qurtulmuş ilk kilsəyə gəlirəm. Dəmiryol vağzalının yanındakı kilsə o qədər də böyük deyil. Xristian adatinə uyğun olaraq şam alıb ikona qarşısında yandırıram. Bir az da ürkək davranıram. Çünki ikonada təsvir olunan müqəddəs kim olduğunu bilmirəm. Onun qarşısında başqa dindən olanın, kişinin şam yandırması normal sayılıb-sayılmadığını bilmirəm.

Moizə oxuyan keşişin səsi mənə tanış gəlir. Ona yaxından baxmaq üçün irəli sıralara keçirəm. Səs tanış olsa da keşişi tanımıram. Buna baxmayaraq, geri də çəkilmirəm. Kilsədə yad adam görün keşiş də diqqətlə mənə baxır. Ukrain dilində oxuduğu moizəsini tamamlayandan sonra Rus dilində danışmağa başlayır. Azərbaycanlı qonaq gəldiyimi bilən, mənə bələdçilik edən Svaboda Partiyasının yaşlı üzvü sual dolu baxışla məni süzür. Qonağımız hələ 20 il öncə bizə deyirdi ki, Kiyev kilsələrini Moskvanın əsarətindən qurtarmaq lazımdır. Hətta onlar bizə Bakıdakı kilsələrin birinin ukrain kilsəsi etməyimizi təklif etdilər. Heyif ki, biz onları eşitmədik. Bunu dinimiz arasında ayrışdırmak yaradacağını düşündük. Zaman isə Azərbaycanlı qardaşlarımızın haqlı olduğunu sübut etdi.

Bu dolubədənli, ucaboylu keşişin Bakıda Anatoliy Lupinonun yanında gördüyüm arıq, uzun kişiyi olduğunu anladım. Hör-

mətlə bizə yaxınlaşıb ayin icra edəndə kilisədəkilərin əksəriyyəti bizə yaxınlaşdılar. Keşiş xahiş etdi ki, ayini başa vurana kimi onu gözləyək. Xahişinə əməl etdik. Kilisədəkilərin çoxu bizə yaxınlaşıb sakit səsle dua oxuyur, təşəkkürlərini bildirib geri çəkildilər.

Təxminən 15-20 dəqiqədən sonra keşiş mülki paltarda gəlib bizimlə görüşəndə gördüm ki, o qədər də kök deyilmiş. Geyindiği paltar onu elə göstərirmiş. Yenidən əl verib mehribanlıqla görüşdü. Türkcə də bir neçə söz deməsi məni təəccübləndirdi.

Çölə çıxanda bizi kilsənin qarşısındakı maşınlara dəvət etdi. Etirazımız da bir nəticə vermədi. Maşında nə vaxt və nə üçün gəldiyimi, geri nə vaxt dönəcəyimi xəbər aldı.

Maşın Dinestir çayının sahilində, mənzərəli bir yerdəki restoranın qarşısında dayandı. Oturanda Əbülfəz Elçibəydən, Etibar Teymurludan, Ələsgər Siyabovdan və b. danışdı. Hiss etdim ki, mənim adımlı unudub. Adımı soyadımı deyəndə gülərək yanındakılara “Ali bey məni vəziyyətdən çıxardı. Adını, soyadını unutmuşdum”.

Yerimizi yenidən rahatlamışdıq ki, 4-5 nəfər də gəldi. Balıq yeməkləri sifariş verdi və məclisdəkilər müraciətlə dedi ki, müsəlmanlar pullu balıqları yeməyi halal sayırlar. Pulsuz balıqlar, başqa dindən olanların kəsdikləri heyvan haram sayılır. Süfrədəkilər Azərbaycandakı vəziyyətlə bağlı suallar verirdilər.

Keşiş isə Azərbaycanda gördüklərini danışmaqdan doymurdu. “Ali bəy evində bizi kufda adlı bir xörəyə qonaq etdi. Kiçik top kimi bir xörəkdi. Döyülmüş ətdən hazırlanmışdı. Ətə bizim tanımadığımız ədviyyatlar da vurmuşdular deyə çox dadlı idi. Öncə xörəyin suyuna quru, nazik və uzun çörəyi qırıb doğradıq. Onu birinci dedikdən sonra. Top kimi döyülmüş əti yeməyə baş-

ladıq. Ətin içindən soyulmuş yumurta çıxdı. Yumurtanın da ortasında bir fındıq vardı”. Bu yeməyə Anatoliy Lupinos da mən də çox heyrətləndik. Süfrədəkilər də çox maraqla dinləyirdilər.

Azərbaycanda, Ukraynada baş verənlərdən xeyli söhbət etdik. Onlara Kırım gedəcəyimi və qatarın vaxtını dedikdə söhbətimizi qısaltdıq. Məni qaldığım hotelə gətirdilər ki, çantamı yığışdırıb vağzala getməyə vaxtım olsun.

Ukraynanın çətin günlərini yaşadığını görsəm də, Kiyevdən nikbin ayrıldım.

Kiyev dəmiryol stansiyası

Sentyabrın 19-da saat 22.00-da Allahverdi Məmmədli və İsmayıl Kazımov məni Doğu Avropanın ən böyük dəmiryol qovşaqlarından biri olan Kiyev dəmiryol vağzalından Simferopola yola saldılar. Vağzalda ciddi yenidənqurma aparılmasa da, sərnişinlərə xarici ölkələrdəki səviyyədə xidmət göstərilməsə də, köhnə imkanlardan bacarıqla istifadə edir, səliqə-sahmanı, nizam-intizamı qoruyub saxlaya bilirlər.

Mən sabah saat 15.00-da Türkiyədən tanıdığım Hakan Kırımlının Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində keçiriləcək kitabının təqdimat mərasiminə çatıb-çatmayacağı-mı ürəyimdə ölçüb-biçərək qatarda yatağımı hazırlayıram...

Yol yoldaşlarım

Kiyev-Simferopol qatarının vaqonları Sovet dövründən qalma olsa da, Azərbaycan vaqonları ilə müqayisədə çox səliqə-səhmanlıdır. Yorgun olduğumdan qatar yola düşən kimi yuxuya gedirəm.

Səhər oyananda yol hələ yarı olmamışdı. Qatar bəzi stansiyalarda 15-20 dəqiqə dayanırdı. Melitopolda bir az gəzişmək, təmiz hava almaq üçün perrona endim. Simpoziumda məruzələlərini dinlədiyim Zera Bəkirova və Nuriye Emirsyinova ilə görüşdüm. Zera Bəkirova “Kırımımda nəşr edilən “Yeni dünya” qəzetində tatarların sürgünü ilə ilgili folklor örnəkləri”, Nuriye Emirsyinova “Kırım tatar folklorunda “Ayıdağı kulağı” adlı folklor masalının iki versiyonu” mövzusunda məruzə etmişdilər.

Görüşümüz onlar üçün də xoş oldu. Meyvənin bol vaxtı idi. Meyvə, tərəvəz, qarpız, yemiş, quru balıqla yanaşı, hazır isti yeməklər də satırdılar. Vaqon-restoranda geniş çeşiddə yeməklər təklif etsələr də, qatardakılar perronlarda satılanları almağa üstünlük verirdilər.

Xanımlar onların kupesinə getməyi, yolboyu söhbət etməyi təklif etdilər. Mən də bir səbət üzüm alıb kupeyə qalxdım. Səbətdəki “Moldova” növü adlandırılan qara üzümün ətri kupeyə xoş bir ətir yaydı. Dadından və şirinliyindən ləzzət aldığımız üzüm-dən yeyə-yeyə Azərbaycan-Kırım əlaqələrinin tarixindən, türk dünyasının bu günündən söhbət edirik. Nuriye Emirsyinova atasının hazırladığı “Kırım tatar xalq nağılları” kitabının nəşr ərfəsində sürgün olunduğundan, kitabın itdiyindən, sürgündə keçirdikləri ağır günlərdən, atasının ölümündən, sürgündən döndükdən sonra Moskva arxivlərindən atasının hazırladığı kitabı necə axtarib tapdığından danışır. Hərdən özü də kövrəlir, bizi də kövrəldir.

Zera Bəkirova isə “Nenkecan” adlı qadınların ədəbi-bədii, elmi-pedaqoji jurnalının nəşrindən söz açır. Hökumətdən və kırımılı iş adamlarından bir manat da olsun dəstək görmədən rəngli, yüksək bədii tərtibatlı jurnalın üç ayda bir nömrəsini çap et-

mək, həqiqətən də, qəhrəmanlığa bərabərdir. Zera xanım jurnalın nəşrinə Türkiyədə bir nəfər dəstək verdiyini söylədi. Qürurla onu da bildirdi ki, təqaüd pulundan jurnalı yardım edən bu xeyriyyəçi adının qeyd edilməsinə də razılıq verməyib. Bunu yardımsevər insanın geniş ürəkliliyi, şöhrətdən uzaq olması kimi dəyərləndirdi.

Söhbət zamanı bir-iki dəfə qatarın gecikib-gecikməyəcəyini xəbər aldım. Zera Bəkirova narahatçılığımı hiss edib səbəbi ilə maraqlandı. Türkiyədən tanıdığım tarixçi alim Hakan Kırımlına son kitabının Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində keçiriləcək təqdimetmə mərasiminə qatılacağını söz verdiyimi bildirdim. O, gülümsəyərək: “Bizdə toplantılar Alman dəqiqliyi ilə keçirilmir, tatar qaydası ilə keçirilir. Dəvətnamədə göstəriləndən bir saat sonra başlayır. Rəsmi toplantılarımız da belədir, toylarımız da. Yalnız yaslarda hamı deyilən vaxtda gəlir. Onun üçün siz nigaran qalmayın, toplantıya çatacağıq. Məruzəçilərdən biri də mənəm”, – deməsi məni xeyli sakitləşdirdi.

Əhməd İhsan Kırımlı və oğlu Hakan

Əsilləri Kırım tatarlarından olan Hakan bəyin ailəsi Azərbaycanı ürəkdən sevən, azərbaycanlılara sıx bağlı olan bir nəsil-dir. Atası Əhməd İhsan Kırımlı 1920-ci ildə Balıxəsirdə doğulub. İstanbulda Cavad Heyətlə birlikdə tibb təhsili alıb. Dörd dəfə Balıxəsirdən Milli Məclisə deputat seçilib. Türkiyənin Turizm və Tanıtma Bakanı işləyib. Təqaüdə çıxdıqdan sonra, yəni 1987-ci ildən “Kırım Türkləri Kültür və Yardımlaşma Dərnəyi”nə rəhbərlik edib.

Əhməd İhsan Kırımlı 1991-93-cü illərdə Türkiyənin siyasi həyatında Azərbaycan məsələsinin aktuallaşması üçün əlindən gə-

ləni əsirgəməyib. O, 1992-ci ildə Ankarada ictimai-siyasi xadimlərlə görüşümüdə vasitəçi olmuşdu. Əhməd İhsan Kırımlı bizə görüşəcəyimiz şəxslə hansı mövzuda, necə danışmaq, qarşıdakının diqqətini Azərbaycan məsələsinə cəlb etmək üçün onun həssas nöqtələrinə toxunmaq lazım gəldiyini də öyrədirdi.

Əhməd İhsan bəy yalnız Azərbaycanı, Kırımı deyil, türk xalqlarının hamısını ürəkdən sevir, onların müstəqil, demokratik dövlətləri olması üçün var-gücüylə çalışırdı.

Əhməd İhsan Kırımlının babası Ağseyit Mehmet Efendidir. Bu böyük din aliminin türbəsi Baxçasarayın Efendi kəndindədir. Rusiya Kırımı işğal edəndə o, ailəsinin, qohumlarının, soydaşlarının bir çoxunun Osmanlıya köçməsinə kömək edib. Özü isə Kırımda qalıb. Ağseyit Mehmet Efendi ailəsini Ağ torpaqlara – Osmanlıya göndərəndə ailə üzvlərinə bir miqdar pul və titullar sənədlərinə “Mən burada qalacağam, ətım-sümüyüm torpaq olacaq, üzərimdə otlar çıxacaq, onun qoxusuna nəvə-nəticəm buraya gələcək”, – yazılmış bir Qurani-Kərim verib.

Uzaqgörən din aliminin dedikləri doğru çıxıb. 130-140 il sonra da olsa, onun nəvə-nəticəsi Kırıma gəlib. Onların arasında Hakan Kırımlı xüsusilə seçilib. Kırım tatarcasını gözəl bilən, bu dildə danışmasıyla qürur duyan Hakan bəy rəhmətlik Xəlil Rza kimi dildə yabançı söz işlədənlərə qarşı sərt münasibət bəsləyir. Elmi yazılarını oxuyandan, simpoziumlardakı çıxışını dinləyəndən sonra ona hörmətim qat-qat artdı. Gördüm ki, atasının şöhrəti arxasında gizlənənlərdən deyil, çılğın bir türk, Kırım türklərinin haqq mübarizəsi uğrunda döyüşü davam etdirən bir cəngavərdir.

Simferopol dəmiryol vağzalında

On altı saatlıq yol Kırım tatarlarının söhbətləri, pəncərədən görünən mənzərələr sayəsində o qədər də yorucu olmadı. Cankoya çatanda səfər çantamı götürmək üçün öz vaqonuma keçdim. Simferopolda vaqondan enəndə ağdamlı, keçmiş iş yoldaşım, hazırda Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetində işləyən İlqar Qasımovu, “Qasiyet” jurnalının redaktoru Şevkət bəy Kaybullanı və oğlu Ayderi, universitetin müəllimi Remziyyə Berberovanı, nəşriyyat direktoru Ediye Muslimovanı perronda gördüm. Məni qarşılamağa gələnlərdən Ediye xanımın sözlərinə hamımız güldük. O, əlindəki “Nenkecan” jurnalının 6-cı sayını göstərərək dedi: “Nigar sizin gələcəyinizi evlərinə də, mənə də xəbər vermişdi. Sizinlə on ilə yaxındır internetlə yazışsam da, nə özünüzü görmüşdüm, nə də şəklinizi. Düşündüm ki, Sizi tanımaram. Ona görə jurnalı özümlə götürdüm. Sağ olsun Zera xanım, Sizin “Azərbaycan səhnəsinin Cüllettəsi – Fatma Qədr” məqalənizi çap etməklə yanaşı, şəklinizi və qısa özkeçmişinizi də çap edib. Vağzala gəldikdə isə Sizi qarşılayanların hamısını tanıdığımı gördüm”.

Ediye Muslimova Nigar Kurtbilalın ana tərəfdən qohumudur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin “Türk filologiyası” şöbəsini 1996-cı ildə bitirən, sonra Polşanın Poznan şəhərində doktoranturanı bitirərək Kırımdakı türk mənşəli toponimlər mövzusunda elmi iş müdafiə edən Nigar vətənə döndükdə özünə iş tapa bilməyib. Mən də universitetlərdə, elmi idarələrdə tanıdığım tatarlardan xahiş etdim ona iş tapmaqda kömək etsinlər. Onun axtarışları, mənim xahişim heç bir nəticə vermədi.

Əlacsız qalıb Türkiyənin Afyonkarahisar şəhərində universitetdə işləməyə getdi. Daima bizimlə əlaqə saxlayan, Bakıdakı toplantılara qatılanda belə bizdə qalmağı, xanımım ilə birlikdə dostların ailələri ilə görüşməyə getməyi sevən, necə deyərlər, çətin günlərdə ona dayaq olan insanları unutmayan Nigarın ailə üzvlərini və qohumlarının bir çoxunu qiyabi tanıyırdım.

Hakan Kırımlının kitabının tanıtımında

Vaxt itirmədən məni qarşılayanlarla birlikdə Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinə getdik. Salonda bütün yerlər tutulmuşdu. Əlavə stollar qoyulsa da, ayaqüstə duranlar da vardı. Deyəsən, toplantı bu dəfə yarı “tatarsayaq”, yəni nəzərdə tutulduğundan yarım saat gec başladığından biz gecikmişdik.

Şəkil 21. Səkində soldan: Hakan Kırımlı və Nariman Abdulvahap.

Biz salona daxil olanda Hakan bəy çılğınlıqla danışır. Hava o qədər isti olmasa da, əynindəki köynək tərdən islanmışdı. Gəldiyimizi gördükdə sifətinin ifadəsi də, səsinin ahəngi də dəyişdi. Salondakılar onun diqqətinin qapıya yönəldiyini görüb arxaya dö-

nərək bizə baxdılar.

Bir anlıq fasilədən sonra Hakan bəy yenə də öncəki çılğınlığı ilə söhbətini davam etdirdi. Toplantı yorucu olmasın deyə hər çıxışdan sonra bir musiqi parçası salmışdılar. Musiqi parçalarını, mahnıları tələbələr ifa edirdilər.

İki saata planlaşdırılmış toplantı üç saatdan çox çəkdi. Hakan bəyin arxivlərdən, Türkiyədə yaşayan Kırım kökənlilərdən topladığı material və sənədlər əsasında hazırladığı kitabın həcmi 1200 səhifəni keçmişdi. Kitabda məşhur iş adamlarının, dövlət xadimlərinin, siyasətçilərin, elm və mədəniyyət adamlarının, tanınmış hərbcilərin soy ağacları da verilmişdi. Onları gözdən keçirəndə adamda belə bir qənaət yaranır ki, Türkiyəni idarə edənlərin, ölkədə söz və nüfuz sahiblərinin, hərbcilərinin böyük bir qismi Rusiyanın Kırımdan qovduğu insanların nəslindən olanlardır. Hakan bəyin təxmini hesabına görə, Türkiyədə on milyona yaxın Kırım kökənlili türkdür. Belə çoxsahəli bir kitabın müzakirəsi olduqca canlı keçdi. Söz demək istəyənlərin sayı isə olduqca çox idi.

Mənə də söz verdilər. Kitabı oxumasam da, babaları Qafqazdan və Kırımdan köçüb Osmanlı torpaqlarında yurd salanların nəvələri ilə görüşdüyümə, onların söhbətlərini dinlədiyimə və toplantılarına qatıldığıma görə dediklərim maraqla qarşılandı.

Xəlil Rza kimi çılğın olan Hakan bəy bəzən hissə qapılıb çox əsəbiliklə səsinə ucaldır, soydaşlarını kəskin tənqid etməkdən də çəkinmirdi.

Toplantının sonunda tələbə qızlardan biri “Qaytarma” oynayılanda Hakan bəy də ona qoşuldu. Bizim “Qaytağı” rəqsimizin bir çaları olan “Qaytarma”-nı o, gənc qızın əsl tərəf müqabilisi kimi oynamasına, enerjisinə heyran qaldım. Yaşı əllini keçmiş alimin belə gözəl oynamasına həsəd apardım. Bəzən bir rəqs, bir mahnı, millət haqqında ciddi bir məruzədən çox təsir gücünə malik olur.

Toplantıdan sonra Hakan bəyin şərafinə qonaqlıq veriləcəkdidi. Məni çox təkidlə dəvət etsə də, yol yorğunluğu olduğumu bəhanə edib getmədim.

Qoz kəndindən gələn telefon zəngi

“Cengiz Dağcı simpoziumu”nun iştirakçılarının Moskva mehmanxanasında yer ayrıldığını bildirdim. Bizi vağzalda universitetə maşını ilə gətirən Şevket bəyin oğlu Ayderi gördükdə təəcübləndim. O, heç yerə getməyib toplantının bitməsinə gözləmişdi. Anladım ki, harayasa çörək yeməyə getməyimizi planlayıblar.

Yorğun olduğumu söylədim və üzrxahlıq etdim. Dincəlmək üçün hotelə getmək istədiyimi bildirdim. Şevkət bəy, Zəra xanım, Ediyə xanım mənim təklifimdən narazı qalsalar da, qonaq olduğuma görə güzəştə getməli oldular. Razılaşdıq ki, onlar məni hotelə qoyub Hakan bəyin yanına qayıtsınlar. Onun şad günündə yanında olsunlar, kitabının tanıtımında olduğu kimi, məclisində də xoş sözlər desinlər.

“Moskva” hotelinə gedərkən Ediyə cib telefonuna zəng gəldi. O, telefonda danışdığı adama “Moskva” hotelinə gedəcəyimizi söylədi. Kiminlə danışdığını xəbər aldıqda: “Atamgil səni kəndə aparmağımı xahiş etmişdilər. Gördüm çox yorğunsunuz, hətta Hakan bəyin şərafinə təşkil edilmiş qonaqlığa belə getməyə halınız yoxdur. Sabah da Cengiz Dağcının doğulduğu Qızıldaş kəndinə, qəbrinin ziyarətinə gedəcəksiniz. Qızıldaş da Yaltanın yanındadır, oraya xeyli yol var. Ondan sonra da proqramınız çox sıxdır, kəndə gedə bilməyəcəksiniz. Bunu atama dedim. Onlar da sənin Ağməsciddə harada qaldığınla maraqlan-

dılar. Mən də “Moskva” hotelində olacağınızı söylədim. Atamgil hazırlaşır, buraya gəlsinlər”.

– Kimlər gəlir? – deyə soruşdum.

– Atam, İsmət amca, Lütfiyə teyzə, bəlkə, anam da gəldi, – dedi.

– Onları kim gətirəcək? – deyə xəbər aldım.

Ediyə qətiyyətlə – Babam gətirəcək! – dedi.

Mən təəccüblə onun üzünə baxaraq:

– Səksən yaşlı atan, özü yaşda üç qocanı da yanına alıb, 120 kilometrlik bir məsafədən məni görməyə gəlir? – deyə təəccüblə sual etdikdə o, gülə-gülə:

– Siz atamı yaxşı tanıyırsınız. Köhnə “Jiquli”-ni saatda 80-lə sürür. O dəfə yol polisi saxlayıb sürət həddini aşdığına görə cəza yazmaq istəyib. Atam da pasportunu çıxarıb verdi. Yol polisi təəccüblə pasporta baxanda, atam deyib: “Qırx yaşında yollar çala-çuxur olduğuna görə “Moskviç”-imi saatda 40-la sürürdüm, 60 yaşım olanda “Pobeda”-nı 60-la sürürdüm. İndi yollar asfaltlanıb, altımda “Jiquli”, yaşım da 80! Ona görə saatda 80-lə sürməyə haqqım var”. Yol polisi başını bulayıb, pasportu özünə qaytardı.

Ediyedən xahiş etdim ki, zəng vurub onların gəlişinə mane olsun. Ediyə isə:

– Onlar inad sudaklıdılar, dedikləri dedikdir. Mütləq sizi görəcəklər.

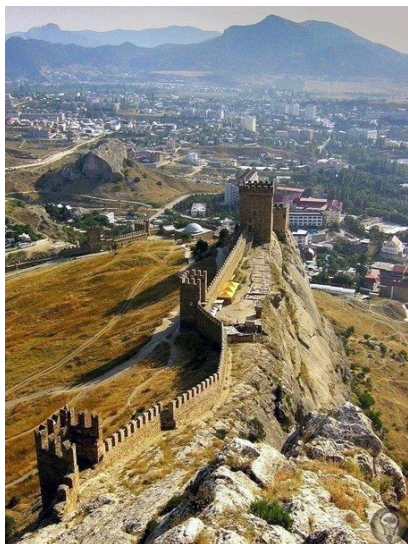
Nə qədər yorğun olsam da, yaşı 80-i haqlamış dörd qocanın 120 kilometrlik yolu gəlməsinə qıymadım. Sudaka getməyə qərar verdim. Ediyə xanım sevinərək zəng vurub kəndə gələcəyimizi bildirdi. Axşam qaranlığına düşməyək deyə çantamı hote-

lə qoymadan dəmiryol vağzalından kirayələdiyimiz “Jiquli” ilə Sudak rayonunun Qoz kəndinə yola düşdük.

Dediyim dedik olan Sudaklılar

Türk xalqlarının yaşadığı bölgələrin əksəriyyətində ayrı-ayrı vilayətlər, rayonlar, kəndlər haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdır. Kırım tatarlarına görə sudaklılar inadcıl, dediklərini eləyən, məqsədlərinə çatmaq üçün sonadək mübarizə aparandirlər. Ona görə də sudaklılardan söz düşəndə onlara “dediyim dedik sudaklılar” deyərək gülürlər. Bu ifadəni Azərbaycanda da çox eşitmişəm. Adətən, inadcıl adamlardan söz düşəndə işlədilir. Özü də “dediyim dedikdir, yediyim hədikdir!” formasında.

Gün dönəndən sonra Simferopoldan güney-doğuya doğru yol alırıq. Şəhəri çıxmamış yol kənarında yaraşqlı, yeni evlər diqqətimi çəkdi. Bu evlər də kasıbları hər gün zibil qutularında eşələnən, oğru-quldur, mənəviyyatsız məmurlarının isə qudurğan həyat sürdükləri mənim məmləkətimdə tikilmiş yaraşqlı villalara bənzəyir. İki-üç mərtəbəli, fərqli-fərqli memarlıq üslubu ilə tikilmiş bu yaraşqlı evləri maaşla tikmək mümkünsüzdür. Belə villalar Sovetlər Birliyindən çıxmış ölkələrdə, adətən, əyri yollarla əldə edilmiş pullarla tikilir. Ürəyimdən keçənləri sanki Ediye xanım hiss edərək “Xocam, gördüyün bu evləri sürgündən dönən tatarlar zəhmətləri ilə tikiblər. Onlar uzun illər Özbəkistanın pambıq tarlalarında qul kimi uşaq-böyük, gecə-gündüz işləyərək yığdıqları pullarla tikdilər bu evləri. Memarı da, ustası da, fəhləsi də özləri olub. Sürgündən geri döndükdə ata-baba evlərini satın almağa icazə vermədilər. Tatarlar da şəhər və kəndlərin ətrafındakı boş torpaqları zəbt edərək qısa müddətdə gördüyünüz evləri tikdilər”, – deyir.

Şəkil 22. Sudak qalasından şəhərin görünüşü.

Yadıma oxuduğum bir yazı düşdü. Milliyyətcə rus olan Kırım Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi toplantıda demişdi ki, Kırımın gözəl şəhərlərini tatarların gəlib kəndə çevirməsinə imkan verməyəcəm. Belə çıxışlar və onun fəaliyyəti Sov.İKP MK-nın qərarlarının əleyhinə getmək, Mixail Qorbaçova qarşı durmaq demək idi. Rəhbər işçilərin mərkəzə qarşı belə açıq müqaviməti çox az hallarda baş verir.

Birinci katib üzv olduğu partiyanın mərkəzi komitəsinin, mərkəzi komitənin baş katibi Mixail Qorbacovun göstərişlərinə qarşı dura bildi. Lakin tatarların vətənlərinə dönüb özlərinə ev-eşik tikmələrinə qarşı dura bilmədi. Tatarlar nəinki boş ərazilərdə, hətta hərbi təlim meydanlarında da özlərinə ev tikib yaşadılar.

Bir neçə ildən sonra həmin birinci katib özü üçün villa tikəndə isə jurnalistlərin sualına cavab olaraq demişdi ki, mən uzun illər 5 otaqlı mənzildə yaşadım. Elə bildim ki, həyat, yaşam belə olur. Tatarlar gələndən sonra biz ruslar onlardan ev tikməyi, yaşam tərzini öyrəndik.

Kırım parlamentinin ikili siyasəti

Simferopoldan Sudaka gedən yollar Azərbaycanın yollarından fərqli olaraq çala-çuxursuz, yamaqsız olduğundan maşın

rahat gedirdi. Ətrafdakı yaşıllıq, mənzərənin tez-tez dəyişməsi göz oxşayır. Ediyə də hər kənd, çay, dağ, dərə haqqında bilgi verməyə çalışır. Keçdiyimiz yerlərin həm indiki adını, həm keçmiş adını, həm də bu yerlərdə baş vermiş önəmli hadisələri danışır. Kənd, qəsəbə, çay adlarının hələ də dəyişmədiyini, yəni köhnə, türk kökənli adların bərpa olunmadığını gördükcə içimdən bir sızıltı keçir.

Kırım parlamenti keçmiş adların bərpası haqqında qanun qəbul edib. Parlamentdə deputatların çoxu ruslar olduğundan qanunu elə hazırlayırlar ki, türk mənşəli adları bərpa etmək olmur. Qanun Sovet ideologiyası ilə bağlı adların, kommunist partiyasının rəhbərlərinin şərəfinə verilmiş adları dəyişməyə imkan yaradır. Çar dövründə verilmiş, yaşı 150-200 ili keçməyən rus kökənli adlar bərpa olunur, amma minillik tarixi olan türk kökənli adlar bərpa edilmir.

Milli Məclisdə olan tatar qrupu o qədər kiçikdir ki, onların səsi eşidilmir. Verdikləri təkliflər də, etirazlar da eşidilmir.

Ediyə xanım deyir ki, rəhmətlik Ənvər (Enver) Ozenbaşı 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Qırımın idariy təqsimatı. Yurtumuzun tarixindən” kitabçasında yazır ki, Ruslar 18-ci yüzilin sonlarında Kırımı işğal edəndə yarımadada 1489 kəndi özündə birləşdirən 6 kəyməklik və 42 kəndlik vardı. Aluşta rayonundakı bir kəndin adı da Qarabağ imiş. Bilmirəm Kırımdakı bu Qarabağın Azərbaycanla bir ilişkisi varmı, ya yox. RSFSR Ali Soveti prezidiumunun 18 may 1948-ci il qərarı ilə keçmiş kənd adlarının əksəriyyəti dəyişdirildi.

Ənvər bəyi yaxından tanıyırdım. Onu Bakıdakı, Türkiyədədəki simpoziumlara da dəvət etdirmişdim. 2007-ci ildə Bakıya

gələndə həmin kitaba latın və ərəb əlifbası ilə “Dostum Ali Şamil efendige! 27.06.2007” yazaraq mənə bağışlamışdı.

Yolboyu Ediye xanım dəyişdirilən şəhər, qəsəbə və kənd adlarını dedikcə mən dəftərçəmə yazıram: Ağməscid – Simferopol, Bavurçı – Kamenka, Kerlevüt – Donskoye, Beş Terek – Novaya Mazanka, Züye – Zuya, Yeni Burulça – Tsvetoçnoe, Sarı Suv – Novikovo, Qarasuvbazar – Beloqorsk, Qaraçöl – Çernopole, Bağcı Eli – Boqatoe, Biy Eli – Qorlinka, Urus-Qoca – Russkoe, Çoqraq – Rodniki, Bezbaylan – Radostnoe, Toplı – Topolyeka, Sala – Qruşevka, Elbuzlı – Perevalovka, Suvuq Suv – Lesnoe, Taraqtaş – Daçnoe Taraqtaş.

Tatarlar isə sakit durmur, azlıqda olduqlarından hökumətə təsir göstərə bilməsələr də, imkan düşdükdə milli şüur oyadan abidələr qoyur, ata-babalarının qəhrəmanlıqlarını xatırladan abidələr ucaldırlar.

Qaçaq Alim Aydamağın abidəsi

İnsanlar danışanda özlərini qanun-qayda tərəfdarı kimi göstərirlər. Amma içlərində qanunları-qaydaları pozmağa bir meyillilik var. Hətta qanun-qaydaya əməl etməyənləri öyür, tərifləyirlər. Zora, gücə meyillilik min illərdir, insanların canından çıxmır.

Özü də gücə meyillilik yalnız Azərbaycanda, türklərdə deyil, dünyanın əksər xalqlarında var. Əksəriyyət istəyir ki, bir güclü adam ortaya çıxsın, onun qisasını alsın, istəklərini həyata keçirsin. Bu istəklə də Koroğlunu, Robin Qudu, Zorronu yaradıblar.

Qaçaq əkinçi deyil ki, məhsul yetişdirib ailəsini dolandırсын. Nə də sənətkar deyil ki, xalq üçün tələbat malları düzəldib sat-

sın. Tacir də deyil ki, bir yerdən ucuz mal alıb aparıb başqa yerdə baha satsın. Qaçaq həmişə dağda-daşda gizlənib. Yaşamını da yoldan keçənləri, maddi imkanı yaxşı olan adamları soymaqla keçindirib. Cəmərd davranışı ilə, kasıb-kusubu incitməməsilə, haqsızlığa qarşı mübarizəsi ilə sadə insanların qəlbinə yol tapır. Beləcə, dünyanın hər yerində qaçaqlar haqqında mahnılar qoşulur, rəvayətlər, dastanlar söylənir.

Kırıda yaşayan tatarlar və başqa türk xalqları arasında “Koroğlu” dastanı, Koroğlu haqqında nəğmələr yayılsa da, onlar daha çox Alim Aydamağı sevir, ondan danışır, onun adını əbədləşdirməyə çalışırlar.

Alim Aydamaq da haqqında nəğmələr oxunan, rəvayətlər söylənən qaçaqlardan olub.

Qarasuvbazarı (Bizim Qarasu dediyimiz sözü Kırıda Qarasuv kimi tələffüz edirlər.) keçdikdən sonra dağların düzənliklə qovuşduğu yerdə, yolun sağında böyük bir beton

Şəkil 23. Qaçaq Alim Aydamağa ucaldılmış abidə.

lövə diqqətimi cəlb etdi. Dağ silsiləsini xatırladan beton lövhənin ortasından heykəltaraş boşluqları elə qoyub ki, sanki bir atlı çapır. Bu Rusiya məmurlarına divan tutmuş, qaçaq Alim Aydamağa qoyulmuş abidədir. Bizim Qaçaq Nəbini xatırladan Alim Aydamağa abidə ucaldılması rus şovinistlərini bərk narahat edib.

Məhkəmə sənədlərində və toplanmış xatirələrdə deyilir ki, Alim Azamat oğlu 1816-cı ildə Qarasuvbazar yaxınlığındakı Köpürliköy kəndində doğulub. Kasıb bir ailənin uşağı olan

Alim Ağməsciddə işləyərkən sahibkarın qızına aşıq olub. Lakin qızı ona verməyiblər. Sevgisinə qovuşmaq uğrunda apardığı mübarizə onun əvvəlcə həbs edilib Bender qalasına, sonra da Kişinyova göndərilməsinə səbəb olub.

1848-ci ildə o həbsxanadan qaçaraq Kırırma gəlib. Eski Qırırma, Kefe, Ağməscid, Kezlev tərəflərdə qaçaqlıq edib. Haqqında mahnılar qoşulub, rəvayətlər söylənilib. Bir xəyanət nəticəsində ələ keçib. Yenidən məhkəmə qurulub. Onun Sibirdəki həbsxanalara göndərilməsi haqqında qərar çıxarılıb.

Rəsmi sənədlərdə Alim Aydamağın sonrakı həyatı haqqında bilgi yoxdur. Xalq rəvayətlərində isə Sibirdən qaçıb Osmanlıya getdiyi söylənilir. Bu da o qədər inandırıcı deyil. Xalq həmişə sevdidiyi qəhrəmanın məğlub olmasını, ölməsini istəmir. Ona görə də sağ olduğu, yaşadığı haqqında rəvayətlər söyləyirlər.

Bu günün özündə də rus mətbuatında Alim Aydamağın quldur olduğu yazılsa da, xalq onu milli qəhrəman kimi tanıyır, sevir və abidəsini ucaldır. Necə deyərlər, etirazlara baxmayaraq, kırımlı iş adamının vəsaiti ilə Alim Aydamağa abidə ucaldılıb.

Kırırma kənd, qəsəbələrin əksəriyyətinin, şəhərlərin də bəzilərinin adı fərmanla dəyişdirilib. Dağ, dərə, yaylaq, qışlaq, özü adlarını isə fərmanla dəyişməyə ehtiyac duymayıblar. Fikirləşiblər ki, onları da hökumət deyil, bölgədə yerləşdirdikləri ruslar və başqa xalqlar dəyişər. Onlar bu işi görə bilmədiklərindən hər addımda türk kökənli adlarla rastlaşıyıq.

İsmət ağanın evində

Yolumuzun solunda dağ yamacında ucalan və uzaqdan görünən Porsuq qayası, sağ tərəfdəki qayaları darağa oxşadığından kırımlıların Taraxdaş dediyi qayalıqları və adını bu qaya-

lıqdan almış vadidəki Taraxdaş qəsəbəsini keçirik. Yol ayrıcında dayanırıq. Aşağıda Qara dəniz və Sudak şəhəri görünür. Biz isə sola, Kefe yoluna dönürük. Yolun kənarındakı köhnə “Jiquli”nin yanında iki qoca dayanıb. Maşınımız durduqda onlar bizə tərəf gəldilər. Ediyə gələnlərin birinin atası Refat, o birisinin də Nigarın atası İsmət olduğunu bildirərək deyir: “Atam çox səbirsizdir, İsmət amcadan olsa, kənddə evinin yanında gözləyərdi. Bilirəm ki, atam onu da alıb buraya gətirib”.

Şəkil 24. Soldan: Nigarın anası Lütfiyə, atası İsmət, Əli Şamil, qohumları Refat Muslumov, Nigarın böyük bacısı Adilə.

Çoxdanın tanışları kimi mehribanlıqla görüşüb Qoz kəndinə yola düşürük. Magistral yoldan kəndə 7-8 kilometrdir. Refat ağa yol boyu hər dağ, təpə, qaya, dərə, meşə haqqında bilgi verir, babalarının qazmış olduğu su quyularının, kəhrizlərin yerini göstərir.

Mən də söhbətə qoşulmaq, sudaklıları tərifləmək və bilgimi göstərmək üçün: “Mustafa Cəmil də Sudaklıdır, uşaqlığı Ayse-

rez köyündə keçib. (Mustafa Cəmilin ata-baba kəndi Ayserezdir. 1930-cu illərdə ailəni qolçomaq, kulak kimi Urala sürgün ediblər. Atası ailəni 1940-cı ildə Kırıma gətirir. Ata-baba kəndinə dönsə, yenidən sürgün ediləcəklərindən ehtiyatlanaraq Kırımın çöl deyilən, əsasən noqay tatarları yaşayan quzey bölgəsindəki Bozköy kəndində yaşamağa başlayır. Mustafa da 1943-cü il noyabırın 13-də Bozköydə doğulub.) O köyü görməsəm də, Mustafa Cəmil kimi bir mübariz oğlu olduğunu görə oranı da görmək istərdim”, – dedim.

Refat Muslimov maşının sürətini azaltdı və geri döndərməyə başladı. İsmət ağa və Ediyə Refat ağadan nə baş verdiyini, niyə geri döndüyünü xəbər aldılar. Refat Muslimov: “Qonağın arzusunu yerinə yetirmək ev sahibinin müqəddəs borcudur. Əli ağa Ayserez köyünü görmək istəyir. Oraya gedək, köyü görsün, sonra Qoza qayıdaraq”, – deyəndə İsmət ağa ilə Ediyə hay-haray saldılar. İsmət ağa Lütfiyə xanımın və uşaqların bizi gözlədiyini, nigaran qalacaqlarını və s. desə də, Refat ağanı fikrindən döndərmək mümkün olmurdu.

Ediyə “Sayın Əli ağa, bu sudaklıni (atası Refatı nəzərdə tuturdu) fikrindən döndərmək çox çətindir, xahiş edirik, siz deyin. Qonaqsınız, sizin sözlünüzü yerə salmaz. Evdə gözləyirlər”, – dedi. Mən dediyimə peşman oldum. Refat ağadan xahiş etdim ki, yolumuza davam edək. Mən Ayserez kəndinə sonra gedərəm. İndi evdəkilərin gözünü yolda qoymayaq.

Refat ağa yarıkönül maşının yönünü yenidən Qoz kəndinə doğru döndərdi.

Kəndə çatanda Refat Muslimov ilə İsmət ağa arasında mübahisə başlayır. O, maşını öz evinə sürmək istəyir, İsmət ağa da onlara dönməyi tələb edir. Mən bu mübahisədə tərəfsiz qalıb nə-

ticəni gözləyirəm. Yol ayrıcına çatanda mübahisəni həll etmək üçün maşını saxlayırlar. Sağ tərəfdəki kiçik tərənin üstündəki evin qarşısındakı qadının səsinə eşitməsəm də, əl-qol hərəkətindən oraya getməimizi tələb etdiyini açıqca görürəm.

İsmət ağanı eşitmək istəməyən Refat Muslimov qadına güzəş-tə gedir. Maşını oraya sürəndə Ediye zarafatından qalmayaraq “Anam noqay qızı olduğundan atamın gözünün odunu necə alıbsa, o qadınların əmrindən çıxıbilmir” deməsini Refat ağa gülüşlə qarşılayaraq: “Neyləyək, noqaylar babalarımızın gözünü necə qorxudublarsa, hələ o qorxu canımızdan çıxmayıb”, – deyir.

Maşın İsmət ağanın evinin qarşısında dayanır. Ailə üzvləri məni doğmalarını qarşılayan kimi qarşılayır. Mənim gələcəyimdən xəbər tutan İsmət ağanın böyük qızı Adilə xanım oğlanları 7 yaşlı Rudemi və 3 yaşlı Abdülcəməli də yanına alıb Taraxdaşdan Qoz kəndinə gəlmişdi.

Qarşısında sarmaşıqla örtülmüş köşk olan, birmərtəbəli səliqə-səhmanlı bina sadə bir kəndli evindən çox istirahət yerini xatırladır. Evdəki söhbət də yanılmadığımı göstərir. Kurtbilal ailəsi yayda bir neçə otaqlarını istirahətə gələnlərə kirayəyə verməklə güzəranlarını yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

İsmət ağa ilə Refat Muslimov qonağın axşam Ediyegildə qalmasını, səhər yeməyinə İsmət ağagilə gəlməsinə razılaşırsalar da, Lütfiyə xanım əsl sudaklı kimi dediyindən dönmür. “Evə gəlibsiniz, heç olmasa balla qaymaq yeyib sonra gedin”, – deyir. Razılaşmaqdan başqa əlacları qalmır. İsmət ağa özü arı saxlamadığından balı tanışlarından alır, süfrəyə qoyulan qaymaq, qatıq, ceviz, badam isə öz həyatının məhsuludur.

Süfrə arxasında söhbət gah sürgün illərindən, gah Bakıdan, gah Nigardan gedir. Danışqlarından belə anlayıram ki, onlar qi-

yabı də olsa, Bakıda çox adamı tanıyırlar. Nigar yay tətilinə gələndə, görünür, sözü-söhbəti Bakıdan olub. Lütfiyə xanım söhbət zamanı deyir ki, qızlarımın bir Kazanda, o biri də Bakıda oxuyurdu. Onlar yay tətilinə gələndə qonşular, qohumlar bizim evimizə yığılırdı. Tələbələr yaşadıkları şəhərlərdə gördüklərindən danışır, öyrəndiklərini bizə deyirdilər. Bəzən də bu, bir yarışı xatırladırdı.

Nigar Bakıda öyrəndiyi mahnıları oxuyurdu, bacısı Xalidə də Kazanda öyrəndiyini. Elmi biliklər yarışmasına mən, mahnı yarışmasına İsmət ağanın anası hakimlik edirdi. İsmət ağanın anası, Nigarın kartanası (biz nənə deyirik – Ə.Ş.) adətən Nigara üstünlük verirdi.

Sonra da gülərək: “Yalıboylu olduğuna görə tərəf tuturdu. Axı yalıboyluların danışığı da, mahnıları da sizin azərbaycanlılarınkı ilə, demək olar, eynidi. Çöldə yaşayan tatarların, noqay dediklərimizin mahnıları da Kazan tatarlarınınkına yaxındır”, – deyər izahat verir.

Xalidə Kazan Universitetinin “Kimya” fakültəsini bitirib geri dönəndən sonra Ağməsciddə iş tapıb, evlənib, indi orada yaşayır. Hərdən ailəsinə baş çəkməyə gəlir. Bu dəfə işi çox olduğundan gələ bilmədiyindən üzürxahlıq etmişdi.

Mən də İsmət ağaya zarafatımdan qalmıram. “İsmət ağa, öncələr xartutdan gözəl çaxırlar çəkirdin. Biz də Bakıda içirdik. Sizi tərifləyirdik. İndi nə oldu, yoxsa Refat ağanın qorxusundan çaxır çəkmirsən?”, – deyər xəbər aldıqda bir az utancaq tövr alaraq “Bilirdim ki, siz içmirsiniz. Ona görə süfrəyə içki qoymadım. İçkiyə görə Refatdan qorxan deyiləm. Nigar gedəndən sonra daha çaxır çəkmədim. Məni həvəsləndirən o idi. Gəlir deyirdi ki, apardığım xartut çaxırını Əli müəllim içməsə də, dostlarının

hərəsinə 50 qram verir. Birinci badəni də sənin şərəfinə qaldırırılar. Mən də əməyimin Bakıda yüksək qiymətləndirilməsindən həvəslənib çaxır hazırlayırdım”, – dedi.

Lütfüyə xanımın süfrəsi arxasındakı söhbətimiz 4-5 saat çəkdi. Ediyəgilə gələndə heç birimizin yeməyə həvəsimiz qalmamışdı. Anası Musfire narazı qaldı ki, onun bişirdiyi xörəyi yemədik. Əslində onun özünün də yeməyə halı yox idi.

Qoz qəsəbəsinin bu günü

1944-cü il mayın 18-dək Qoz kəndində 150 tatar ailəsi yaşayıb. Sürgün olunanda mallarını tövlədə, itlərini zəncirdə qoyub, qapılarına qıl vurub kənd meydanına gediblər. Özləri ilə götürdükləri çamadan və bağlamaların çoxunu da hərbcilər əllərindən alaraq gözləri qarşısında yaxındakı gölə atıblar. Onların mal-mülkləri isə buraya köçürülən ruslara və başqa millətlərə verilib.

Yeni gətirilən ailələrin Qoz kəndində məskunlaşmasına hökumət böyük qayğı göstərüb. Bir manat xərc çəkmədən evə, mal-qaraya, ev avadanlığına, həyatyanı sahəyə sahib olanlar bir neçə il vergidən də azad ediliblər. Adamları işlə təmin etmək, onların dolanışığını yaxşılaşdırmaq üçün Qoz kəndindəki kiçik kolxozun bazasında dövlətin ayırdığı vəsait hesabına üzümçülük sovxozu yaradılıb.

Əkinəyararlı və məhsuldar torpaqlarda salınan tənəklər bol məhsul verib. Gözəl havası, saf suyu Qoz kəndinə hökumətin qayğı göstərdiyinə, yeni iş yerləri açıldığına görə buraya işləməyə gələnlərin sayı gündən-günə artıb. Sovxozun nəzdində şərəb zavodu, təmir emalatxanası, maşın-traktor parkı və s. yaradılıb. Dövlət vəsaiti hesabına birmərtəbəli və çoxmərtəbəli ya-

şayış evləri tikilib. Kiçik Qoz kəndi 1960-cı illərdə böyük məktəb binası, mədəniyyət və məişət evi olan qəsəbəyə çevrilib. Yeni də ad verilib: Solnıçnaya dalına.

1980-ci illərin sonlarında Solnıçnaya dalına min evli bir qəsəbə kimi məşhurlaşdı. Tatarlar sürgündən dönəndə sovxozun direktoru və rəhbər işçiləri var-gücləri ilə çalışıblar ki, onların burada yerləşməsinə əngəlləsinlər.

Refat Muslimov ailəsi ilə birlikdə Nikita Xruşovun hakimiyyəti illərində sürgün yerindən Kırıma dönüb. Onu burada qeydiyyatda almasalar da, işlə təmin etməsələr də, Özbəkistana qayıtmayıb. Öncə günümüzə işləməklə ailəsini dolandırır. Yük və minik maşınlarını, kənd təsərrüfatı texnikasını təmir etməkdə əvəzsiz usta olduğunu görüb sovxozun qarajında çilingər statına götürüblər. Az müddətdə rayonun ən bacarıqlı çilingəri kimi tanınıb. İşgüzarlığına, bacarığına görə ona hörmət edənlərin, sözünü eşidənlərin sayı artıb. Beləcə, sürgün olunanlardan doğma kəndinə dönüb orada məskunlaşan ilk tatarlardan biri olub.

Tatarlar sürgündən toplu halda geri döndükdə Qoz kəndindən olanları doğma kəndlərində yerləşmələrinə əngəl olublar. Onlar da Taraxtaşda və ətraf kəndlərdə müvəqqəti yaşayıblar. Refat Muslimov söhbət zamanı dedi ki, sovxozda işçi qüvvəsinə ehtiyac olsa da, tatarları yaxın buraxmırdılar. İlk dəfə mən Taraxtaşda yaşayan İsmət ağanın qızını üzüm yetişkləri hazırlanan sexdə günümüzə işə götürtdüm.

Adamlar yavaş-yavaş qəsəbənin ətrafında çadır qurub, qazma daxmalar tikib orada yaşamağa başladılar. Üzüm yığımında işçi qüvvəsi çatışmadığında məhsul bağda qalıb xarab olurdu. Yuxarıdan da sovxoz rəhbərlərini sıxışdırırdılar ki, plan tapşırıq-

larını yerinə yetirsinlər. Onlar da məcbur olub tatarları öncə günəməzd, sonra da ştatlı işə götürdülər.

Beləcə, İsmət ağanın da ailəsi doğma kənddə yerləşdi. Lütfiyə xanım da məktəbdə müəllim işləməyə başladı.

Sürgündən dönən tatarlar isə qəsəbənin ətrafındakı boş torpaqlarda elə gözəl evlər tikiblər, gəl görəsən. Altmış altı ildir orada yaşayan, hökumətin maddi və mənəvi dəstəyindən yararlanan rusların evləri sürgündən dönən tatarların evlərinin yanında çox sönük görünür. Allaha min şükür ki, indi evsiz tatar ailəsi yoxdur. Hamısı bir-birinə kömək olub. Qəsəbədə gördüyünüz ən gözəl evlər onlarınkıdır.

Mən rus ailəsi yaşayan qəsəbədə kilsə gözümə dəymədi. Amma kəndin ən axar-baxarlı yerində 500 nəfərin eyni vaxtda namaz qıla biləcəyi gözəl bir məscid ucaldılıb. İkimərtəbəli məscidin birinci mərtəbəsində ehsanlar verilir, yas məclisləri və başqa dini toplantılar keçirilir. İkinci mərtəbəsində isə namaz qılınır.

Məscidin dini icmasının rəhbəri Refat ağa mənə yaşadıkları qəsəbə, qəsəbədəki tatarlar haqqında geniş bilgi verməyə çalışır. Məscidin namaz qılınan salonunu gəzərkən diqqətimi yerdəki böyük bir xalı çəkdi. Ornamentlərini Şirvan xalılarına oxşadığımı üçün ayaq saxlayıb diqqətlə baxmağa başladım. Refat ağa xalçaya diqqətlə baxdığımı gördükdə gülümsəyərək: “Nə tez tanıdın öz malınızı?! Onu Aqməsciddəki Tavriya Universitetinin müəllimi, sizin sayənizdə tanış olduğumuz Əli Baloglanov bağışlayıb”, – dedi.

Əli Baloglanovu mən də tanıyırdım. Telefonla danışır, internetlə yazışırdıq. Azərbaycana gələndə bir-iki dəfə də Bakıda görüşmüşdük. İsmayılıdan olan, uzun illərdir Kırımada yaşayan həmyerlimizin səxavəti, diqqətçilliyi ilə qürur duyurdum.

Mehmet Altunbaşın köməyi

Refat ağa məscidin yardımçı binaları ilə məni tanış edir. Burada uzaqdan gələnlər üçün qonaq otağı, uşaqların və yeniyetmələrin Qurani-Kərimi oxumaları və şəriət ehkamlarını öyrənmələri üçün sinif otağı, balaca məscid muzeyi və başqa imkanlar var. O, sinif otağındakı bilgisayar və başqa elektrik avadanlıqlarını, məscidin həyətindəki kaşılarla bəzənmiş bulağı, dəstəmaz alınan yeri, hətta bağcadakı beton dirəklərə qaldırılmış tənəkləri və s. göstərdikcə qürurla “Bunlar dostunuz Mehmet Altunbaşın hədiyyəsidir. Təmir işlərinə də xeyli pul xərclədi. İndi onunla qardaş olmuşuq. Qurban bayramında gələcək. Yenə də məscidə yardım etməklə yanaşı, kasıbları da sevindirəcək. Başda da məni”, – deyərək gülümsəyir.

Mehmet Altunbaş Ankarada yaşayır. Kırım kökənlidir. Məşhur din alimi, islam dininə dair 200-dən çox kitab yazmış, xeyriyyəçi Mehmet Kamal Pilavoğlunun (1906-1977) kürəkənidir. Onunla bir təsadüf nəticəsində tanış olmuşuq.

Türkiyədə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin bəziləri tətildə ailələrini görməyə gələndə mənə də baş çəkirdilər. Bir dəfə Ankarada universitetdə oxuyan Vüsalə və Zəminə də gəndə Mehmet Altunbaşın onların necə dadına çatdığından söz açdılar. Mehmet Altunbaş Azərbaycandan gələn tələbələrin iqtisadi durumlarının yaxşı olmadığını görüb onları evlərinə aparıb, ailə üzvləri ilə tanış edib. Bu tanışlıqdan sonra tələbələr özlərinə bir dayaq tapıblar.

Azərbaycanlı tələbələrə göstərdiyi qayğıya görə təşəkkürümü bildirmək üçün Ankaraya simpoziuma gəndə Mehmet Altunbaşla zəng vurdum. Gəldi, yaxından tanış olduq. Öyrəndim

ki, babaları 1863-cü ildə Kırımdan Türkiyəyə, Kırıkkale qəsəbəsi yaxınlığındakı Yaxşıxan kəndinə köçüb.

Mehmet Altunbaş dindar bir ailədə böyüyüb. Uşaqlığından zərgər yanında şagird olub. Sonra özü zərgər dükanı açıb. Oğlanlarından Nizaməddin və Səlahəddin atalarının yolunu davam etdirirlər. Ankaradakı Ulus meydanının yaxınlığında zərgərlik dükanları var.

Mehmet Altunbaşla söhbətimiz tutdu. Hər dəfə Ankaraya yolum düşəndə zəng vurdum. Gəldi, söhbətləşdik, simpoziumda oxunan məruzələri dinlədi, alimlərlə tanış oldu. Azərbaycanı dəvət etdim. 11-12 yaşlı nəvəsi Mehmetxan da yanına alıb gəldi. Birlikdə Bakını gözdik. Sonra da İran İslam Respublikasına getdik. Şeyx Səfi türbəsində (İndi ora muzeydir və namaz qılmaq üçün də otaq ayırıblar. Öncələr orada namaz qılmağa icazə ver-mirdilər.) çətinliklə də olsa, onun namaz qılmasına icazə aldım. Sonra Təbrizi, Urmiyanı gözdik.

Söhbət zamanı ata-baba yurduna gedib-getmədiyi ilə maraqlandım. 1992-ci ildə Kırıma getdiyini, bir neçə gün orada qaldığını söylədi. Sözündən belə anladım ki, Kırıma getmələri, orada gördükləri heç də ürəyindən olmayıb. Mən onun kimi xeyirxah, təmiz ürəkli və səmimi bir insanın ata-baba yurdundan incik ayrılmasını istəməirdim.

Hər dəfə Ankarada görüşəndə təkidlə xahiş edirdim ki, Kırıma gedib ata-baba yurdunu tapsın. Bu işdə ona Kırımda yaşayan tanışlarımdan yardımçı olacağını söyləyirdim. Bir dəfə söhbətimiz zamanı oğlu Səlahəddini Kırıma göndərməyi planladığını dedi. Mən də tanışlarımdan telefon nömrələrini verdim.

Səlahəddinin gedəcəyi günü biləndə Nigar İsmət qızına zəng vurub xahiş etdim ki, Səlahəddini hava limanında qarşılayıb öncə

evlərinə aparsınlar. Qoy görsün ki, tatarların hamısı ateist məmləkətdə yaşasalar da, dini ayinlərə əməl edənlərin sayı da az deyil. Nigar qardaşı ilə gedib Səlahəddini Simferopolda qarşılayıb evlərinə gətirdikdən sonra kəndləri və Kırımın görməli yerləri, sürgündən dönmüş tatar ailələri ilə tanış edib.

Mən Ankaraya növbəti dəfə simpoziuma gedəndə yenə də Altunbaşlar ailəsində olarkən Səlahəddin bəy Kırım səfərindən söz açdı. Oradan çox razı qayıtmışdı. Ondan az sonra Mehmet Altunbaş Kırımı səfər etdi. Onu yenə də qarşılayan, gəzdirən və yola salan Nigarın ailəsi və qohumları olmuşdu.

Mehmet Altunbaş Kırım səfərindən bu dəfə razı qalsa da, içində bir nişgil vardı ki, ata-babasının yaşadığı kəndi tapa bilmir. Bu işdə də ona yardımçı olduq.

Araşdırıcı Enver Ozanbaşlıdan xahiş etdim ki, 1863-cü ildə Kırımdan Osmanlı dövlətinə köçürülmüş adamların siyahısını arxivdən tapsın. Sözümlü yerə salmadı. Sənədləri nəşr üçün hazırlayıb ön söz də yazdı. Mehmet Altunbaşın sponsorluğu ilə kitab az tirajla da olsa, Kırımda nəşr edildi. Beləcə, Mehmet Altunbaşın babaları yaşamış olduğu kəndi müəyyənləşdirə bildik.

Qayğı və məhəbbətdən razı qalan Mehmet Altunbaş və övladları Kırımı gedib-gəlməyə başladılar. Hər gedişlərində onları qarşılayan, gəzdirən, qonaq edən və yola salan İsmət Kurtbılal, Refat Muslimov və onların ailə üzvləri oldu. Beləcə, Qoz qəsəbəsinin tatar sakinləri Mehmet Altunbaş və oğlanlarını kəndlərinin Ankaradakı nümayəndəsi sandılar.

Köhnə yurda məhəbbət

Refat ağa məni kəndlə tanış edərkən kiçik təpənin yanında ki bir yeri göstərərək: “Kəndimizin köhnə məscidi burada olub.

İndi xarabalığı da bilinmir. Orada da bir məscid tikməyi planlayırıq”, – deyir.

Mən də xatirinə dəyməsin deyə nəzakətlə:

– Refat ağa, sizin əski caminin fotosunu da görmüşəm, rəssam tərəfindən çəkilmiş rəsmini də. 50 kişinin namaz qıla biləcəyi bir cami olub. İndi 500 kişilik caminiz var. Onu heç Ramazan bayramında doldura bilmirsiniz. Yeni camidənsə aşağı sinif şagirdləri üçün məktəb tikdirin. Qəsəbə böyükdür. Kiçikyaşlı uşaqların qəsəbənin o başından buraya qışda gəlməsi çox çətin olur. Ya da sosial obyektlərin, idman-sağlamlıq mərkəzlərinin tikintisinə çalışın. İdman sağlamlıq mərkəzləri, gözəllik salonları həm də gəlir verir, – dedim.

Refat ağa:

– Sovet dövründə sovxoz gəlirlə işləyirdi. Ona görə də hökumət burada sosial obyektlər tikib. İndi məktəbdə sinif otaqlarının bir çoxu boş qalır. Şagird çatışmır. Xəstəxana da, xidmət evləri də onun kimidir, – dedi.

– Onda cami tikintisi üçün toplayacağınız vəsaiti uşaqların təhsilinə xərcləyin. Kırıda keçmişdə bunun gözəl ənənəsi olub. Uşaqların oxuması üçün vəqflər yaradıblar. Siz də o vəqfləri bərpa edə bilərsiniz, – dedim.

Refat ağa isə cavabımda dedi:

– Sovet hökumətinin 70 illik təbliğatından sonra sizin dediyiniz vəqfləri bərpa etmək mümkün deyil. Çünki heç kim vəqflərə pul vermək istəmir.

İnsana nəyi qadağan edirsən, ona marağı artır. İsmət Kurtbilal ailəsi ilə Qoz qəsəbəsinə gələndə çox çalışıblar ata-baba yurduna sahiblənsinlər. Lakin orada yaşayan rus ailəsi evi satmayıb. 5-10 ildən sonra vəziyyət dəyişib. Sovxoz dağılıb, qəsəbədə

iş tapmaq problemə çevrilib. İsmət Kurtbilalın ata-baba evində yaşayan ailənin gəncləri Rusiyanın müxtəlif bölgələrində özlərinə iş tapıb, yurd-yuva qurublar.

Şəkil 25. Soldan: Musfire və Refat Muslimovlar, Əli Şamil.

Bundan istifadə edən Nigar da Türkiyədə işləyərək qazandığı pulla yurd yerlərində sahibsiz qalmış qarıdan həyətəni torpağın bir hissəsini satın alıb. Nigar və valideynləri gəlib oranı əkib-becərmirlər. Amma içlərində bir rahatlıq var ki, ata-baba yurdları onlarındır. Nə vaxt istəsələr, oranı abadlaşdırı bilər, ev-eşik tikərlər.

Refat Muslimovun kəşməkeşli həyatı

Gecəni Refat ağagildə qalası oldum. Gecə yarısına kimi Refat ağa ilə Kırımın keçmişindən, Ediyə ilə gələcəkdən danışdıq. Xanımı Musfire Kırım noqaylarından, yarımadanın çöl deyilən hissəsində yaşayan tatarların nəslindən olduğuna görə Refat ağa tez-tez noqayları lağa qoyurdu. Əslində onların döyüşkənliyindən, savaşılarından maraqlı hadisələr danışdı. Azdanışan, din-

ləməyə meyilli xanımı isə Refat ağanın söhbətlərinə alışqan olduğundan heç bir reaksiya vermirdi.

Refat ağa ömür yolundan da danışdı. Onun dediklərindən yadımda qalanlar bunlardır:

– Torpaqlarımız məhsuldar, barlı-bərəkətli olsa da, Birinci Dünya Savaşı, onun ardınca gələn vətəndaş müharibəsi dedikləri bolşevik-ağqvardiyaçı döyüşləri Kırımı viranəyə çevirmişdi. Bu azmış kimi dalınca da elə bir qıtlıq gəldi ki, adamların yarısından çoxu aclıqdan və xəstəlikdən öldü.

1923-cü ildən sonra adamlar təsərrüfatlarını yenidən qurmağa çalışırlar. Bu da uzun sürmür. 1923-cü ildən başlayaraq din xadimlərini həbs edir və ailələrini sürgünə göndərirlər.

1928-ci ildən kolxozlaşma başlayır. Bir az diribaş, təsərrüfatını dirçəldib özünə gün ağlayanları qolçomaq kimi həbs edir, ailələrini də Urala, Sibirə sürgünə göndərir, orada muzdsuz işçi kimi çalışdırırlar.

1932-ci ildə – mən doğulanda – adamların qolçomaq deyə sürgünə göndərilməsi başa çatmaqda imiş. Atam İbrahim yoxsul olduğundan ona demirlər. Torpağını mal-qarasını alıb kolxoza verməklə, özünü də kolxoza üzv yazmaqla kifayətlənirlər.

İkinci Dünya Savaşı başlayanda Kırım tatarlarının vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı. Sovetlər əli silah tutanları döyüşə göndərir. Əsgərlərinin sayının çox olmasına baxmayaraq, silah, sursat çatışmadığına, döyüşü idarə edə biləcək komandirlərin azlığına görə almanlar qısa bir zamanda buranı tutur və minlərlə əsgər və zabiti əsir alır. Adamların qaçmağa yeri olmur. Gəmilərlə də əsirləri Krasnodara keçirə bilmirlər. Birincisi, gəmi çatışmır. İkincisi də, alman təyyarələri gəmiləri bombaladığından yüzlərlə əsgər və zabit dənizdə batır.

Almanlar Kırımı tutanda ilk günlər xalqa elə bir zərərləri dəymədi. Elə ki kommunistlər, komsomolçular, qaçıb dağlarda gizlənən Sovet ordusunun əsgər və zabitləri partizan hərəkətinə başladılar, dinc əhalini də məcbur elədilər ki, partizanlara yardım etsin, onda almanların cəza dəstələri kəndlərə də gəlməyə başladı. Bizim Qoz köyündən 25 nəfəri partizanlara qoşulduqları və onlara yardım etdikləri üçün öldürüldü.

1944-cü il aprelin 13-də saat 11-12-də Orbaş tərəfdən gələn tank dəstəsi göründü. Kəndimizin adamları “Bizimkilər gəldi!”, – deyə onları sevinclə qarşıladı. Bayram əhval-ruhiyyəsi çox çək-mədi. Kəndimizdən 15-50 yaş arasında 40 kişini seçib Kefeye apardılar. Atam da onların arasında idi. Sonra bildik ki, onları “əmək ordusu” deyilən dəstələrə yazıb Kuybişev şəhərində ti-kintidə, Tulada zavodda işlətməyə aparıblar.

Partizanlara qoşulanların, onlara kömək etdiklərinə görə öldürülənlərin, “əmək ordusu” adı altında sürgünə göndərilərin, ailəsindən, kəndindən ayıraraq ağır işlərdə işlədilənlərin siyahısını kitabımda vermişəm.

Adamlar başlarına nə gələcəyini bilmirdi. Sovet hərbciləri isə kəndimizdə ciddi-cəhdlə əhalini də, mal-qaranı da, ev-eşiyi də siyahıya alırdı. Bunu nə üçün etdiklərini başa düşmürdük.

1944-cü il mayın 18-də gecə saat 4-də hərbcilər qapıları qıraraq evlərə girdilər və 15 dəqiqəyə geyinib hazır olmağı əmr etdilər. Çoxuna heç 15 dəqiqə vaxt da vermədilər, gecə paltarında gətirdilər. Əlimizdəki yükləri alıb atdılar. Bizi maşınla dəmiryol stansiyasına apardılar. Oradan da yük vaqonlarına doldurub yola saldılar. Adamlar nə baş verdiyini bilmirdi. Yolda nə qədər adam öldü. 18 gün yol getdik.

Bizi silahlı əsgərlərin nəzarəti altında Özbəkistanın Kattı-kurqan şəhərindəki bir parka gətirdilər. Hamını məcbur etdilər ki, paltarlarını soyunub hamama girsinlər. Paltarlarımızı dezinfeksiya edib verəcəklərini dedilər, lakin vermədilər.

Hamamdan sonra bizə köhnə-küləş paltar verib dəstələrə ayırmağa başladılar. Anam Eminə Şərifə ilə birlikdə məni də faşist Almaniyasına xidmət edən, vətən xaini kimi Özbəkistanın Qaradərya rayonundakı Axund Babayev kolxozuna sürgün edildik. Dünyanın işinə bax! 12 yaşlı uşaq nə bilir vətən xaini nə olan sözdür! O, nə bilir vətən nədir?!

Gecə-gündüz bizi pambıq tarlasında işlətdilər. Gedənlərin çoxu oranın isti havasına, bulanıq suyuna, ağcaqanad sancmasına və başqa zəhərli böcəklərin dişləməsinə dözməyib öldü. Mənim kimi immuniteti güclü olanlar dözdü.

Orta məktəbi bitirib 1955-ci ildə Daşkənddəki Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun mexanizasiya şöbəsinə qəbul olundum. Texnikumu bitirəndə məni Kattakurqandakı texniki peşə məktəbinə usta göndərdilər. Diribaşlığıma, cəsarətimə görə ətrafındakıların diqqətini çəkdim. 1965-ci ildə Moskvaya şikayətə gedən Kırım tatar nümayəndə heyətinə məni də daxil etdilər. Ora gedərkən Kırım tatarlarının vətənə dönüş hərəkətinin liderlərindən Rza Asanov və Muhsun Osmanovla tanış oldum.

Moskvada bizim şikayətimizi dinləyən olmadı, əksinə hədə-qorxu gələrək geri qaytardılar. Şikayətə gedənlər arasında olduğuma görə məni Kattakurqanda sıxışdırmağa başladılar. Kırımə dönməyi qərara aldım. Bilirdim ki, oraya getməyim qanunsuzdur. Kırımda məni qeydiyyatda almayacaqlar, iş verməyəcəklər, tutub yenidən Özbəkistana qaytaracaqlar.

1969-cu ildə Kırıma gəlib Lenin rayonunun Korne (Kalini-novka) kəndində sənədsiz bir ev aldım. Milis xəbər tutan kimi gəlib məni oradan çıxardı. Pulum da batdı.

Kenerqez (Krasnoqorka) kəndində çoban yox idi. Kolxozun mal-qarası tövlədə qalmışdı. Gəlib çoban işləmək istədiyimi dedim. Sevindilər, dedilər qeydiyyatda düşmədən gəlib işləməyə razısansa, gəl. Biz səni qeydiyyatda saldıra bilmərik. Razılaşdım, dörd il çobanlıq etdim. İşimdən hamı razı idi. Amma heç kim cəsarət edib məni qeydiyyatda saldıra bilmirdi.

Bir dəfə yolda qalmış bir minik maşınını təmir etdim. Bu təsadüfi hadisə həyatımı dəyişdi. Məni mexanizator götürdülər, qeydiyyatda da saldırdılar. Çünki təsərrüfata mənim kimi işini bilən mexanizator lazım idi.

Yediköy (Lenino) kəndində ev aldım. Müsfire də sanitar epidemioloji stansiyada işləməyə başladı. Balalarım Ediyə ilə Rüstəmin də üzü güldü. Onlara vətən xaini desələr də, daha məktəbdən qovmaqla hədələyən olmadı.

1990-cı ildən sonra torpaq sahəsi alıb indi içərisində oturduğumuz evi tikdim. Ərəb əlifbasını öyrəndim, Qurani-Kərimdən ayə və surələr əzbərlədim. Balalarım da ərəb əlifbasını öyrətdim. Millətimə xeyir olsun deyə kəndimizin tarixindən, bu günündən bəhs edən “Sudaknın ilbanı (zinyəti) Qoz” kitabını və kiçik dini məzmunlu kitablar yazıb nəşr etdirdim.

Refat ağanın kitabından qeydlər

Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu qurtarmış Refat Muslimov “Sudaknın ilbanı Qoz” kitabını peşəkar bir araşdırıcı eşqilə yazıb. Sevimli kəndi haqqında yazdığı kitabı belə başlayır: “Koz Kırım yarımadasının cənubunda Sudak şəhəri və Otuz köyü-

nün arasında gözəl mənzərəli, dağ ətəyində yerləşən dilbərdən dilbər bir köydür. Arxeoloqların aytdığına görə, Koz köyü bundan 2400 il əvvəl qurulqan. Köyün ətrafı və içərisi cəvizlik olduğundan səbəp adı Koz deyilir”.

Sovetlərin çöküşündən sonra kəndlər haqqında çox kitab yazılıb. Onlardakı faktların azlığından, çoxluğundan asılı olmaya-raq hamısını təqdir edirəm. Refat bəyin kitabı faktların zənginliyi ilə seçilir. Kitabı elə bil peşəkar ensiklopediya işçisi hazırlayıb.

Qoz kəndində 15 bulaq, 11 kəhriz, 6 çokrak (su quyusu), 9 göl var. Bağ-bağçalarında 70-ə yaxın üzüm, 7 armud, 5 alma, 6 ərik, 9 giləs, 3 cəviz, 2 badam növünün, gavalı, heyva, qarağat, moruq və digər meyvə sortları yetişdirilir. Meşə və çöllərdə dağ alət (armud), qızılcaq (zoğal), muşmula (əzgil), göyəm, fındıq, itburnu və s. yetişir. Refat ağa kitabda istər bağ-bağçada yetişdirilən, istər yabanı halda bitən meyvələrin görünüşü, yetişmə vaxtı haqqında geniş bilgi verib.

Kəndin ərazisində bitən meşə ağaclarından tutmuş, kol-kosa, çiçəklərə qədər hamısının adını verib, təsərrüfat və müalicə əhəmiyyətindən də söz açıb.

Məni təəccübləndirən 150 evlik Qoz kəndindən İkinci Dünya Savaşında iştirak edən 82 nəfərdən 27-nin zabit olması idi. Onlardan 2-nin podpolkovnik, 4-nün mayor, 4-nün kapitan, 17-nin leytenant olması diqqətimi çəkmişdi. Sovet məmurlarının vətən xaini adlandırdıqları Kırım tatarlarının Qoz kimi kiçik bir kəndindən savaşa 31 nəfər şəhid olub.

Qoz kəndinin adamları döyüşkənliyi, mübarizliyi ilə seçiliblər. 1918-ci ildə bolşeviklər zirehli maşın və bir dəstə hərbi ilə Qoz kəndinə gəliblər. Kənd camaatını meydana yığıb elan edib-

lər ki, Qırmızı orduya 100 döyüşçü verməsələr, gəlib kəndi gül-ləbaran edəcək, evləri dağıdacaq, dinc əhalini öldürəcəklər.

Onlara dəxli olmayan savaşa iştirak etmək istəməyən Qoz kəndinin sakinləri Porsuq dağının ətəyindən keçən yolda pusqu qurublar. Hərbçilər zirehli maşınla gələndə dağdan qayaları aşağıya doğru dığırlandıblar. Yuxarıdan aşağıya doğru dığırlanan daş-lar zirehli maşını əzik-əzik edib və irəli-geri hərəkətini dayandı-rıb. Bolşeviklər yaxşı silahlanmalarına baxmayaraq, sıradan çıx-mış zirehli maşını da, pulemyotu da, tufənglərinin çoxunu da qo-yub qaçmağa çalışıblar. Əliyalın, silahsız kəndlilər silahlı hərb-çilərin bir neçəsini əsir alıb.

Kəndin təbii mənzərəsi rus və fransız rəssamlarının da diq-qətini cəkib. Fransız rəssamı Jak Kristof Mivillinin çəkdiyi tab-lo Ermitajda, rus rəssamları Maksimillan Voloşinin və Boqayev-skinin çəkdikləri “Koz köyü” tabloları da Moskva muzeylərində saxlanılır.

Refat Muslimov kitabında kəndinin dağını, dərəsini, daşını, qayasını, bulağını, kəhrizini, ağaclarını, adamlarını sözlə əbədi-ləşdirməyə çalışıb.

Qoz qəsəbəsidəki hərbi hissənin əsgərləri

Səhər tezdən Refat ağa məni “Jiquli”si ilə Qara dəniz sahili-nə apardı. Onların evlərindən dəniz sahilinə 2-3 kilometr ancaq olardı. Sentyabrın ortaları olmasına baxmayaraq, yolda çimər-lik geyimində piyada dənizə gedənlərlə rastlaşıyıq. Hava sərin olsa da, günəşliydə. Dənizə çatmamış qarşımızdan silahsız, köhnə paltarda üç əsgər keçir.

Refat ağa onlara işarə ilə:

– Dünyanı qorxuya salan Sovet ordusunun gününə-güzərinə bax! Samovolkadan kazarmaya qayıdılar. Bir qarın yemək, bir butulka şərab qarşılığında gecələr gəlib zavodda qara işləri görürlər. Tatarlar yayda komandirlərə üç-beş manat verir, əsgərləri də yedirdib ev tikintisində fəhlə kimi işlədirlər, – dedi. Sonra da yolun sağında, kiçik təpənin üstündə uçuq-sökük hasarlarla əhatə olunmuş binaları göstərərək:

– Sovet dövründən qalma hərbi hissədir. Rusiya Kırımдаkı mühüm əhəmiyyətli hərbi dəniz limanları o yana, belə kiçik hərbi hissələri də əldən vermək istəmir. Amma onları da normal saxlaya bilmir. Hərbi hissənin kommunal xərclərini ödəmədiyi bir yana dursun, əsgər və zabitlərinə normal yemək-icmək, geyim-keçim də vermir. Yaxşı ki, onları normal yedirdib-ıçırtmır, ciddi nizam-intizam yoxdur. Yoxsa bu ucqar qəsəbədə biz günəmuzd işləyən işçini haradan tapardıq?! Bir qarın yeməyə həyət-baca işlərimizi görürlər, – dedi.

– Refat ağa, sizə günəmuzd işləyən, ac-yalavac əsgərlərin sabah necə bir təhlükəli gücə çevriləcəyini nədən görmürsünüz? – deyəndə o heyərlə üzümə baxır. Baxışından onu oxuyuram: “Bunlar neyləyə bilər ki?”

– Siz onların ac-yalavacılığına baxmayın. Sabah əllərinə silah verib sizin üzərinizə göndərəndə görəcəksiniz onlar nə qədər qəddar və güclüdürlər. Çox çəkməz ki, Rusiya bunların əlilə Kırımı yenidən işğal edər, – deyəndə Refat ağa qəti etiraz etdi:

– Dünya əvvəlki dünya deyil ki, Rusiya nə istəsə, onu da etsin. Rusiyanın burnunu ovarlar. Kırımдаkı hərbi bazalarını aparmağa maddi imkanı yoxdur. Ukrayna da Almaniya kimi varlı olsaydı, çoxdan Rusiyanın içərilərində hərbi bazalar tikib əsgər

və zabitləri, işə yaramayan köhnə hərbi texnikanı köçürərdi, – deyir.

Söhbəti davam etdirməyə ehtiyac duymadım. Gülümsəyə-rək susdum.

Delfinlərin bayram payı

Günəş Qara dənizdən yeni boylansa da, tək-tək çimənlər var-dı. Bəziləri də sahil boyu gəzişir, idman edirdi.

Refat ağa Qara dənizin ənginliklərini göstərərək deyir:

– Kırım bərəkətli dənizlə əhatələnib. Onun suları milyon-larla insanı yedirtməyə, yaşatmağa qadirdir. Nə yazıq ki, biz ta-tarlar Allah-talanın verdiyi bu nemətlərdən gərəyincə yararlan-mamışıq. Əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğul olmu-şuq. Savaş illərində, qıtlıqda on minlərlə tatar aclıqdan və xə-s-təlikdən ölüb.

Allah-tala burada insanlara hər şeyi bol bəxş edib. Nə ol-sun?! Fərasətimiz olmayıb. Ətrafımız meşədir. Meşənin ağacla-rından qırıb kiçik qayıqlar, tor düzəldib dənizdən balıq və baş-qa canlılar ovlamamışıq.

Balıqçılıqla əsasən urumlular (Türk dilində danışan, xristian inanlı xalqa verilən ad. Qafqaz türkləri də onları urumlu ad-landırırlar. Gürcülər isə berzen deyir. Rəsmi sənədlərdə isə qrek yazırlar) məşğul olur. Aclıq illərində bizim tatarlar evdə nə qiy-mətli şeyləri vardsa, urumlulara verib balıq alırdılar.

Aclıq illərində Novruz bayramı ərəfəsində kəndə xəbər gəlir ki, hamsi balıqları özlərini dənizdən sahilə atır. Adamlar əlləri-nə keçən qab-qacağı alıb qaçır dəniz qırağına. Görürlər, sahil, dənizin sahil suları hamsi ilə dolub. Qab-qacaq aparmayanlar əyin paltarlarını çıxarıb balıq doldurur.

Yaz olduğundan çöldə hələ ot, pencər də çıxmayıbmış ki, adamlar yığıb yesinlər. Belə bir vaxtda hamsinin bolluğunu görənlər deyirlər ki, Allah-talanın onlara yazığı gəlib, ruzi göndərrib. Daha bilməyiblər ki, delfinlər hamsi sürüsünü ovlayanda onları sahilə sıxışdırırlar. Hamsilər də delfinlərdən qurtulmaq üçün sudan tullanırlar. Bu zaman bəziləri sahilə düşür və dənizə qayıda bilmir.

“Üç restoran” istirahət mərkəzi

Çimərlikdəki kafe-restoranları göstərən Refat ağa hər biri haqqında da bilgi verir: “Bu ruslarındır, bu bizim tatarlarındır, bu da sizin azərbaycanlılarındır” – deyir.

Onlardan ən yaraşıqlı və səliqə-səhmanlısı tatarlarınkı idi. Azərbaycanlılarınkı iki kiçik vaqon evdən və evlərin həyətindəki çadırın altına qoyulmuş stol-stuldan, geyinmə-soyunma yerindən və s. ibarət idi. Qapısı bağlı vaqon evlərin arxasında tikinti işləri gedirdi.

– Sizinkilər üç il öncə vaqon evləri gətirib buraya qoymaqla xidmətə başlayıblar. Ən çox müştəri tatarların yanına gəlir. Orada varlı rusları da, hər millətdən olanı da görmək olur. Rusların işlətdiyi istirahət guşəsinə əsasən kasıb və ortabab ruslar gəlirlər. İmkanlı ruslar da oraya getmir. Çünki xidmət mədəniyyəti günün tələbləri ilə ayaqlaşmır.

Azərbaycanlılar da işlərini yenidən qurmaq, daha çox müştəri cəlb etmək üçün sentyabrın ilk günlərindən tikintiyə başladılar. İki-üç ay sonra gəlsəniz, burada yaraşıqlı bir restoran və istirahət mərkəzi görəcəksiniz. Bizim tatarlar da gərək hərəkətə gələlər, yoxsa gələn mövsümdə müştərisiz qalarlar. Buraya isti-

rahətə gələnlərin çoxu azərbaycanlıların müştərisinə çevriləcək”, – deyir.

Həmyerlilərimin çevikliyi, yerli iş adamları ilə rəqabətə girməsi məndə xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Şöhrətli sovxoz direktorunun səfil həyatı

Dəniz kənarından evə dönərkən Refat ağa səndələyə-səndələyə gedən birisinin yanına çatanda maşını saxlayıb: “Vladislav Filipoviç, oturun”, – dedi. Üst-başından, qoxusundan səfil həyat keçirdiyi aydın görünən Vladislav Filipoviç maşına minəndən bir az sonra özünü saxlaya bilməyib saymazyana Refat ağadan: “Türkdür?” – deyə xəbər aldı.

Refat ağa da “Türkdür! Türkiyə türkü deyil, Azərbaycan türküdür”, – deyir. Vladislav Filipoviç kobud və xırıltılı səslə: “Azərbaycanda türk var?” – deyə xəbər alanda Refat ağa: “Azərbaycanda yaşayanların əksəriyyətinin türk olduğunu bilmirdiniz?” – deyə cavab verdi.

– Moskvada, qurultaylarda, sessiyalarda, iclaslarda çox azərbaycanlı ilə tanış olmuşam. Türkcə heç rast gəlməmişəm, hamısı azərbaycanlı idi, – deyəndə Refat ağa izah edir ki, Azərbaycan Dağıstan kimi, İran kimi, Əfqanıstan kimi coğrafi ərəzidir. Orada bir neçə yerli xalq yaşasa da, çoxluğu təşkil edən türklərdir. Bunu eşidəndə Vladislav Filipoviç heyərlə: “Heydər Əliyeviç də türk idi?” – deyə sual verir. Refat ağa da istehza ilə “Azərbaycan məgər Kırımdır ki, hakimiyyətdəkilər rus ola?! Orada türklər yaşayırsa, rəhbərlərinin də türk olması normal haldır!” – deyərək cavab verdi. Vladislav Filipoviç bir az ara verdikdən sonra başladı Heydər Əliyev haqqında təhqiramiz danışmağa. Onu bacarıqsızlıqda, fırıldaqçılıqda, saxtakarlıqda ittiham edir.

Söhbətinin məzmunundan belə anladım ki, guya Heydər Əliyev “Solnıçnaya dalına” sovxozundan yığılan üzümü, burada istehsal olunan çaxırı Kremldə Azərbaycan üzümü və Azərbaycan çaxırı kimi təqdim edir, özünü bu cür reklam etməklə vəzifəsini yüksəldir, orden-medal almırmış.

Söhbəti çox uzadacağını görüb dedim:

– Heydər Əliyevdən 15-20 yaş cavan olarsınız. Moskvadakıların hamısı rus olduğunuza görə sizə daha çox hörmət edərtilər, inanardılar, nəinki türk olan Heydər Əliyeviçə. Sizi vəzifəyə aparaydılar. Nədən aparmadılar?! Bir sovxozu qoruyub saxlaya bilmədiniz. Sərxoşluğa qurşandınız. Amma Heydər Əliyeviç pensiyaya çıxandan sonra gəlib Azərbaycanın prezidenti oldu! – dedikdə Vladislav Filipoviç elə bil şoka düşdü.

Refat ağa maşını asfalt yoldan sağa, torpaq yola döndərdi və saxladı. “Vladislav Filipoviç, biz qəsəbəyə getməyəcəyik, tiki-tiyə baxmağa gedəcəyik”, – dedi.

Vladislav Filipoviç arxa qapını açıb maşından yerə endi. Refat ağa da “Jiquli”-sini 50-60 metr sürəndən sonra saxladı. Maşından enib qapılarını açdıq ki, havası təmizlənsin.

– Heç kim onu maşınına mindirmir. Mən bilərəkdən saxlayıb onu maşına götürdüm ki, tanıyasınız. Gözləməirdim, sizinlə mübahisəyə girişə. Sizə kobud bir cavab qaytarsa, onu ayağımın altına salıb tapdalayacaqdım. Ona görə yolumuzu dəyişdim.

Vladislav Filipoviç Karzov uzun illər “Solnıçnaya dalına” sovxozuna rəhbərlik etmişdi. Təkcə Kırım da deyil, Ukraynada, Moskvada belə tanınan təsərrüfat rəhbəri idi. Bir zaman deputat seçilən, kommunist partiyasının qurultaylarına nümayəndə, plenum və büro üzvü olan, elmlər namizədi olan bu adam indi səfil həyatı yaşayır. Zamanın gedişini görə bilmədi. Bütün var-

lığı ilə keçmiş qoruyub saxlamağa çalışdı. O da mümkün olmadı. İçkiyə qurşandığından arvadı onu atıb getdi. Qızı da atası günündədir. Hər ikisi səfil, sərxoş həyatı yaşayır.

Bu Allah Talanın ona verdiyi cəzadır. İndiyədək öldürməyib saxladı ki, başqalarına görk olsun. Elə bil kəndin ərazisində yer qurtarmışdı. Kəndin qəbristanlığını söküb yerində sovxoz üçün inzibati bina tikdilər.

Orden-medallı, şan-şöhrətli Vladislav Filipoviç ev-eşiyini satıb sovub. İndi yaşlı qayınanasının birotəqlı mənzilində gecələyir. Qəsəbədə səfil həyatı yaşayan, sərxoşluqla gün keçirən keçmiş rəhbər işçilərə tez-tez rast gələrsən. Bizi yerimizdən-yurdu-muzdan edən, cəhənnəmi dirigözlü görməmizin səbəbkarlarını və onların övladlarını Allah-tala belə cəzalandırır, – dedi.

Refat ağa məşını kəndarası yollarla sürüb məni İsmət ağanın evinə gətirdi. O, Lütfiyə xanım süfrə açanadək səhər dəniz kənarına getdiyimizdən, geri dönəndə Vladislav Filipoviçlə görüşdüyümüzdən söz açanda İsmət Kurtbilal dedi: “Hər gün səhər tezdən “paxmel”-ini açmaq üçün piyada zavoda gedir. Oradakılar da tanıdıqlarına görə 100 qram aşağı keyfiyyətli spirt verirlər ki, içib getsin. Kırım tatarlarının geri dönməsi haqqında qanun olmasına baxmayaraq, yerli məmurlar bizə çox əngəl oldular. Xüsusən də indi səfil həyatı keçirən Vladislav Filipoviç. Mən ilk dəfə buraya gəlib ev almaq, sovxozda işləmək istədiyimi bildirəndə, elə bil, dəli olmuşdu. Nümunəvi təsərrüfatına sürgündən dönənləri buraxmayacağını bildirirdi. Mən də məcbur qalıb qonşu kənddən, Taraxtaşdan kiçik və köhnə bir ev aldım. Amma Vladislav Filipoviç Karzov sözünün üstündə çox da dura bilmədi. Biz doğma kəndimizə dönüb ev-eşik tikdik, özümüzə təsərrüfat qurduq, – dedi.

Qoz kəndinin hədiyyəlik nemətləri

Lütfiyə xanım zəngin bir süfrə hazırlamışdı. Süfrədəkilərin hamısı kəndin məhsulları idi. Süfrənin kənarında əyləşənlərin də sayı çox idi. Lütfiyə xanım Taraxtaşda yaşayan qızına və nəvələrinə mənim gəldiyimi demişdi. Onlar da gecə gəlib orada qalmışdılar. Səhəri də bir süfrə başında oturduq. Evdə sanki bəyram əhval-ruhiyyəsi vardı. Lütfiyə xanımın nəvələri daha çox Bakı ilə bağlı suallar verirdilər.

Lütfiyə xanım Təbrizdən alıb gətirdiklərimi, eləcə də Bakının mənzərələri olan hədiyyələri qızları, nəvələri arasında mənim yanımdaca bölüşdürdü. Sağollaşıb ayrılanda Lütfiyə xanım kiçik bir torba verərək: “Həyatimizin badamındandır. Az yer tutsun deyə qabığını qırdım. Bunu Əzizə xanıma verərsən. Bala-larımız Azərbaycanda olarkən çox əziyyətlərini çəkib, onlara ana-lıq edib”, – deyir.

Səhər yeməyindən sonra səfər çantamı götürmək üçün Refat ağanın evinə getdik. Ediyenin anası da həyətlərindəki bağdan yığıdığı bir yeşik üzümü maşının baqajına qoyaraq üzümü tərif-ləyir və Kırımnda olduğum günlərdə yeməyi məsləhət görür. Mən etiraz etmək istəyəndə Ediye mənə susmağı işarə edir.

Ediyə dedi ki, atamın ona çox sataşmasına baxmayın. Ürəyi çox kövrəkdir. Üzə vurmasa da, inciyəcək. Türkiyədən gələn dost-tanışla bir yerdə yeyərik. Bəlkə, çox adama çatmayacaq da.

Refat ağanın “Jiquli”si ilə Sudaka gəldik. Orada bizi “Mer-sedes” markalı maşından enən bir gənc qarşıladı. Tanış olduq. Nigarın uzaq qohumlarından olan iş adamı Simferopoldan Su-dakdakı tatar məktəbi üçün avadanlıq gətirməyə gəlirdi.

Refat ağa və İsmət ağa ilə sağollaşıb Simferopola doğru yola çıxdıq. İlver Ametov axşam işi çox olduğundan kəndə gələ bil-

mədiyinə görə üzrxahlıq etdi. Simpoziyumdan sonra bir neçə gün qalıb qonağı olmağımı, birlikdə Kırımı gəzməyimizi xahiş etdi. Sonra gülümsəyərək məni şirnikləndirirmiş kimi “Simpoziyumu bitirənədək işlərimi səhmana salar, sizinlə Kırımın tatarlar yaşayan bütün kəndlərini birlikdə gəzərik”, – deyir.

Mən də təşəkkürümü bildirərək, belə gəzintini başqa bir vaxta saxlamağın daha münasib olduğunu söyləyirəm.

Türkiyəli qonaqlar gəldi

Biz “Moskva” hotelinə çatanda Türkiyədən gələn qonaqları hava limanından gətirən avtobus da gəldi. Avtobusdan ənənlər arasında tanışlarımdan Ahmed Bican Ercilasun və xanımı Bilgə, Yakup Öməröğlu, Zəfər Karatay və xanımı Nəşə, İbrahim Şahin, İsa Kocakaplan, Mətin Özarslan və başqaları vardı. Azərbaycan adını eşitdiyim, lakin ilk dəfə görüşdüyüm Sərvinaz Həsənli ilə Simferopolda tanış olduq. Simpoziyumun təşkilatçıları gəlib bizi hotelə dəvət etməsəydi, həyətdəki şirin söhbətimiz, bəlkə də, uzun çəkəcəkdi. Tələsik qeydiyyatdan keçib, əynimizi dəyişib, yüngül idman paltarı geyinib aşağı endik. Qonaqları hava limanından gətirən avtobus həyətdə bizi gözləyirdi.

Qızıldaşa, Cəngiz Dağcının məzarına ziyarətə aparan yol

Türkiyədən gələn qonaqların xahişi ilə bizi Qızıldaşa aparacaq avtobus şəhərin mərkəzindəki köhnə məscidin qarşısında dayandı. Namaz qılanlar vaxt itirmədən səfər namazı qılıb avtobusa döndülər. Şəhəri iki yerə ayıran Proletski küçəsi ilə irə-

liləyib Yalta yoluna çıxdıq. Küçənin güneyində qalan köhnə şəhəri yerli əhali hələ də Ağməscid, quzeydəki yeni şəhəri isə Simferopol adlandırır.

SSRİ-nin dağılmasından 20 ilə yaxın keçsə də, Kırımnda V.İ. Leninin və bolşevik rəhbərlərinin heykəlləri götürülməyib, küçə adları dəyişdirilməyib.

Azərbaycanda trolleybuslardan nümunə üçün bir dənə də saxlanmadığı halda Simferopoldan Yaltayadək uzanan, Avropanın ən uzun – 96 kilometrlik trolleybus xətti hələ də işləyir. Yol boyu rastlaşdığımız trolleybusların dolu olması onu göstərirdi ki, sərnişinlər bu nəqliyyatın xidmətindən razıdırlar.

Şəkil 26. Zəfər Karatay və Əli Şamil
Ağməsciddəki köhnə məscidin qarşısında.

Bizə bələdçilik edən Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin müəllimi Nariman Abdulvahap Simferopol şəhərinin ətrafındakı yaraşığı evləri göstərərək deyir: “Şəhəri üzükqası kimi dövrələyən bu evləri sürgündən dönnən tatarlar tikiblər. Evlərin tikintisi üçün nə plan çəkilib, nə də layihə hazırlanıb. Tatarlar, necə deyərlər, ata-baba torpaqlarını “zəbt edərək”, ata-baba qaydasında ev tikdikdən sonra hökumət məmurları onları sənədləşdirmək məcburiyyətində qalıblar”.

Yolun kənarındakı yaraşığı bir qəsəbəni göstərərək: “Burada tanklarla təlim keçir, insanları öldürməyi, yeni torpaqlar iş-

ğal etməyi öyrənirdilər. Biz gəldikdən sonra evsiz-eşiksiz adamlar buranı da “zəbt edərək” bağlı-bağçalı qəsəbəyə çevirdilər. Bu evləri tatarlar Rusiyanın müxtəlif yerlərindən Kırıma din-cəlməyə gələnlərə kirayə verirlər.

Əski Ordanın, Giray xanlarının Əski Sarayının yanından keçərkən Nariman Abdolvahap ürək ağrısı ilə bu yerlərdə arxeoloji qazıntılar aparılmadığını söyləyir. Yarımadanın ən uca keçidində, 752 metrlikdəki Anqara boğazını – gədiyini keçdikdə Nariman Abdolvahap bizlərin diqqətini qarşı tərəfə yönəldərək: “Cengiz Dağcının romanlarında təsvir olunan Gəlin qayadır”, – deyir. “Bir azdan solda Ayıdağ, qarşıda isə Qara dənizin ecazkar mənzərəsi açılacaq”, – deyərək sözünə davam edir.

Heyranlıqla Ayı dağını, Qara dənizi, dəniz sahilindəki Yalta şəhərini seyr edə-edə sola dönürük. Avtobus yazıçıların, şairlərin təriflədiyi, rəssamların kətana və kağıza mənzərələrini köçürdüyü, rejissorların filmləri üçün təbii dekor etdikləri Qursufun üst tərəfindən keçib Qızıldaş qəsəbəsinə gəlirik.

Cengiz Dağcının əsərlərində dönə-dönə evini, küçəsini, dağını, daşını, dərəsini, təpəsini, əkin tarlalarını, az qala, hər ağacını, bulağını təsvir etdiyi, bəzən də simvollaşdırdığı yerləri keçib bir evin qarşısında dayanırıq. Nariman Abdolvahap ev sahibindən icazə almaq üçün həyətdə keçir. Biz isə küçədən diqqəti çəkməyən, birmərtəbəli evin divarı yanında durub gözləyirik. Böyük yazıcının və coşğun vətənpərvərin doğulduğu, uşaqlığını keçirdiyi evin girişində nə bir xatirə lövhəsi var, nə də bir işarə.

Küçədən birmərtəbəli kimi görünən ev iki mərtəbəlidir. İkinci mərtəbənin eyvanından Ayı dağ, yamac boyu yaşıllıqlar və Qara dəniz aydın görünür. Xəfif məh isə ara-sıra dəniz tərəfdən çiskini Ayıdağa doğru qovur. Dağ və qaya hərdən görünməz olur.

Şəkil 27. Şəkildə Əli Şamil və Zəfər Karatay Cengiz Dağcının doğulduğu evin qarşısında.

Cengiz Dağcığilin evi iki yerə ayrılıb, iki ailəyə verilib. Burada yaşayan rus ailələri də evlərində dincəlməyə gələnləri saxlamaqla güzəranlarını təmin edirlər. Kurzufdan iki kilometr aralıda, dağlar qoynunda yerləşən bu qəsəbənin istər təbiəti, istər havası, istərsə də olduqca maraqlı mənzərəsi heç də məşhur kurtort qəsəbəsi Kurzufdan seçilmir.

Yaşıllıqlar qoynundakı evin sakinləri son illərdə də heç Cengiz Dağcının adını belə eşitməyibmişlər. İndi də elə bir bilgiləri yoxdur. Bildikləri bir odur ki, bir vaxtlar burada bir tatar yazıçısı yaşayıb. O, Londona gedib, orada məşhurlaşmış və ötən il rəhmətə gedəndə cənazəsini gətirib keçmiş kənd qəbiristanlığında dəfn ediblər. 30-40 nəfərin gəlişi ev sahibini rahatsız etməmişdi. O, hətta bizi çay içməyə də dəvət etdi. Belə gəlişlərə evinin reklamı kimi baxdığı və evi satmağa hazır olduğu da hiss edilirdi.

Cengiz Dağcının əsərlərində döənə-döənə təsvir etdiyi aşağı qəbiristanlıq artıq yoxdur. Yol çəkilərkən böyük bir qismi dağıdılıb. Bir hissəsini də yazıçının vaxtilə yaşadığı evin indiki sa-

hibimi, yoxsa ondan əvvəlki sahibimi həyatıyanı sahəsinə qatıb. Ev sahibi deyir ki, həyatın aşağısında ağac əkərkən və ya başqa təsərrüfat işləri görərkən bəzən qəbirlərə, köhnə qəbir daşlarına rast gəlmək olur.

Evdən təəssüflər və üzüntülərlə ayrılıb avtobusa minirik. Avtobusun bizi kəndin yuxarı başına, keçmişdə kəndin “Yuxarı qəbiristanlıq” deyilən yerinə aparır. Cengiz Dağcının cənazəsi də ötən il burada dəfn edilib.

Cengiz Dağcının məzarı ilə bağlı mübahisələr

Şəkil 28. Kırım tatar dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi Milara Sattarova və Əli Şamil.

Cengiz Dağcının harada dəfn edilməsi ilə bağlı heç bir rəsmi və ya qeyri-rəsmi vəsiyyəti yoxdur. Xatirələrindən aydın olur ki, polşalı xanımı Regina ondan öncə ölərsə, xristian adət ilə və xristian qəbiristanlığında dəfn edəcəyini söz veribmiş. 70

ilə yaxın xristianlar arasında yaşamalarına baxmayaraq, Regina islam dininə sayğı ilə yanaşmış və ərinə də söz veribmiş ki, ondan öncə ölərsə, islami qaydalarla müsəlman qəbiristanlığında dəfn edəcəkdir.

Cengiz Dağcıdan Yunus Kandımovun aldığı müsahibədə və xatirələrində Rusiya əsarətində olan Kırım haqqında deyib: “Bu ölkədə ölməyə belə dəyməz!” Amma yazıçı son əsərlərində bir qəbir təsvir edir. Bu qəbir olan yerdən Qara dənizin dalgaları da, Ayıdağ da, Gəlinqaya da görünür. Bu yer Qızıldaş qəsəbəsinin Yuxarı məzarlığına uyğun gəlir. Məzarın üzərində ağ mər-

mərdən lövhə, lövhə üzərində ağ göyərçinlər və “Hüzur və sülh içində yaşadı!” cümləsinin yazıldığını təsvir edib. Araşdırıcıların fikrincə, bu, yazıcının öz qəbrinin təsviridir.

İstər Cengiz Dağcının məzarı başında, istərsə də simpozium məruzələrində “Hüzur və sülh içində yaşadı” cümləsi fikir ayrılığı yaratmışdı. Yazıcının ömür yolu və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanların fikrincə, Cengiz Dağcı savaqlar, məşəqqətlər, zülm, əziyyət içərisində yaşayıb. Ona görə də bu cümlə “Barış və sülh içində yaşadı” deyil, “Barış və sülh üçün yaşadı!” kimidir. İkinci fikir daha məntiqlidir. Çünki Cengiz Dağcı ona və xalqına qarşı qəddarlıq edənlərə qarşı da kin-küdurət, nifrət bəsləməyib.

Əmir Hüseynin həbsi

Qəbiristanlığa gedən yolun üzərində dəmir barmaqlıqlı darvaza var. Üzərinə də “İtdən özünüzü qoruyun!” yazılıb. Nari-man Abdulvahap yazıya diqqət yetirdiyimizi görüb: “Bu, bağ qarovullarının kələyidir. Üzüm yetişəndə belə yazırlar ki, gəlib oğurlayan olmasın”. Sonra da iki qapını bir-birinə bağlayan məftili aralayaraq darvazanı açır. Yolun alt tərəfindəki üzüm bağını göstərərək deyir: “Bura Cengiz Dağcının əsərlərində təsvir etdiyi “Xəstə bağı”dır. Kolxozlaşma vaxtı bu bağı Cengizin atası Əmir Hüseynin əlindən alıb, kolxoz mülkiyyəti elan edibmiş. Əmir Hüseyn də bağda işləyərkən üzünü salxımlara sürtərək ağlayıb.

Çuğullar hökumət məmurlarına xəbər verirlər ki, Əmir Hüseyn kolxoza verdiyi bağda işləyərkən ötən günləri yada salıb, üzüm salxımlarını oxşayıb ağlayır. O, kolxozun əleyhinədir. Bu-

na görə də Əmir Hüseyni 1931-ci ildə Simferopoldakı həbsxanaya göndərirlər.

Ciddi dəlillər olmadığından Əmir Hüseyni həbsdən buraxsalar da, doğma kəndinə qayıtmır. Simferopolda kiçik bir otaq tutub orada qalır, dəllək işləməyə başlayır. 1932-ci ildə Cengizi yanına aparıb Ağməsciddəki 12 saylı nümunəvi məktəbə yazdırır. Sonra da ailə üzvlərini yanına aparır. Cengiz Dağcı orada orta məktəbi bitirir, instituta qəbil olunur, oradan da hərbi məktəbə oxumağa gedir. Beləcə, ailənin kəndlə əlaqəsi kəsilir.

Şəkil 29. Simpozium iştirakçılarından bir qrupu
Cengiz Dağcının qəbri başında.

Buna baxmayaraq, Cengiz Dağcı ömrünün sonunadək kəndi unutmur. Əsərlərində Köhnə qəbiristana tərəf gedərkən gördüyümüz üzüm bağlarını da, Ayıdağı da, Gəlinqayanı da, dənizdən əsən küləyi də, havadakı buludu da təsvir edir.

Simpozium iştirakçıları Cengiz Dağcının əsərlərində dönə-dönə təsvir etdiyi üzüm bağlarını keçib yamacdakı ensiz palıd zolağının arxasına keçir. Kiçik meşə zolağından sonra yenə yamac

boyu üzüm tənəkləri sıralanıb. Məhsul hələ yığılmadığından iri salxımlar göz oxşayır. Nariman Abdulvahap sola doğru dönür və bizi də arxasınca yamac boyu xeyli apardıqdan sonra “Cengiz Dağcının təsvir etdiyi “Yuxarı qəbiristanlıq” buradır”, – deyir.

– 1944-cü ildə tatarları sürgün etdikdən sonra qəbiristanlığı dağıdıb üzüm bağına çeviriblər. Tatarlar sürgündən döndükdən sonra Qızıldaşda ev ala bilənlər ölümlərini burada dəfn edirlər. Yeni salınan qəbiristanlıqda altı və ya yeddi qəbir vardı. Burada yatanların ruhuna Fatihə oxuduqdan sonra Cengiz Dağcının məzarı ətrafına toplaşırıq.

Baş və ayaq tərəfinə kiçik taxta parçası basdırılmış qəbir Cengiz Dağcının idi. Başdaşını əvəz edən taxta üzərində səliqəli xətlə yazılmışdı: **“Qırımtatar halqının facialı təqdirini bütün dünyaya tanıtan şair və yazar bu yerdə yatmaqdadır”**.

Ötən il burada Cengiz Dağcını böyük təntənə ilə dəfn etmişdilər. Dəfn mərasimində Türkiyədən 200-ə yaxın ictimai-siyasi xadim, dövlət adamı, yazıçı, şair iştirak etmişdi. Dəfndən sonra, görünür, qəbri ziyarətə ya gələn olmayıb, gələn olubsa da, tək-tük insanlar olub. Onun ölümünün birinci ildönümündə də ziyarətə gələnlərin çoxu Türkiyədən idi.

Qəbir üzərində bir saatdan çox davam edən söhbətdən sonra bizi “Qaranquş yuvası”na baxmağa aparırlar. Bu gələnlərin çoxu Qızıldaş kəndini gəzməyə, yazıcının əsərlərində təsvir etdiyi yerləri görməyə üstünlük verdiklərini söyləyirlər. Lakin proqram dəyişdirilmir. “Qaranquş yuvası” ətrafından bir saatdan çox gəzib Yaltaya axşam yeməyinə dönürük. Yeməkdən sonra iki saatlıq bulvar gəzisi xoş ovqat yaradır. Nariman Abdulvahapla Kırım-Azərbaycan əlaqələrində əməyi olan insanlardan, onların ömür yollarından, əsərlərindən söhbət edirik.

Bulvar gəzintisi simpoziuma qatılanların bir-biri ilə yaxından tanış olmalarına, köhnə tanışların şəxsi söhbətlərinə, gələcək planlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Qəflətən başlayan şıdırğı yağış ovqatımıza soğan doğrayır. İslanmamaq üçün qaçıb avtobusa minməyə çalışsaq da, yağış öz işini görür. İslanmış paltarla saat 23.00-dan sonra Simferopola gələ bilirik.

Cəngiz Dağcı simpoziumunun açılış toplantısı

Gecə yağışa düşsək də, hava xoş olduğundan xəstələnən olmur. Cəngiz Dağcının qəbrini ziyarətə gedənlərin hamısı simpoziumun açılış iclasında iştirak edirdi. Qızıldaşa getməyən kırımlı alim və aydınlar da gəlmişdi.

Balacaboy, arıq bir qızın məni qucaqlayıb ağlaması ətrafda kılaların da diqqətini çəkdi. Şair Şakir Səlimin qızı olduğunu deyəndə mən də doluxsundum. Nə atasının üzünü görmüşdüm, nə də qızının. Buna baxmayaraq, aramızda sıx bağlar vardı. Telefonla danışardıq. Şakir Səlim dünyasını dəyişəndə yazdığım məqalə Azərbaycanda çap olunsada, Türkiyədəki, Kırımdakı jurnallar da həmin yazını təkrar nəşr etmişdilər. Onda Şakir Səlimin qızı Lanyara bizə zəng vurub kövrələ-kövrələ təşəkkürünü bildirmişdi.

Lanyara da, yanındakı ucaboyle oğlan da özünü təqdim etdi. Universitetin müəllimi olan Ahtem Cəlilovun bir neçə məqaləsini oxumuşdum. Amma onun Lanyara ilə evləndiyindən xəbərsiz idim.

Gənc yaşlarında dünyasını dəyişən, yazıçı, tərcüməçi, şair, ictimai xadim Yunus Kandimovun xanımı Sabirə Kandım və qızı Haticə ilə də görüşümüz göz yaşlarısız keçmədi. Türkiyədə simpoziumlarda görüşdüyüm, eləcə də yazılarından imzalarını

tanıdığım, özlərini görmədiyim Kırımlı aydınlarla da görüş içim-də qəribə bir duyğu yaradırdı. Elə bil uzun illər üzünü görmə-diyim əzizlərimlə görüşürdüm.

Açılış toplantısındakı Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Uni-versitetinin rektoru, professor Fevzi Yakubovun, Atatürk Kül-tür Mərkəzinin başqanı Ali Karaçalının, Avrasiya Yazarlar Bir-liyi Genel Başkanı Yakup Öməröğlunun, Bütün Dünya Kırım tatar Konqresi rəisi Refat Çubarovun, Kırım tatar Milli Məcli-sinin rəisi Mustafa Abdülcəmil Kırımoghlunun, Ahmed Bican Ercilasunun çıxışları alqışlarla qarşılır.

Sonra söz Zəfər Karatayın xanımı Neşeyə verilir. Onlar “Cen-giz Dağcı” bəlgəsəlini çəkərkən rastlaşdıqları çətinliklərdən da-nışır və sonra sənədli filmdən bir parça göstərilir. Filmdə diq-qətimi çəkən bir neçə məqam oldu.

Cengiz Dağcı deyir ki, Bağçasaraydakı Girey xanların sara-yına həsr etdiyim “Danışan divarlar” adlı ilk şeirimi o dövrdə Kırımda tatarca çap olunan yeganə ədəbi jurnala – “Ədəbiyyat məcmuəsi”nə apardım. Yazıcılar İttifaqının sədri və jurnalın re-daktoru Aleddin Şamil şeirimi bir neçə dəfə oxudu. Sonra xeyli susdu. Mən isə böyük həyəcanla onun cavabını gözləyirdim. Aleddin Şamil dedi: “Şeirini Azərbaycana göndər, orada çap edə-rlər. Şeirinin dili jurnalımızın dilinə uyğun deyil. Sən Azərbaycan ləhcəsində yazırsan”. Mən doğulub boya-başa çatdığım ailədə necə danışdırlarsa, o cür də yazmışdım. Bizim ailə də bütün ya-lıboylular (Qara dənizin güney sahili boyunca yaşayanları nə-zərdə tutur – Ə.Ş.) kimi danışdılar. O dövrdə mənim Azər-baycanlıların ləhcəsi haqqında geniş bilgim yox idi. Şeiri də 17-18 yaşlarımda yazmışdım.

Mən kor-peşman otaqdan çıxmaq istəyəndə Aləddin Şamil xəbər aldı ki, şeirin surəti varmı? Mən də şeirlərimi evdəki dəftərimə yazdığımı, redaksiyaya gətirdiyimi də oradan köçürdüyümü söylədim. Onda “Qoy şeirin qalsın, bir də baxarıq”, – dedi. Az sonra “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə “Danışan divarlar” şeirinə rast gəldim. İmza mənim olmasaydı, başqasının yazdığını düşünəcəkdim. Çünki orada mənim yazdığımdan çox az şey qalmışdı.

Həmin illərdə jurnalda “Sevdiyim Yalta” adlı şeirim də çap olundu. Amma bu şeirlər mənə uğur qazandırmadı, əksinə, az qala xataya salmışdı. 1938-ci ilin sonunda “Kırım Yazıçılar İttifaqı”nda hesabat toplantısı keçirilirdi. İlin ədəbi-bədii məhsulları dəyərləndirilirdi. Şeirləri təhlil edən Kamal hesabat iclasında mənim “Danışan divarlar”, “Sevdiyim Yalta” şeirlərimdən geniş danışdı. Məni Sovet adamının qazandığı hünərləri qələmə almamaqda, sosializmin uğurlarını görməməkdə ittiham edərək dedi ki, Sovet məktəbində təhsil almış, Sovet tərbiyəsi görmüş, Sovetlərin çörəyi ilə böyümüş Cengiz nədən uçmaqda olan divarlar üçün ağlayır, Giray xanların həsrətini çəkir, “Səni yadlara vermərəm, Yalta!” mısrası ilə nə demək istəyir? Yadlar deyəndə o kimi nəzərdə tutur, Rusiyanımı? Rusiya bizə mədəniyyət gətirdi, məktəblər açdı, xalqı maarifləndirdi.

Hər yerdə 37-ci ilin xofu vardı. Onlarla məşhur Kırım tatar ziyalısı həbs edilmişdi. Onların öldü-qaldısından xəbər tutmaq da olmurdu. Belə ağır günlərdə Kamalın “Yazıçılar İttifaqı”nın hesabat iclasında irəli sürdüyü ittiham məni bərk qorxutdu. İclasdan çıxıb evə getmək üçün tramvay dayanacağına durmuşdum. Özümdən asılı olmayaraq gözlərimdən yaş axırdı. Bu za-

man “Yazıçılar İttifaqı”nın sədri Aleddin Şamil mənə yaxınlaşmış təskinlik verməyə başladı.

İstanbulda yaşayan, kökəncə Kırım tatarı olan, Azərbaycan və azərbaycanlıları da böyük məhəbbətlə sevən, gözəl sənədli filmlər ustası Zəfər Karatay da xanımı Neşe ilə birlikdə hazırladıqları Cengiz Dağcı sənədli filmində bu tipli faktlardan bəcaırıqla istifadə edib.

Bölmə iclaslarında

Sentyabrın 22-də saat 11:00-da bölmə iclaslarında məruzələr dinlənilməyə başladı. Məruzəçilərin sayı az olduğundan (cəmi 35 nəfər) bölmə iclasları fasilələrlə eyni salonda keçirilirdi. Bunun da yaxşı cəhəti odur ki, daha salondan salona qaçmağa ehtiyac qalmır, həm də məruzələrin hamısını dinləyə bilərsiniz.

Proqram da gözəl tərtib edilmişdi. Belə ki, hər məruzəçiyə 15 dəqiqə, fasilələrə isə 10 dəqiqə vaxt ayrılmışdı. Təşkilatçılar proqrama ciddi əməl edirdilər. Oturum başqanları da məruzəçinin yaşından, elmi dərəcəsindən, nüfuzundan asılı olmayaraq hamıya eyni yanaşır, vaxtı bitdikcə xəbərdarlıq edirdilər.

Mənim oxuyacağım “Cengiz Dağcı romanlarında azərbaycanlı surəti” məruzəsi saat 15:55-də başlamalı idi. Vaxtında başladı. Məruzədən sonra bir neçə sual verildi. Bu suallar da məruzəmdən çox Cengiz Dağcının əsərlərinin Azərbaycanda nəşri və ədibin respublikamızda tanınması yönündə görülən işlərlə bağlı idi.

Məndən sonra Yunus Kandimovun xanımı Sabriye Kandım “Cengiz Dağcı əsərlərinin Qırım-tatarcağa aktaruvı” mövzusunda məruzəsini oxumağa başladı. Professor Yakup Çelikin “Cengiz Dağcının məktubları çevrəsində Anna və qürbət qav-

ramlarının yükləndiyi dəyərlər” məruzəsi sona çatmaqda ikən məni salondan çölə çağırdılar.

İlqar Qasimov dəhlizdə bir nəfərlə durmuşdu, yanlarında da bir bağlama vardı. İlqar Qasimov məni “Qırım devequvped nəşri”nin direktoru ilə tanış etdi və bağlamanı açıb “Kırım sevgisi” kitabının bir nüsxəsini verdi. Rəng və kağız qoxusu kitabların mətbəədən birbaşa toplantı salonuna gətirildiyindən xəbər verirdi.

Salondakılar da fasiləyə çıxdığından əlimdəki kitabı və yanımdakı kitab bağlamasını görüb ətrafımıza toplandılar. Bir də baxdım ki, gənclər oturub yazmağım üçün stol, stul və qələm də gətiriblər. 10 dəqiqəlik fasilədə bağlamadakı 50 kitab avtoqrafla paylamış oldum. Kitabı simpozium günlərində nəşr etdiklərinə və buraya gətirdiklərinə görə Türkiyəli qonaqlar İlqar bəyə və nəşriyyat direktorlarına təşəkkürlərini bildirdilər.

Azərbaycanın, Kırımın və Türkiyənin müxtəlif qəzet-jurnallarında çap olunmuş məqalələrimin hazırlanıb nəşr edilməsinin səbəbkarı Tənzilə Cərulla qızı olmuşdu. Bir zaman mənimlə Azərbaycan ensiklopediyasında işləyən bu millətsevər xanım sonralar ailəsində baş verən qarışıqlığa görə xaricə köçdü. Lakin Azərbaycanla əlaqəsini heç vaxt kəsmədi.

Kitab nəşrə hazırlanan vaxt ABŞ-da yaşayan, ana tərəfi tatar olan Tənzilə xanımın istəyi və maddi dəstəyiylə çap olunmuş “Kırım sevgisi” kitabının bu qədər diqqətçəkici olacağını gözləmirdim. Kırımda həmin dövrdə məktəblərdə kiril əlifbası ilə yazılan kitablar oxudulur, qəzet və jurnalların əksəriyyəti isə latın əlifbası ilə nəşr edilirdi. İlqar Qasimov isə “Kırım sevgisi” kitabını latın əlifbası ilə nəşr etdirmişdi. Latın əlifbası ilə olan Kırım

tatarca yazılmış kitab və məqalələri Türkiyədən gələn araşdırıcı və aydınlar rahat oxuyur və başa düşürdülər.

Bölmə iclaslarında gördüm ki, simpozium iştirakçılarının bəziləri məruzələri dinləyə-dinləyə kitabı gözdən keçirirlər. Fasilədə fikrini ilk bildirən Hakan Kırımlı oldu. Kitabdakı “Tatar gəldi, su gəldi” məqaləsinə işarə ilə “Biz tatarları hirsəndirməsən, əllərində olanı almağa çalışmasan, hərəkətə gələn deyilik!”, – dedi. Zəfər Karatay da kitaba yazdığım “Ön sözü” oxuyanda gözləri dolduğunu, onu Türkiyə türkcəsinə çevirib İstanbuldakı “Bağçasaray” dərgisində çap etmək istədiyini bildirdi.

Simpoziumun sentyabrın 22-də olan toplantısı başa çatdı. Sabaha 13 məruzə qaldı. Onlardan biri də azərbaycanlı Sərvinaz Həsənlinin “Cengiz Dağcının yaradıcılığında milli aspektlər (“Onlar da insandır” romanı əsasında)” məruzəsi idi.

Mustafa Cəmil Kırımoğlunun qonaqlığında

Şəkil 30. Soldan: Əli Şamil, Mustafa Cəmil (Abdülcəmil) Kırımoğlu və Zəfər Karatay.

Proqramda Kırım tatar Milli Məclisinin rəisi Mustafa Cəmil (Abdülcəmil) Kırımoğlunun axşam “Moskva” hotelində simpozium iştirakçılarının şərəfinə qonaqlıq və rəcəyi yazılmışdı. Amma proqramda dəyişiklik edildi. Simpozium-

dan sonra avtobusla Bağçasaraya doğru 15-20 dəqiqəlik bir yol getdik. Bir restoranın qarşısında avtobusdan endik. Yaşıllıqlara bürünmüş birmərtəbəli binadakı restoranın səliqə-səhmanı qal-

dığımız “Moskva” restoranından heç də seçilmirdi. Bildirdilər ki, qonaqlara milli yeməklər vermək üçün tatarların işlətdiyi restorana gətiriblər.

Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu yubanırdı. Telefonum zəng çaldı. Deyilənləri eşitmək üçün həyəət çıxdım. Nigar İsmət qızı Türkiyənin Afyonkarahisar şəhərindən zəng vurmuşdu. Üzüm talvarının altında, alatoranda Nigar İsmət qızı ilə danışırıdım. O xahiş edirdi ki, simpoziumdan sonra təkrar atasığilin yanına gedim. Heç olmasa, bir həftə orada qalım, Taraxtaşda yaşayan bacısının qonağı olum, atası və qardaşı ilə birlikdə Qoz qəsəbəsinin ərazisindəki kəhrizləri, “Qız amamı” (tatarlar sözün önündə h səsi gələndə onu demirlər) şlaləsini, dağlarını, meşələrini, bulaqlarını gəzim, Mehmet Altunbaşın baba yurdunun xarabalıqlarını görüm, Sudakda olum.

“Sayın Ali Şamil, nasılsınız, iyimisiniz?” səsinə arxaya döndüm. Alatoranda gələni tanımasam da, səsi doğma gəlirdi. Yanına gəlib görüşəndə Recep İcini tanıdım və heyrət etdim ki, uzun illər görüşmədiyimiz bu adam məni alatoranda necə tanıdı. Nigar İsmət qızı da Recep İcini tanıyırdı. Nigar Recep İcin gəldiyini söylədim və salamlaşması üçün telefonu ona verdim.

Recep İcinlə 1995-ci il iyunun 9-11-də Kırıkkalədə keçirilən “I Uluslararası Türk dünyası Kültür Qurultayı”nda tanış olmuşduq. O, Kırıkkalədə yaşayan Kırım kökənli türklərin qurduqları dərnəyin rəhbərlərindən idi. Birlikdə şəhərdən xeyli aralıda, yaylaqda keçirilən “Tepreş”ə getmişdik. Kırım tatarlarının soykökləri, keçmişləri ilə bağlı olan bu bayramın bizim Novruz bayramının şənliklərinə çox bənzəri var.

Sonralar da bir neçə dəfə Türkiyədəki Kırım tatarlarının toplantılarında görüşmüşdük. Məni necə tanıması ilə maraqlan-

dım. “Adınızı proqramda görməsəydim, tanımayacaqdım. Sizi axtarırdım, Azərbaycan türkcəsində danışıq eşidən kimi, bildim ki, sizsiniz”, – dedi.

Recep İcinlə ayaqüstə xeyli söhbət etdik. Mənim işlərimlə maraqlandı, özü haqqında bilgi verdi. Neçə ildir Kırımnda şirkət açıb, onu idarədiyini dedi. Amma işləri istədiyi kimi getmir. Bürokratik əngəllər, məmur özbaşınalığı, rüşvətخورluq normal işləməsini əngəlləyir. İşçilərin məsuliyyətsizliyindən də xeyli gileyləndi. Mən də yaranmış imkandan istifadə edərək Bakıda ali təhsil almış gənclərə yardımçı, yolgöstərən olmasını xahiş etdim. Fikrimlə razılaşdı. “Telefon nömrələrini mənə verin, onları bir yerə toplayıb söhbət edəyəm. Görək birlikdə nələr edə bilirik”, – dedi.

Söhbət edə-edə restorana girəndə içəridə bir canlanma yaranı. Geri döndükdə Mustafa Cəmil (Abdülcemil) Kırımoglu, Refat Çubarov və mənim tanımadığım bir neçə nəfərin gəldiyini gördüm. Onların restorana daxil olmalarına mane olmamaq üçün Recep İcinlə mən qarşılardan çəkildik.

Salondakılar gələnləri alqışlarla qarşıladılar. Sonra hal-əhval tutmalar, şəkil çəkdirmələr başladı. Təxminən yarım saata yaxın bir vaxt keçdi. Mustafa Cəmil (Abdülcemil) Kırımoglu onlar üçün ayrılmış yerə keçərkən bizim yanımızda ayaq saxladı. Recep İcinlə hal-əhval tutdu. Sonra da yönünü Refat Çubarova çevirib məni göstərərək: “Tanışsınız mı?”, – xəbər aldı. Onun susduğunu görüb məni tanıtdı. Ayaqüstü Əbülfəz Elçibəyi yada salıb rəhmət oxudu. Azərbaycan, Azərbaycanda millətçilərin durumu ilə bağlı suallar verdi. Mən qısa cavablar verirdim. Bunu duyan Mustafa Abdülcemil Kırımoglu “Sonra görüşüb ge-

niş söhbət edərək”, – deyərək, onlar üçün ayrılmış yerə doğru getdilər.

“Şərq qapısı” qəzetində Mustafa Cəmilə bağlı müzakirə

Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu ilə görüş yadıma gənclik illərindəki mübahisələrimi saldı.

...Sovet dövründə qəzet və jurnalların hamısı kommunist partiyasının nəzarəti altında olsa da, onlar iki yerə bölünürdü. Birincisi, kommunist partiyasının orqanları, ikincisi, sahə qəzetləri. Naxçıvandakı “Şərq qapısı” qəzetinin başlığının altından üç təşkilatın orqanı olduğu yazılsa da, əslində qəzetə vilayət partiya komitəsi rəhbərlik edirdi. Naxçıvanın Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin və Nazirlər Sovetinin adı formal yazılırdı.

Kommunist partiyasının üzvü olmasam da, universiteti bitirəndə təyinatla “Şərq qapısı” qəzetinə işləməyə göndərmişdilər. Bu çox prespektivli iş sayılırdı. Orada mən kommunist partiyası sıralarına qəbul oluna, rəhbər vəzifələrdə işləməyə gedə bilərdim. Mənim isə kommunist olmaq, yüksək vəzifə tutmağa həvəsim yox idi. Yaradıcılıqla məşğul olmağı vəzifədən üstün tuturdum. Buna görə də çox vaxt fikirlərimi sərbəst deyir, zarafata salıb cəmiyyətlə bağlı narazılıqlarımı bildirirdim.

Redaksiyanın əməkdaşları redaktorun kabinetində, yəni iclaslarda qəzetdə yazdıqları kimi danışır dılar. Redaksiyanın çayxanasında və foyedə isə daha sərbəst olurdular.

1980-ci illərin yaz günlərindən biri idi. Redaksiyanın əməkdaşlarının bir qrupu ikinci mərtəbədəki geniş dəhlizdə özlərini günə verərək söhbətləşirdilər. Sanki qışın soyuğunu canların-

qəpik üzlük haqqı vermirsiniz. İndi böyük iş olub, Hüseyn Razi çaşıb üzlük haqqını verərkən aldığı qonarası 10 manat az göstərib, onu cəzalandırırsınız”.

Hüseyn Razi yenə də dəhliz söhbətlərinin əsas aparıcısı idi. Mən də Mustafa Cəmil haqqında xarici radioların verilişlərini yeni-yeni eşidirdim. Eşitdiklərimi başqalarına da çatdırmaq istəyirdim. Amma açıq şəkildə təbliğ etməyə cəsarətim çatmırdı. Odur ki, Hüseyn Razidən istifadə etməyi qərara alaraq dedim:

– Hüseyn müəllim, Stalin çox humanist adam olub. Gərək “vətən xaini” Kırım tatarlarının hamısını güllələtdirəydi. Mustafa Cəmilov deyilən birisi ortaya çıxıb. Deyir, mən Sovet ordusunda xidmət etmək istəmirəm!”

Hüseyn Razi əsəbiliklə və sərt şəkildə sözümü kəsməsəydi, Sovet ordusunu çox tərifləyəcək, Mustafa Cəmilovu tənqid edəcəkdim.

– Dadaş, sənin başın xarab olub! Səni həkimə göstərmək lazımdı! “Vətən xaini” adlandırılan bir xalqın oğlu niyə əsgərliyə getməlidir ki?! Mustafa Cəmilov düz deyir. Onu Sovet vətəndaşı sayıb əsgərliyə aparmaq istəyirlərsə, onda sovet vətəndaşına məxsus hüquqlarını da tanımalıdırlar. Universitetə sənəd verir, “Şərqşünaslıq” fakültəsinin “Ərəb dili tərcüməçiliyi və ədəbiyyatı” şöbəsinə imtahanlardan yüksək qiymət alır. Deyirlər ki, sən “vətən xaini” olmuş bir xalqın övladısan, səni qəbul eləmirik. Qoy Kırım tatarlarına bəraət verib vətənlərinə qaytarınsınlar, sonra da onların övladlarını əsgərliyə aparsınlar”, – dedi.

Mən söhbəti daha da qızıqdırmaq üçün:

– Hüseyn müəllim, ona alman faşistləri ilə əlaqədə suçlanıb, sürgün edilmiş ailənin uşağı olduğuna görə 1959-cu ildə tələbə bileti verməyiblər. Gör üstündən neçə illər keçib. Xruşşov da

işdən çıxarılıb, Stalinini şəxsiyyətə pərəstişdə ittiham edib, cəsədini də Leninin yanından, mavzoleydən götürdülər...

Sözümü davam etdirməyə imkan vermədi.

– Sənə o diplomu kim verib buraya göndərib?! Səndən jurnalist olmaz. Get 10-15 qoyun saxla, onu apar otar. Berya gül-lələndi, Stalin şəxsiyyətə pərəstişdə suçlandı, Xuruşşov vəzifə-dən çıxarıldı, Malinkov belə getdi, Kaqanoviç elə... nə dəyişdi ki? Tatarlardan, Axısqa türklərindən üzr istəyib, onları vətənə qaytaran oldumu?!

Söhbət 10-15 dəqiqə çəkdi. Hamı dağılıb işinin dalınca get-di. İş otağımıza qayıdanda şöbə müdürüm Səxavət Kəngərli mənə sözlü hücumu keçdi. Əsəbiliklə təxminən belə dedi:

– Bu, nə hoqqadı çıxarırsan! Özün cəhənnəm, bizi zibilə salacaqsan. Sən partiyaya keçmək, vəzifəyə getmək istəmirsən, amma mən istəyirəm. Balalarım var, onların sabahını düşünürəm. Mən o katiblərin hansından əksiyəm? – dedi

Mən də sakitcə:

– Neylədim ki? Sizin əlinizi tutdum, ya qarşınızı kəsdim? Gedib, lap birinci katib olun, istədiyiniz qədər də pul qazanın, – deyəndə Səxavət müəllim daha da əsəbləşib:

– Qoyursunuz ki! Hüseyn Razi bu redaksiyanın ilk ali təhsilli jurnalistlərindəndir. Savadına da söz ola bilməz. Onun başının üstündən gör neçə adamı gətirib redaktor, redaktor müavini qoydular. O, hələ də şöbə müdiri olaraq qalır. Tanınmış şair, xalq arasında sevilən birisi olmasaydı, çoxdan başını əkmışdilər. Sən onu qızıqsırıb danışdırırsan. Elə bilirsən, başa düşmürəm. Nə Hüseyn Razini dindirib söylədirlər, nə də səni saya salan var! Mən “Partiya həyatı” şöbəsinin müdiriyəm. Məndən

xəbər alırlar, deyillər ki, haraya baxırsan! İşçin ağzına gələni deyir. Hüseyn Razi Sovet hökumətinin əleyhinə danışır.

Vəziyyətin ciddiləşdiyini görüb zarafata keçdim:

– Səxavət müəllim, bu redaksiyada Sovet hökumətindən üç narazı adam varsa, biri sizsiniz. Babalarınıza, qohumlarınıza divan tutub. Ya güllələdib, ya həbs edib, ya da canlarını götürüb xaricə qaçıblar. Özünüz də xarici radiolardan eşitdiklərinizi hər gün otaqda danışsınız. Ceyran (Nəbiyevanı nəzərdə tutur-dum) hər gün bizim otaqdadır. Əri Arif də KQB-də işləyir. İffət xanım ilə bir otaqda otururuq. Qardaşlarının ikisi də KQB-də işləyir. Siz onların yanında danışanda olur, amma mən Sovet hökumətini dəhlizdə müdafiə edəndə olmur?

Səxavət müəllim diqqətlə məni süzdükdən sonra yönünü çevirib:

– İffət xanım, bəlkə, siz bunu başa salasınız. Məni dolayır. Elə bilir mən də Hüseyn Raziyəm, onun Sovet hökumətini necə “müdafiə etdiyini” başa düşmürəm. Mən burada, otaqda danışmam. Nə Ceyran gedib evdə deyəndi, nə də İffət qardaşlarına xəbər aparandı. Lap onlar desələr də, evdəkilər əhəmiyyət verməyəcək. Amma dəhlizdəki agentlər gedib KQB-yə yazılı surətdə xəbər verəndə Arif məcbur qalacaq tədbir görsün.

Səxavət müəllimin məənə belə öyüd-nəsihətləri çox olurdu. Bir nəticə vermədiyini gördükdə məni otaqdan qovdu. Adım uzun müddət “Partiya həyatı” şöbəsinin işçilərinin siyahısında getsə də, mən onunla bir otaqda oturmadım. Səxavət Kəngər-lini Vilayət Partiya Komitəsinə işə apardılar. Lakin çox işləmədi. Xaricdə olan qohumlarını tərcümeyi-halında yazmadığına görə işdən çıxarılıb “Şərq qapısı”na göndərildilər.

Hüseyn Razi isə o qədər də sadələvh deyildi. Mənə hirsənsə də, iki-üç gündən sonra barışır və mehribanlaşırdıq. Əslində ona danışması, ürəyini boşaltması üçün mənim kimilər lazım idi. Sonralar da Mustada Cəmilov haqqında dəfələrlə mübahisələrimiz olurdu. Mustafa Cəmilovla birgə həbs edilən şair İlya Qabayın Bakı yəhudisi olduğunu, Moskvada yaşadığını, İkinci Dünya Savaşı iştirakçısı general Pyotr Qriqorenkonun dəlixanaya salındığını, məşhur fizik Andrey Saxarovun təqib edildiyi, yazıçı Saljinitsin “Qulaq arxipelaqı” əsərinə görə vətəndaşlıqdan məhrum edildiyini və başqa anti-sovet fəallar haqqında bilgiləri ilk dəfə Hüseyn Razidən eşidirdim.

Hüseyn Razi yalnız xarici radiolardan eşitdiklərini danışmırdı, Naxçıvanda baş verənlərə də münasibət bildirirdi. Fətəli bəy Düdənginiskinin fəaliyyətindən və öldürülməsindən, Naxçıvanda KQB ilə əməkdaşlıq etmiş tanışlarının şübhəli ölümlərindən də maraqlı söhbətlər edirdi. 1986-cı ilin oktyabrında Qorbaçov-Reyqan məşhur gizli görüşündən sonra Hüseyn Razi qalib ədası ilə mənə müraciətə:

– Dadaş, gördün axır ki, Mustafa Cəmilov Sovet hökumətinin kürəyini yerə vurdu. Amerika prezidenti Ronald Reyqan Mustafa Cəmilovun, Andrey Saxarovun, Pyotr Qriqorenkonun və başqalarının həbsdən azad edilməsini və təqib edilməmələrini bağladıkları müqavilənin maddələrinə salıb.

Bu xəbərdən elə kövrəldim, gözüm yaşla doldu ki, daha Hüseyn Raziyə cavab qaytarmadım. Oradan uzaqlaşdım.

Mustafa Cəmilov 1987-ci ildə məsləkdaşları ilə birlikdə Moskvanın göbəyində, Qızıl Meydanda Kırım tatarlarının keçirdiyi möhtəşəm mitinqini də Hüseyn Razidən eşitdim. Hüseyn Razi

fikrini belə tamamladı ki, bu mitinqdən sonra heç bir qüvvə tatarların Kırımı qayıtmasının qarşısını ala bilməyəcək.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının başlanğıcında Hüseyn Razi çəkingən mövqe tuturdu, amma 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra bizə qoşuldu və AXC Naxçıvan Vilayət Təşkilatı Ağsaqqallar Şurasının sədri oldu.

Mustafa Cəmillə ilk görüşümüzdə Hüseyn Razi ilə aramızda olan söhbətləri ona danışanda özünü saxlaya bilmədi, gözləri yaşardı:

– Mən bilirdim ki, türk xalqları arasında azərbaycanlılar qə-dər məni müdafi edən olmayacaq, – dedi və xahiş etdi ki, bu hadisələri yazıb çap etdirək. Gələcək nəsillər üçün çox önəmli-dir.

Narazılıqlar, dedi-qodular

Mustafa Cəmilov 1961-ci ildən 1987-ci ilədək ömrünün çoxunu həbslərdə, məhkəmələrdə, polis nəzarəti altında keçirsə də, yolundan dönmədi. İstəyinə nail oldu. Zəmanəmizin Musa peyğəmbərinə çevrilib xalqını vətəninə qaytardı. Tarix isə təkkar olunur. Musa peyğəmbərə yəhudilərin münasibəti necəydisə, Kırım tatarlarının da Mustafa Cəmil Kırımogluna münasibəti o cür oldu. Azadlıq, vətənə dönüş mübarizəsinin öndərləri is-təklərinə çatdıqdan sonra özlərini başqa bir mübarizənin içəri-sində gördülər: İqtisadi mübarizənin!

Siyasi mübarizədə birlik nümaiş etdirən, qətiyyət göstərən-lər, iqtisadi mübarizədə bunu davam etdirə bilmədilər. Bir-biri-nə qarşı çevrildilər. Milli hərəkat liderləri arasında qarşıdurma-lar yarandı, xalq arasında onlar haqqında dedi-qodular, şayiələr baş alıb getməyə başladı. Narazılıq edənlərin arasında mənim

yaxından tanıdığım aydınlar da var. Onlara irad tutanda da cavabları belə olur:

– Siz bilmirsiniz, siz uzaqdasınız, sizin xəbəriniz yoxdur. Biz buradayıq, içəridəyik. Yedilər, dağıtdılar, xalqı yaman günə qoydular.

Bu söhbətlərin cəbhəçilər haqqında deyildiyini çox eşitmişəm. İnsanlar bir-birində çox uzaqda yaşasa da, eyni şeyləri təkrarlayırlar. Dedi-qodu, narazılıq edənlərə də başa salmaq olmur ki, hökumətdə vəzifəsi olmayan, səlahiyyətsiz bu adamlar nəyi və necə yeyib dağda bilərlər.

Mustafa Kırımoğlu (Bu soyadı ona Milli Məclisi verib) məclis açaraq qonaqları salamladı. Sonra musiqiçilər səhnəyə çıxdılar. İlk oxuduqları mahnı, Kırım tatarlarının himninə çevrilmiş “Ey gözəl Kırım” mahnısı oldu. Bu mahnını çox ifadə dinləmişəm. Peşəkarlar da oxuyub, həvəskarlar da. Amma hamısı elə ürəkdən, elə yangı ilə oxuyublar ki, dinləyəndə kövrəlməmək olmur. Musiqili, sözlü məclisi deyə-gülə başa vurub hotelə döndük.

Hədiyyə kitablar

Sentyabrın 23-də səhər toplantıya gələndə Ablaziz Veliyev mənə yaxınlaşıb görüşdü və: “Axşam “Kırım sevgisi” kitabını gözdən keçirdim. Oradakı “Tatar gəldi, su gəldi” məqaləsində haqqında söz açdığın Nigar İsmət qızının əmisiyəm”, – dedi. Mən də təşəkkürümü bildirdim və Nigar haqqında bir-iki kəlmə xoş söz söylədim. Soyadlarından fərqliliyindən Ablaziz Veliyev İsmət Kurtbılalın qardaşı olmadığını, qohumlarından olduğunu başa düşsəm də, üstünü vurmadım.

Ablaziz Veliyev Cengiz Dağcının ilk şeirinini adını verdiyi “Sevimli Yalta” kitabına avtoqraf yazıb birini mənə bağışladı və birini də “525-ci qəzet”in redaktoru Rəşad Məcidə aparmagımı xahiş etdi. Kitabda Rəşad Məcidin də bir şeiri Kırım tatar-caya çevrişmişdi.

Bu gün Kırım alimlərinin kitab bağışlama günü kimi daha əlamətdar oldu. İbrahim Abdullayev rus dilində öz kəndləri haqqında yazdığı tarixi “Taraktaşskaya tragediya” kitabına “Ali Şamil ağa Hüseyn oğlunya Çengiz Dağcı sempozyumdan sayğı ile hatıra. 23.09.2012” yazıb mənə bağışladı. Seyran Süleyman və Tahir Kərim də bir neçə kitablarına avtoqraf yazaraq bağışlayırlar.

Saat 9:00-da dosent Salim Çonoğlunun “Cengiz Dağcının şeirləri haqqında” məruzəsi ilə simpozium işinə başladı. Məruzələr dinlənilib müzakirə edildi. Saat 12:30-da qapanış toplantısı oldu.

Simpoziumda qonaqlardan və Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin proqramda adı olan müəllimlərindən başqa, Kırım tatar alimləri və tələbələr gözümə dəymirdi. Kırım Mühəndislik və Pedaqogika Universitetinin müəllimlərini də yeməxanada daha çox görürdüm, nəinki məruzələr oxunan salonlarda.

Sonra görüşdüyüm Kırım tatar oxumuşlarından və araşdırmaçılarından niyə toplantıya qatılmadıqlarını soruşduqda müxtəlif bəhanələr gətirdilər. Əsas cavabları da bu oldu: “Toplantıya dəvət edilməmişdim”.

Əsarət altında olan xalqların oxumuşları içərilərindəki qorxunu gizlətmək üçün həmişə müxtəlif bəhanələr uydururlar. Rusdilli məktəblərdə oxumuş, sürgün həyatı yaşamış Kırım ta-

tarları Almaniyaya əsir düşmüş, Sovetlər Birliyinin qələbəsinə sonra vətənə dönməyib Londonda yaşamış Cengiz Dağcıya sevgi göstərməkdən çəkinirdilər. Bir səbəbi içlərindəki Sovet ideologiyasından qurtula bilməmələri idisə, bir səbəbi də hakimiyyətdə olan ruslardan qorxmaları idi.

Bakıda oxuyan Kırım tatarları ilə görüş

Şəkil 31 Soldan , Dilavər Bilalov,
Şükret Abdullayev, Arsen Aşikov,
Məryəm və anası Leyla Bəkirova.

Simpoziumu ruh yüksəkliyi ilə başa vurduq. Qonaqları Bağçasaray şəhəri ilə tanışlığa aparmaq planlanmışdı. Proqrama qatıla bilmədim. Səbəbi Bakıda oxuyan kırımlı tələbələrin görüşmək üçün Ağməciddə gələcəklərini söyləməsi idi. Mən onların gəlişini gözləyirdim.

Arsen Aşikov özü ilə eyni illərdə Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq Jurnalistika” fakültəsində oxuyan Leyla Bəkirova ilə

evlənmişdi. 9 yaşlı qızları Məryəmi də gətirmişdilər. Dilavər Bilalov, Şükret Abdullayev də gəlmişdi, amma Bakıda oxuyan tələbələrin heç yarısı gəlməmişdi. Çünki gənclərin çoxu bir-birlərindən xəbərsiz yaşayır. Təsadüfdən-təsadüf görüşəndə də əlaqələrini davam etdirmək həvəsində olurlar. Söhbətlərdən gördüm ki, güzəranları da o qədər yaxşı deyil. Recep İcinin telefonunu onlara verdim və görüşmələrini məsləhət gördüm.

Kırım tatarçada nəşr edilmiş “Kırım sevgisi” kitabımdan və qəzet-jurnallarda çıxan məqalələrimdən xəbərdar idilər. Avtoq-

raf yazıb kitabı bağışlayanda üzləri güldü. Söhbəti yarımçıq qoyub kitabı səhifələməyə başlayanda mən gülərək: “Orada şəklinizi axtarırsınız, yoxsa adınızı?”, – deyəndə gülərək kitabı qapadıb söhbəti davam etdirdilər. Ən çox da ona təəssüfləndirdilər ki, Bakıda olduğu günlərdə tənbəllik edib Azərbaycanı yaxşı öyrənmədilər, insanlarla səmimi münasibət qurmadılar.

Ediyənin gəlişi gənclərin yadına saldı ki, başqa bir proqramımız da var. Sağollaşib ayrıldılar.

Armançığ nəşriyyatında

Şəhərin köhnə məhəllələrindən ikimərtəbəli bir binaya gəldik. Birinci mərtəbədəki üçotaqlı mənzili Ediye kirayəyə götürərək nəşriyyat yaradıb. Belə binalar bir zaman Bakının qəsəbələrində də çox idi.

Çoxdan təmir olunmamış otaqlar, köhnə mebellər nəşriyyatda işlərinin, dolanışığının yaxşı olmadığına xəbərcisidir. Buna baxmayaraq, Kırım tatarlarının balaları üçün ana dilində hər il onlarla rəngli uşaq kitabı və “Armançığ” jurnalı burada hazırlanır.

Kitabların və jurnalın satışından gələn gəlir nəinki əməkdaşların maaşlarını, bəlkə də, material və idarə xərclərini ödəməz. Kırım tatarcasında nəşr edilən qəzet və jurnalların, kitabların əksəriyyətinin xərcləri Türkiyə tərəfindən ödənilir. Bu işə Türkiyənin dövlət büdcəsindən düzənli bir vəsait ayrılır. Ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, təşkilatların, eləcə də xeyirxah insanların verdiyi yardım əsasında millətsevərlər çalışıb vuruşur, xalqını maarifləndirməyə can atır.

Ediyə tanıdığı uşaq ədəbiyyatı yazıçı və şairlərinə nəşriyyata gələcəyimi söyləyibmiş. Üzbəüz görüşmək və fikir mübadiləsi

etmək üçün gələnlərlə söhbətimiz gözəl keçdi. Kırım tatarlarının uşaq ədəbiyyatının çox zəif olduğundan söz açdılar. Sonra söhbət durumun ağırlığı üzərinə gəldi. Rusların Kırım tatarlarını sıxışdırdığından, Ukrayna dövlətinin isə bunun qarşısını almağa cəhd etmədiyindən gileyləndilər.

Ürəklərini boşaldandan sonra söhbəti Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının üzərinə gətirdilər. Son onillikdə Azərbaycanda yaşayan ədiblərlə görüşə bilmədiklərindən, şeirləri və hekayələrini oxuya bilmədiklərindən gileyləndilər.

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının vəziyyətinin Kırımdakından o qədər də fərqlənmədiyini, yazıçıların dolanışığının da yaxşı olmadığını, nəşriyyatların onlara sifariş vermədiyini dedim. Yazıcı və şairlər ürəklərinin səsilə yazdıqları əsərləri nəşr etdirəndə də, kitabların satışını təşkil edə bilmirlər. Kitab satışı şəbəkəsi tamam dağılıb, kitab mağazalarının əksəriyyəti özəlləşdirilərək başqa məqsədlər üçün istifadə edildiyini söylədim.

Giley-güzarımız sona çatanda razılığa gəldik ki, uşaq ədəbiyyatını bir-birimizə elektron versiyada yollayaq. Saytlarımızda həmin əsərləri yerləşdirək. Mümkün edə bilsək, Türk xalqlarının uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olanların toplantılarını təşkil edək. Giley-güzar çox olsa da, söhbət elə şirin keçirdi ki, az qaldı, mən qatara gecikim. Nəşriyyatın dəmiryol vağzalına yaxın olması gecikməyimin qarşısını aldı.

Gənc ədiblərlə nəşriyyatın qarşısında sağollaşib ayrıldıq. Onların vağzala gəlməsinə, məni oradan yola salmalarına etiraz etdim. Buna baxmayaraq, Ediyə Muslimova və İlqar Qasimov məni eşitmədilər. Vağzala gəlib məni vaqona mindirdilər.

Kırımdan hüüzün və kədərlə ayrılırdım. Məni yola salanların da üzlərində təbəssüm yox idi.

Solğunlaşmış Kırım

Kırımın gözəlliği tatarların sürgündə yaratdığı, könül dağlayan “Ey gözəl Kırım” mahnısında qalıb desəm, yanılmaram.

Rusiya Kırımı işğal edəndə varlılar saraylar tikib kef məclisləri qurmağa, kasıblar isə aclıqdan, xəstəlikdən qurtulmaq üçün bu yerlərə gəldilər. Kırımın aydın səması, günəşli günləri, dənizi, mineral suları, şirin sulu bulaqları, təmiz havası, meşələri, gözəl mənzərəli təbiəti səxavətlə varlıya da, kasıba da qoynunu açmışdı.

Rus çarlarının, nazirlərin, generalların möhtəşəm saraylarından bir az aralıdakı şair və yazıçıların, rəssamların, aktyorların, başqa sənət adamlarının evlərini də turistlərə göstərilər. Sovetlər Birliyi zamanında isə bura ölkənin ən böyük istirahət mərkəzinə çevrildi. Sanatoriya və kurortlar üçün onlarla binalar tikildi. Onlara ucuz qiymətə “putyovka”lar verildi. Milyonlarla qadın, kişi, uşaq buraya müalicəyə, sağlamlıqlarını bərpa etməyə, böyük bir qismi də yeyib-içib əylənməyə göndərildi. Yayda Moskvanın, Leninqradın, Kiyevin ən məşhur teatrları, ən məşhur müğənniləri buraya tamaşalar göstərməyə, konsertlər verməyə göndərildilər.

Kinemotoqraflar neçə-neçə filmini burada çəkdi, astronomlar teleskoplarını burada qurdu, elmi tədqiqat institutları buranı təcrübə mərkəzinə çevirdilər.

SSRİ çökməyə başlayanda Kırımın da çöküşü başladı. Sanatoriya və kurortların binaları, avadanlıqları köhnəldi. Xarici ölkələrdəki hotellərin xidmətini görənlər, Antalya, Alanya, Bodrum və başqa yerlərdə bir dəfə dincələnlər daha Kırımı bəyən-mədilər. Getdikcə Kırımın əvvəlki parıltısı, cəlbediciliyi sönməyə başladı.

Buraya gələnlərin sayı azaldıqca köçənlərin sayı artdı. Əsasən də ruslar, yəhudilər, almanlar və başqa millətlər xoş güzəran, dolanısqı dalınca xarici ölkələrə, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə köçməyə başladılar. Bürokratik əngəllər xaricilərin yatırım qoymasını, yarımadaının infrasktrukturunun yenilənməsini əngəllədi.

Beləcə, təbiətin, mineral suların, sağlamlıq bəxş edən havanın yerində qalmasına baxmayaraq, Kırım baxımsızlıqdan miskinləşdi. Rusların böyük bir qismi isə baş verənləri nəhəng Sovet imperiyasını idarə edənlərin apardıqları yanlış siyasətin nəticəsi olduğunu görmək istəmədilər. Nöqsanların hamısını ata-baba yurdlarına köçən Kırım tatarlarında gördülər.

Səhər Kiyevə çatdım. Dəmiryol vağzalından birbaşa hava limanına gəldim. Kiyev-Bakı təyyarəsinə son qeydiyyatdan keçənlərdən biri oldum. Elə bil özümlə Kırım tatarlarının ağrısını-acısını Azərbaycana aparırdım. Çünki Rusiyanına asanlıqla Kırımı əldən verməyəcəyini açıq görürdüm. Özümə də təsəlli verirdim ki, tarix əlli ildən, yüz ildən ibarət deyil. Bir zamanlar bu torpaqların sahibi olan tatarlara Ruslar nə qədər zülm etsələr də, onları buradan qovsalar da, zaman öz işini görür. Tarix yenə təkrarlanacaq. Bölgədə tatarların sayı artacaq, Ruslar da savaqsız, qovğasız yavaş-yavaş bu yerlərdən çıxıb gedəcəklər.

19-30 sentyabr 2012-ci il

Qaqauzam, bucaqdır yerim

3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu

Sovetlər Birliyi dağılanda Moldova Respublikasında milli zəmində qarşıdurmalar, hakimiyyətə qarşı etirazlar baş qaldırdı. Rusiyanın hakim dairələri Moldova Respublikasını həmişə öz təsir dairəsində saxlamaq üçün qaqauzları, bolqarları müdafiə etməyə başladı və Pridnestrov (Dnestryanı) Respublika yaratdı.

Bölgənin tarixindən söz düşəndə inzibati vahid kimi Besarabyanın da adı çəkilir. Osmanlılar zamanında bölgədə Boğdan prenslyi adlandırılan bir inzibati vahid olmuşdur. Rusiya 1812-ci ildə bu yerləri işğal edəndə Besarabya quberniyası yaratdı. Besarabya keçmiş Boğdan knyazlığının bir parçası idi. Birinci Dünya Savaşında Rusiya məğlub olanda Besarabya Rumınyaya birləşdi. Sovet ordusu 1940-cı ildə bu yerləri işğal etsə də, İkinci Dünya Savaşının ilk günlərində Rumınyaya orduları yenə də bu yerləri tutdu. Sovetlər müttəfiqlərinin köməyi ilə alman ordularını geri oturdanda 1944-cü ildə Rumınyanı işğal etdi və Besarabya adını ləğv edərək bölgənin bir hissəsini Moldova Respublikasının tərkibinə qatdı. Qaqauzlar (Türklər gagavuz, rumınlar Gəgəuz, ruslar rərayz kimi yazır) bu savaşlarda böyük itkilər verdilər.

SSRİ dağıldıqda Moldova Respublikası da 1991-ci il avqustun 27-də müstəqilliyini elan etdi. Rusiyanın təsiri ilə moldovan adlandırılan xalq əslində rumınlardır. Buna görə də onlar tarixi ədaləti bərpa etmək, Rumınyaya birləşmək istədilər. Rusiya Federasiyasının hakim dairələri moldovanlara təzyiq vasitəsi kimi Rusiya hərbiçilərinin əli ilə Pridnestrov (Dnestryanı)

Respublikasını yaratdı və öz tərkibində olanda heç bir inzibati, mədəni muxtariyyət vermədiyi qaqauzları müstəqillik uğrunda mübarizəyə həvəsləndirdilər.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən qaqauzlar toplu yaşadıqları Komrat, Çadır-Lunqa, Vulkanəşt rayonlarını bir araya gətirib muxtariyyətlərini elan etdilər. 1994-cü il dekabrın 23-də Moldova Respublikası 1.832 kvadrat kilometrlik bir ərazidə Qaqauz Yeri Muxtar Respublikası yaradılması ilə razılaşdı. Qaqauz Yeri Muxtar Respublikası konstitusiyasına təzyiq vasitəsi kimi bir maddə əlavə etdirdi: Moldova Respublikası Rumınya ilə birləşərsə, qaqauzlar onun tərkibindən çıxı bilərlər. Əslində belə bir birlik baş tutardısı, bu qaqauzların da xeyrinə olardı. Çünki Rumınyadakı soydaşları ilə əlaqələri sıxlaşar, oradakı qaqauz kəndlərini də muxtar respublikalarının tərkibinə daxil edə bilərdilər.

Yeni yaradılan muxtar respublikaya Türkiyə mədəni, iqtisadi, Azərbaycan mədəni köməklik göstərməyə başladı.

Üç rayon və o rayonlardakı 27 kənd və qəsəbənin daxil olduğu Qaqauz Yeri Muxtar Respublikasının mərkəzi Komrat oldu. (İstər ərazicə, istərsə də əhalisinin sayına görə yeni yaradılan muxtar respublika Azərbaycanın böyük rayonlarının biri qədərdir). Yeni yaradılan inzibati vahidi tanıtmmaq üçün qaqauzların milli düşüncəli insanları əllərindən gələni əsrgəmədilər.

1998-ci il noyabrın 6-7-də Komrat şəhərində keçiriləcək “3-cü Xalqlararası Qaqauz Kültür Simpoziumu” elmi mahiyyət daşısa da, bir yönü də muxtar respublikanı tanıtmğa, onun Türkiyə ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət idi. Simpoziumun keçirilməsinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı gənc araşdırıcı, şair Tudora Arnautdur desəm, yanlış olmaz.

Şəkil 32. Simpozium iştirakçılarının bir qrupu Komrat Dövlət Universitetinin qarşısında.

Ukrayna Respublikasındakı Bolqrad rayonuna daxil olan Dmitrovka kəndində qaqauzlar yaşayır. Tudora Arnaut da 1970-ci il sentyabr ayının 6-da bu kənddə kolxozçu ailəsində doğulub. Milli qaqauz aydınlarının apardığı səmərəli danışıqlardan sonra Azərbaycan Respublikasında ildə bir neçə gəncin

oxumasına razılıq alınmışdı. İlk göndərilənlər sırasında Tudora Arnaut da vardı.

1993-cü ildə Bakı Dövlət Universiteti “Şərqşünaslıq” fakültəsinin “Türk dili tərcüməçiliyi” bölməsini qurtaran Tudora Arnaut Türkiyəyə işləməyə getmiş, ona verilmiş diplom magistr hüququnda olsa da, türk dilini və ədəbiyyatını daha yaxşı öyrənmək üçün Ankaradakı Qazi Universitetinə qəbul olunmuşdur. Türkiyədə ali təhsilini uğurla başa vurub, təcrübə qazandıqdan sonra Komrata dönmüş, orada yeni yaradılmış universitetdə işə başlamışdır.

1991-ci il fevralın 11-də Türkiyənin Baş Naziri Süleyman Dəmirəlin maddi yardımı ilə açılan Komrat Dövlət Universitetinin dəstəyə böyük ehtiyacı vardı. Universitetə yeni rektor təyin olunmuş qaqauz millətindən olan və milliyətçi duyğulara sahib Stepan Varban rusdilli olsa da, yaxşı bilirdi ki, Rusiyadan onlara heç bir dəstək gəlməyəcək. Ali təhsil ocağının möhkəmlənməsinə və inkişafına yalnız Türkiyə yardımı ola bilər.

Türkiyə ilə sıx əlaqəsi olmadığı, Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində fikirlərini sərbəst ifadə edə bilmədiyi üçün onun Tudora Arnaut kimi birisinə ehtiyacı vardı. O, Türkiyənin elm adamlarının, dərnek rəhbərlərinin və ictimai-siyasi xadimlərinin, deputatlarının bir çoxunu yaxından tanıyırdı.

Tudora Arnautun Komrata gəlməsi, elə bil, göydəndüşmə olmuşdu. Stepan Varban onu özünə xarici əlaqələr üzrə köməkçi götürmüşdü. Tudora Arnaut da etimadı doğrultmuşdu.

Onun Bakıya ali təhsil almağa gəlməsi, elə bil, qaqauz gənclərinə yol açmışdı. 1988-ci ildə Moldova Elmlər Akademiyası “Qaqauzologiya” şöbəsinin araşdırıcılarından Marina Maruneviç və şöbə müdiri Stepan Kuroğlunun təşəbbüsü ilə Bakıya ali

təhsil almağa göndərilmiş iki gəncdən biri Tudora Arnaut olmuşdu. Diribaşlığı, ünsiyyətcilliyi ilə seçilən bu qız universiteti bitirib, diplom alaraq vətənə dönməyi qarşısına məqsəd qoymamışdı. Qaqauzları tanımaq üçün radio və televiziya, ictimai təşkilatların toplantılarında çıxışlar etmiş, Azərbaycanı görmiş, özünə çoxlu dostlar tapmışdı. Azərbaycanda başlamış antisovet mitinqlərdə iştirakı, yeni yaradılan Azərbaycan Xalq Cəbhəsinə üzv yazılması onun dünyagörüşünün formalaşmasında, milli məsələləri dərinlən öyrənməsində müsbət təsir göstərmişdir.

1993-cü ilin yayında M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqşünaslıq” fakültəsinin “Türk dili tərcüməçiliyi” bölümünü əla qiymətlərlə başa vuran Tudora İvan qızı Arnaut vətəninə döndü. Lakin heç iki ay çəkməmiş geri qayıtdı. Bakının durumundan xəbərdar idi. Çoxları Xalq Cəbhəsinin qərargahı olan küçədən keçməyə cürət etməyəndə, o tez-tez qərargaha gəlir, verilən tapşırıqları yerinə yetirirdi. Bir sözlə, bacardığı işin qulpundan yapışırdı. Hər şey gözləri qarşısında baş versə də, təhsilini davam etdirmək, ictimai-siyasi işlərdə bismək istəyirdi. Buna Bakıda imkan yox idi. AXC üzvləri təqib edilir, hər yerdə sıxışdırılır, müxtəlif bəhanələrlə həbs edilirdi. Buna görə də onu Ankaraya göndərməyi qərara aldılar.

Dolmuşdu. Bir himə bənd idi ki, ağlasın. Bakıdan getmək istəmirdi. Könlünü almaq üçün: “Nə oldu, Bakıya gələndə də ağlayırdın, indi gedəndə də ağlayırsan?”, – dedim. Özünü ələ alıb güldü.

Tudora Türkiyəyə tikinti şirkətlərindən birində tərcüməçi işləyib özünə dolanışıq pulu qazanmaqla kifayətlənmədi. Orada da ictimai işlərə qoşuldu. Biz də onu unutmadıq. Arif Rəhim-

oğlu ilə Ankaraya gedəndə Tudoranın çalışdığı şirkətə də baş çəkdik. Bizim gedişimiz onu kövrəltməklə yanaşı, iş yoldaşlarının diqqətini də ona yönəltdi. Biz də onu tanıdığımız dərnək rəhbərlərinə, deputatlara, araşdırıcılara təqdim edərək qayğı göstərmələrini, onun vasitəsilə qaqauzlarla əlaqə qurmalarını xahiş etdik. Bütün bunlar öz bəhrəsini verdi.

Az bir zamanda Tudora yalnız Ankarada deyil, İstanbulun, İzmirin, Konyanın, Sivasın millətçiləri arasında da tanındı. Türkiyəyə gedəndən bir il sonra Tudora Arnautun “Qaqauzam, Bucaqdır yerim” adlı şeirlər kitabını Ankaradakı “Ocak” yayınlарının sahibi, türk milliyətçisi Bahattin Ergüzer nəşr etdirdi. Bahattin bəy Tudoraya və onun kimi türk dünyasından gələn digər gənclərə qol-qanad verir, onlara mənəvi dəstək olurdu. Kitabdakı şeirlər qaqauz dilində olduğundan, hər səhifənin sonunda Türkiyədə anlaşılmayan sözlərin qarşılığı verilmişdi.

Tudoranın Türkiyədə olduğu illərdə yalnız Türkiyədə deyil, Rumınyada, Makedoniyada və b. bölgələrdə keçirilən elmi konfranslara, simpoziumlara, qurultaylara qatıldı. Mövzusu da həmişə dünyada sayı 300 min olmayan qaqauzlardan oldu. Türkiyənin elmi jurnallarında “Qaqauzlarda Nəsrəddin Xoca”, “Qaqauzlarda düyün adətləri”, “Qaqauzlarda ilk yaz bayramı” və b. araşdırmalarını çap etdirdi.

Tudora Arnaut yeni yaradılmış universitetlərini tanııtmaq, əlaqələri genişləndirmək üçün rektorla danışib, ikisi Türkiyədə keçirilən Xalqlararası Qaqauz Simpoziumunun üçüncüsünü Komratda keçirməyi planlaşdırır. Lakin bu arzunun reallaşması üçün universitetin maddi imkanı yox idi. Tudora Arnaut Türkiyədəki tanıdığı adamlarla danışır, simpoziuma qatılanların hər birinin xərclərini özlərinin ödəməsi haqqında razılığa gəlir.

Mən də Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Quzey Qafqaz, Tatarıstan və Başqırdıstandakı türkoloqlarla danışıqlar apardım, onları simpoziyuma gəlməyə həvəsləndirdim. Lakin heç biri yol pulu, hotel və yemək xərcləri ödənməyən simpoziyuma gəlmək istəmədi.

Tudora Arnaut isə gənclik çılğınlığı ilə deyirdi: “Bunlar necə türk, necə türkoloqlar?! Yol haqqı, hotel, yemək xərcləri ödənən simpoziumlara qaça-qaça gedirlər, amma kasıb qardaşlarının qapısını açmaq belə istəmirlər!”

Mehrac Babayevin xeyrixahlığı

Tudora Arnautun bu gileyi məni dost-tanışdan borc pul tapıb Komratda keçiriləcək simpoziyuma getməyə məcbur etdi. “Qaqauzlar Azərbaycanda” mövzusunda məruzə də hazırlayıb göndərdim. Tərslikdən səfər ərəfəsində borc ala biləcəyim adamların biri Doğu Türkünstanə, o biri də Almaniyaya getmişdi.

Simpoziuma az qalmış çayxanada söhbət edərkən Arif Rəhimovlu Komrata nə vaxt yola düşəcəyimlə maraqlandı. O da simpoziuma Azərbaycandan bir neçə məruzəçi getməsinə çalışmışdı. Lakin yol və orada qalma xərcləri ödənmədiyinə görə heç kimi razı sala bilməmişdi. Mənim də “getməyəcəyəm” deməyim Arifin qanını qaraltdı. Səbəbini soruşanda, yol pulu ala biləcəyim adamların Azərbaycanda olmadıqlarını söylədim.

Rusiyada yaşayan iş adamı Mehraq Babayev həmin günlərdə Bakıdaydı və bizimlə çay içirdi. O, heç nə demədən əlini cibinə saldı. 300 dolları çıxarıb qarşıma qoydu. Bütöv Azərbaycan Birliyi üçün qərargah kirayələmiş, təşkilatın “Tanıtım” qəzetini maliyləşdirən Mehraq Babayevin bu hərəkəti heç birimiz üçün gözələnilməz olmadı. Təşəkkürümü bildirməkdən başqa bir söz

deyə bilmədim. Evə gəlib çox götür-qoy etdim. Bu pul Kişinyova təyyarə ilə gedib-gəlməyə çatmazdı. Kişinyovdan Komrata getməyə, mehmanxanada qalmağa, yemək xərclərinə də xeyli pul lazım idi. Qatar və avtobusla gedib-gəlmək üçün də çox idi. Ölçüb-biçdim və qərara gəldim ki, xanımı da aparım. O, Bakıda oxuyan qaqauzlardan, Kırım tatarlarından, axisqa türklərindən, uyğurlardan olan tələbələrin əziyyətini çox çəkib, qayğılarına qalıb. İndi də gedib onların necə yaşadıkları, necə işlədikləri ilə tanış olsun.

Bakıdan Rostova, oradan da qatarla Kişinyova getsək, yolumuz daha yaxın olardı. Lakin biz Rostova çatandan sonra Odessaya və Kişinyova gedəcək qatarları azı bir gün gözləməli, iki dəfə qatar dəyişməli idik. Ona görə Bakı-Moskva qatarı ilə Dnepropetrovskiyə, oradan da qatarla Odessaya, Kişinyova getməyi qərarlaşdırdıq.

Vaqonların səliqəsizliyində, xidmət mədəniyyətinin aşağı olmasına, sərhədçilərin və gömrük işçilərinin iki-üç saatlıq yoxlamalarına dözməli olduq. Sərhəd qoşunlarında xidmətə və gömrükdə işə

Şəkil 33 Soldan Yaşar Kalafat, Əzizə və Əli Şamil.

götürülənləri elə bil kobudların, həyasızların arasından testlə seçiblər. Sərnişinlərdən 3-5 manat qoparmaq üçün hər cür dona girirlər. Adamların bir çoxu da başlarını ağrıtmamaq xatirinə bəri başdan pul verirlər. Bu yollarda tez-tez yolçuluq edənlər az qala kimə nə qədər vermək lazım olduğunu əzbərdən bilirlər.

Rus sərhədçi əsgər və zabıtlərinin kobudluğuna baxmayaraq, azərbaycanlı qadınlar öz övladlarını yada salıb onlara yemək, meyvə verirlər. İki sərhədçi hərəsinin əlində bir xirnik bizim vaqona girdi. Aranı sakit görüb böyük dişləklə onu yeməyə başladılar. Boğulacaqlarını görüb kupemizdəki su şüşələrini götürüb onlara uzatdım. Çünki boğulduğundan gözləri kəlləsinə çıxmışdı. Nə uda bilirdilər, nə də geri qaytara. Hər ikisinə su şüşələrini verib içmələrinə işarə etdim. Su da boğazlarından keçmirdi. Kürəklərinə vura-vura onları birtəhər vəziyyətdən çıxardıq, gözlərindən yaş gəlirdi. Komandirlərinin görəcəyindən qorxub çox oturmədilər, kupədən çıxdılar.

Narı, heyvanı, xirniyi yeyə bilməyən çox rus görmüşdüm. Ona görə sərhədçilərin xirnikdən böyük dişlək alıb çeynəyəndə boğulacaqlarını bilib köməklərinə çatdım.

Şər qarışanda Dnepropetrovskiyə çatdıq. Kişinyova və ya Odessaya gedən qatarlara bilet almaq üçün növbəyə durmuşdum. Kassanın qarşısında adam çox idi. Gedəcəyim şəhərlərə biletin olub-olmadığını da kassirdən öyrənə bilərdim. Bu zaman kassanın qarşısından növbəyə duranların yanından keçən bir qadın “Odessaya avtobus yarım saat sonra yola düşür. Getmək istəyənlər arxamca gəlsin”, – dedi. 4-5 nəfər sıradan çıxıb onun arxasınca gedəndə biz də yol çantalarımızı götürüb onlara qoşulduq.

Dəmiryol vağzalının yaxınlığında avtobus durmuşdu. Çantalarımızı alıb yük yerinə qoydular və dedilər ki, keçib boş yerlərdə otura bilərsiniz. Avtobusda 7-8 qadın tək-tək oturmuşdu, yanlarında da kiminsə oturmasına icazə vermirdilər. Biz özümüzə yer müəyyənləşdirəndən sonra mən vağzala qayıtdım və avtomat telefonla tanışımız Bəhrüza zəng vurub avtobusla Odes-

saya gələcəyimizi və bizi qarşılamasını xahiş etdim. O, avtobusun Odessaya nə vaxt çatacağı, harada dayanacağı ilə maraqlandı.

Odessadakı topdansatış bazasından geyim-keçim alıb gətirən alverçilərin kiralədiyi avtobus səliqə-səhmanlı olmasa da, dediyi vaxtda yola düşdü.

Yol boyu türk mənşəli çay, təpə, dərə, tala və s. adlarına rast gəlirdik. Onların çoxluğu xanımımı təəccübləndirdi. “Ukraynada türk mənşəli toponimlər nədən bu qədər çoxdur”, – deyə soruşanda “Çünki bu yerlərdə bir zamanlar qıpçaq babalarımız, hun babalarımız at oynadıblar”, – cavabını verdim. Onun qeyri-müəyyənliklə baxmasına aydınlıq gətirmək üçün yenə əlavə edirəm: “Tarix dərsliyində oxuduğun skiflərin, polovetslərin yaşamış olduğu yerlərlə gedirik. Onlara rast gəlməsək də, bu yerlərə vurduqları möhürlərə – toponimlərə, kazaklaşmış, ukrainləşmiş, rumınlaşmış, urumlulaşmış yadica, iticələrinə rast gəlirik”, – dedim.

Yol boyu normal dayanacaq, yeməxana, tualet olmadığından üç-dörd saatdan bir təbii tələbatlarını ödəmək üçün yol kənarındakı ağaclığa, kolluğa gedib geri dönənlər avtobusa girəndə içərini üfunət qoxusu bürüyürdü. Hava soyuq olsa da, pəncərəni açmaq məcburiyyətində qalırdıq. Bu zülmə səhərə yaxın Odessaya çatdıq.

Bizi qarşılayacağına söz vermiş tanışımız çəhrili Bəhruzdan bir xəbər yox idi. Xeyli onu gözlədikdən sonra taksiylə ünvanlarına getdik. Gənc ailə ilə birlikdə səhər yeməyi yedikdən sonra gecənin yuxusuzluğunu və yorğunluğunu çıxarmaq üçün bir neçə saatlıq dincəlməli olduq.

Oradan çətinliklə də olsa, Komratda olan Tudora Arnautla danışdıq. O dedi ki, Türkiyədən gələn qonaqları qarşılamaq üçün Kişinyov hava limanına gələcək. Yaxşısı budur, biz Odessa-Kişinyov avtobusu ilə gələk. O, bizi avtovağzaldan götürsün, birlikdə hava limanına gedək.

Onun planı ilə hərəkət etdik. Tudora Arnaut Türkiyənin universitetə bağışladığı təzə “İsuzu” markalı avtobusla gəlib bizi avtovağzaldan aldı. Hava limanında Türkiyədən gələnləri qarşılayaraq Komrata doğru yola düşdük.

Türkiyədən gələnlərin əksəriyyətini şəxsən tanıyırdım. Onlarla görüşümüz və mehriban söhbətimiz yol boyu çəkdiyimiz əziyyətləri kölgədə qoydu.

Şəkil 34. Nahar zamanı. Soldan: Yaşar Kalafat, Əli Şamil, Başqırdıstandan gəlmiş professor Zinur Nurqalini və Əzizə Şamil.

gələnlər rahat yata bilərdik. Aleksandr Onofrey də itin gecələr hürrüb onu yuxudan oyatdığından gileyləndi. İtin hürməsinə görə bizdən üzrxahlıq etdi.

Tudora Arnaut Komratda xanımla məni prorektor Aleksandr Onofreyin evinə gətirdi. Aleksandr Onofreyin xanımı dördotaqlı mənzillərində bizə bir otaq ayırmışdı. Qonaqpərvər rus qadının evdə it saxlamaq həvəsi olmasaydı, ge-

Simpoziyumun iştirakçıları

Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətindən gəlmiş İsmail Bozkurtu, Başqırdıstandan gəlmiş Zinur Nurqalini və məni çıxsaq, simpoziyumun məruzəçiləri Türkiyədən gələnələr və Moldovada yaşayan qaqauzlar idi. Qaqauzların çoxunu qiyabi tanıyırdım. Öncələr görüşdüyüm isə şair Todur Zanet, etnoqraf, fəal ictimaiyyətçi Mariya Maruneviç və qaqauzların ilk romançısı, şair, bəstəkar, müğənni kimi tanınan, Bakıda müdafiə edib filologiya elmlər namizədi elmi dərəcəsi almış Dəniz (Dionis) Tanasoglu idi.

Noyabrın 6-da saat 8:30-da qeydiyyat başladı. Proqrama 48 məruzə daxil edilmişdi. Onlardan Güllü Yoloğlunun və Kayseridən Bayram Durbilməzin gəlmədiyini gördüm. Öncələr görüşüb tanış olduğum aydınlardan və siyasi xadimlərdən Türkiyənin keçmiş Kültür Bakanı, indi millət vəkili olan Namik Kamal Zeybekin, Seher Türkerin, Yaşar Kalafatın, Nail Tanın, Tahir Kutsi Makalın, İrfan Ünver Nasrattinoğlunun, Mehmet Önderin, Ahmed Cebeçinin, Şükri Tekin Kaptanın, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətindən İsmail Bozqurtun simpoziuma qatılması ürəyimdən olmuşdu.

Türkiyədən gələnlərdən Tokat Universitetinin müəllimi Bürhan Kaçarla, Nezih Demirtepeyle, Hürriyet Ersoyla, bank işçisi, həvəskar süsləmə sənətçisi, babaları Kırım tatarlarından olan Handa Kayaköklə, Başqırdıstandan gəlmiş professor Zinur Nurqalin və başqaları ilə ilk dəfə bu simpoziyumda görüşüb tanış oldum.

Komrat şəhərinin Kültür evində (Mədəniyyət evi) simpoziyumun açılışı oldu. Plenar iclasda yalnız Qaqauz Yerinin rəhbər işçiləri deyil, Moldova Respublikasının rəhbər işçilərindən, depu-

tatlarından da iştirak edirdilər. Çıxışçılar əsas diqqəti simpoziumun mövzusunda çox Türkiyə-Moldova əlaqələrinə yönəldilirdi.

Plenar iclasdan sonra Türkiyədən gəlmiş bank işçisi, süsləmə sənətçisi Handa Kayakökün əl işlərinin sərgisi oldu. Osmanlı nümunələri arasından gümüşdən hazırlanmış bəzək əşyaları maraqla qarşılandı. Qaqauzlar sərgidəki nümunələri gördükcə maraqla “Bundan mənim nənəmin də var idi”, – deyirdilər. Sərgidəki əl işlərinin qaqauzlar qaqauz motivləri, moldovanlar moldovan motivləri əsasında hazırlandığını deyəndə bəzən kiçik höcətləşmələr də olurdu.

İştirakçıların sayının az olması, bölmə iclaslarının eyni otaqda keçirilməsi bütün məruzələri dinləməyə imkan verirdi.

İkinci Dünya Savaşıdan sonra qaqauzların torpaqlarının mal-mülklərinin əllərindən alınıb kolxozə verilməsi adamların narazılığına, qıtlığa səbəb olmuşdu. Simpoziumda acılıqdan on minlərlə insanın ölməsinə həsr edilmiş bir neçə məruzəni də dinlədik. Mənim məruzəm də sanki həmin mövzunun davamı idi. Məruzəmdə Azərbaycana sürgün edilmiş, acılıqdan qaçıb gəlmiş qaqauzlardan söz açırdım. Bu məsələ qaqauzlar üçün yeni idi.

Noyabrın 6-da tarix və dil bölmələrində 23 məruzə dinlənilib müzakirə edildi.

Toplantıya qatılanlar bir-birinə kitab hədiyyə edirdilər. Qaqauzların exlibris (kitab işarələr) rəssamı Petr Vlax əlindəki iki kitabçanı mənə verərək: “Bu sahə ilə məşğul olan rəssamlar azdır. Kitabların biri sizin olsun. O birini milli kitabxanınıza verin. Bəlkə, Azərbaycan oxucuları məni tanıya, kitab tərtibatı ilə məşğul olan rəssamlar buradakılardan istifadə edə”, – dedi. Bu balacaboy insana təşəkkürümü bildirib kitabları götürdüm. Qa-

qauzların ağsaqqalı, kommunist ideologiyasına ürəkdən bağlı olsa da qaquaz dilinin, ədəbiyyatının inkişafında böyük rolu olan şair, dərslik müəllifi Mina Kösanın “Qerjik yerim”, “Gülümsemaa-diyl günaa” kitablarını mənə bağışladılar. Nədənsə Stepan Koroqlu bərk əsəbləşmişdi. Əsarət altında olan xalqların bir-birindən inciməsi, küsməsi təbii haldır. Necə deyərlər, “Yer bərk olanda günahı öküzü öküzdə (yəni boyunduruq yoldaşında) görür.

Günün sonunda universitet tələbələri qaquaz musiqisinin sədaları altında özlərinin hazırladıqları geyimləri nümayiş etdirdilər.

Səhər, günorta və axşam yeməyində süfrəyə bir neçə növ çaxır qoyurdular. Universitetin təsərrüfat işlərinə baxan əməkdaşı əlində kuzə süfrələrə yaxınlaşır, qonaqlardan hansı növ çaxır içmək istədiyini xəbər alır, çaxırlar haqqında bilgi verirdi. Çaxırı o qədər ürəkdən, həvəslə tərifləyirdi, Türkiyədən gələn dindarlara zarafatla deyirdilər: “Dinimiz çaxırı da haram buyurub, insan qəlbini qırmağı da. İndi bilmirik, hansına əməl edək?!”

Süfrədə müxtəlif meyvə şirələri də vardı. Müsəlman dindarlara bakallara meyvə suyu süzərək özlərini şərab içən kimi göstərirdi, sağlq deyirdilər.

Qaquazlar türkdür, yoxsa türklər qaquazdur?

Simpoziumda məruzə edən araşdırıcılar qaynaqlara dayanaraq qaquazların türk olduğunu söylədilər. Rusiya işğalından sonrakı 200 illik zamanda qaquazların türk olmadığı haqda elmi əsas olmayan, siyasi məqsəd daşıyan təbliğat öz işini görmüşdü. Türk olmayan araşdırıcılar, eləcə də manqurtlaşmış qaquazlar türk sözündən qıcıqlanır, islam dininə mədəniyyətin buxovu

kimi baxırlar. Məruzələrində bunu vurğulayır və dediklərinə elmi don geyindirməyə çalışırdılar.

Toplantılarda, fasilələrdə, yeməxanada Türkiyədən, simpoziumdakı məruzələrdən narazılıqlarını bölüşür, toplantını pozmağa çalışırdılar. Hətta vəziyyət o yerə gəldi ki, bir neçə nəfərin simpoziumu növbəti toplantıda pozacaqlarını eşitdim.

İclasa sədrlik edən Namık Kemal Zeybekə salondakıların türk sözünün çox işlədilməsindən rahatsız olduqları, bir qrupun isə simpoziumu pozmağı planlaşdırdıqları haqda kiçik bir məktub göndərdim.

Şəkil 35. Soldan: Türkiyənin keçmiş Kültür Bakanı, millət vəkili Namık Kamal Zeybek, Çadır-Lunqadakı Türk liseyinin qazaxıstanlı müəllimi....., Əzizə Şamil və Çadır-Lunqadakı Türk litseyinin Türkiyədən gəlmiş müəllimi

Təcrübəli siyasətçi olan Namık Kemal Zeybek Sovetlər Birliyi dağılanda türk respublikalarını gəzmış, onlardakı əhval-ruhiyyəni yaxından öyrənmişdi. Yazdığımı oxuyan kimi durumu anladı və Ahmet Hasan Cəbeğinin çıxışındakı ani fasilədən bəcarıqla istifadə edərək dedi: “Budur, qarşınızda çıxış edən Ahmet Hasan Cəbeği qaqauzdur. Mənim sağımda oturan Nail Ta-

nın da dədələri qaqauzdur. Məşhur sərkərdə, cəsur insan Ənvər Paşanın dədələri də qaqauzdur”.

Sonra da Türkiyədən onlarla məşhur dövlət adamının, şairin, sərkərdənin, sənət adamının, idmançının adını çəkdi. Onların da ulu babalarının qaqauz olduğunu söylədi. Sonra dedi: “Mənim də dədələrim qaqauzdur. Bu gün siz qaqauzlar Türkiyədə yaşayan 60 milyon qaqauzunuza sahib çıxmasanız, onlara kim sahib çıxacaq?!”

Namık Kemal Zeybekin alovlu çıxışı alqışlarla qarşılandı. Qəribəmə gəldi ki, simpoziumu pozmaq istəyənlər də, “Biz türk deyilik, qaqauzuq!”, – deyənlər də alqışlayırdılar. Gülmək məni tutdu. “Qaqauzlar türkdür”, – deyəndə əsəbləşənlər, “Türklər qaqauzdur”, – deyəndə alqışlayırdılar. Namık Kamal Zeybekin belə məharətli manevr etməsinə və salonu ələ almasına heyran qalmışdım.

Şəkil 36. Soldan: keşiş Dmitri ata və Əli Şamil.

Ahmet Hasan Cebəçi Namık Kemal Zeybekin replikasının mənasını anladığına görə daha türk sözü işlətmədi. O, mətndə

türk sözünə rast gələn kimi onu qaqauz oxuduğu açıq-aydın duyulurdu. Çünki bəzən türk deyib, sonra qaqauz deyirdi.

Onun Namık Kemal Zeybeki başa düşməsi və çıxışında dəyişiklik etməsi ürəyimdən oldu. Sonrakı məruzələrdə də Türkiyədən gələnlər mətndəki türk sözünü qaqauzla əvəzləməyə başladılar. Türkiyədən gələnlərin məharətli manevrləri nəinki simpoziumun pozulmasına imkan verdi, əksinə yüksək səviyyədə keçməsinə, Türkiyəyə sevgi oymağa təsir göstərdi.

Simpoziumda məruzələri oxuyarkən qarşıdurma yaranmasın deyə ciddi elmi müzakirəyə getmir, bəzən də zarafatla vəziyyətdən çıxmağa çalışırdıq.

Şeir axşamı

Gündüzlər elmi məruzələr oxunur, müzakirələr gedir, axşamlar isə söz, musiqi məclisləri keçirilirdi. Bu məclislər əslində iştirakçıların bir-birini yaxından tanımasına, türk xalqları haqqında əyani bilgi almalarına xidmət edirdi. Həmişə olduğu kimi, yenə də Tahir Kutsu Makal məhəbbət şeirləri ilə məclisi ələ almışdı. Gündüzün gərginliyi sanki yoxa çıxmışdı. Tahir Kutsu Makal oxuyurdu:

Sana bir aşk olayım da gör,

Bir gönül düşüreyim.

Renkden-renke gireyim.

Köprüleri atəşə vereyim.

Sana bir aşk olayım da gör.

Ben aşk olunca fəna oluram,

Deli-divane olurum,

Kimse tutamaz beni,

*Sevdiyim unutmaz beni,
Seversem, fena severim.
Sana bir aşık olayım da gör.
Ben aşık olunca böyle olurum işte,
Dalgın, düşünceli, hüznünlü.
Telegraf direkleri yıkılır uğultumdan
Ve sonra nekle kaynakı çekintisiz,
Silerim yılları. Gene genç olurum.
İcabında yeniden felç olurum.
Sana bir aşık olayım da gör.*

Şəkil 37. Komratdakı kilsədə olarkən Yaşar Kalafatın çəkdiyi şəkil.

Həmişə olduğu kimi, Tahir bəyin şeirləri yenə də hay-küy, gülüş, qəhqəhə ilə qarşılandı.

Toplantını idarə edən Namık Kamal Zeybek Tahir bəydən sonra məni mikrofona dəvət etdi. Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığı haqqında xoş sözlər söylədi. Sonra da dedi ki, sayın Əli Şamil sizlərə yakın köylüsü Aşiq Ələsgərdən bir dodaqdəyməz

oxuyacaq. Diqqət yetirin, o, şeiri deyəndə dodaqları bir-birinə dəyməyəcək. Bəlkə də, çoxunuz belə şeiri ilk dəfə eşidəcəksiniz.

Namık Kamal Zeybekin gözlənilməz təqdimatı məni bir anlığa çaşırsa da həm də ürəyimdən oldu. Öncə Göyçə mahalının harada yerləşdiyindən, 20-ci yüzildə Rusiyanın üç dəfə İrəvan xanlığının qədim sakini olan türklərin üzərinə erməni quldurlarını yeritdiyindən, 1988-ci ildə indi Ermənistan adlanan ölkədən türklərin qovulduğundan danışdım. Sonra göyçəli Aşıq Ələsgərin bir dodaqdəyməzini söylədim.

Şəkil 38. Soldan: Əli və Əzizə Şamil, Tudora Arnaut, Türkiyə İş Bankasının yayını olan “Kültür və sanat” dergisinin Baş redaktoru, Yayın Kurulu Müdiri Dr. Mehmet Önder.

Məclisdəkilər çox diqqətlə dodaqlarıma baxırdılar. Çətin bir janrda söylənmiş şeirin axıcılığı hamını heyrləndirmişdi. Al-qış sədaları ara vermirdi. Yenə şeir oxumağımı təkid etdilər. İmkandan yararlanmağı qərara aldım. Gündüz məruzələrdə “İslam dini elmin, mədəniyyətin inkişafına buxov olub”, – deyən, ateist təbliğatından çıxıbilməyənlərə işarə ilə dedim:

– Abbas Tufarqanlı 17-ci yüzillikdə yaşayıb. Sevgilisini şah sarayından qılinc-qalxanla, pul-para ilə deyil, sözlə qurtarıb. İs-

lam dininin hakim olduğu, Quranın hər surə və ayəsinin müqəddəs sayıldığı bir zamanda Abbas Tufarqanlı sevgilisinin məmələrini “Yasin” surəsinə, islamda müqəddəs sayılan ərəb əlifbasına bənzədərək deyib:

*Pərim, sənin məmələrin,
Heç bilmirəm, nəyə bənzər.
Biri “Yasin” surəsinə,
Biri əlifbaya bənzər.*

Şeirin hər bəndi alqışlarla, gülüş və sevinclə qarşılandı. Sanki məclisdə qadınların, qızların, tələbələrin olduğunu da unutmuşdum. Hardan ağıma gəlmişdi bu şeir? Onu da bilmirdim. Məclisin ruhu eləydi ki, burada fəlsəfi, vətənpərvərlik, didaktik şeir böyük həvəslə dinlənməzdi. Mikrofondan aralanmağa imkan vermir, alqışlayırdılar. Məclisin ruhu, görünür, mənə də hopmuşdu. Bu dəfə də 18-ci yüzillikdə yaşamış Molla Pənah Vaqif haqqında qısa bilgi verib “Ola” qoşmasını söylədim:

*Bir maya bud gərək, baldırı yoğun,
Sərasərət basadızın, topuğun,
Əl dəyəndə dura burunbaburun
Titrəyə, quyruqdan çox yumşaq ola.
Həyası üzündə, ağılı başında,
Öldürə Vaqifi gözü-qasında
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola.*

Özünü saxlaya bilməyən Tahir bəy yerindən qalxıb mikrofonu gəldi: “Əli Şamil qardaşım! Sən nə etdin? Mənim məclislərdəki birinciliyimi əlimdən almaq istəyirsən? Abbas Tufarqanlıni da oxumuşdum, Vaqifi də. Sən neredən çıxardın bu şeirləri?! Onlar beni kölgədə qoydular ki!”, – deyərək məni daha da ruhlandırırdı.

Başım elə qarışmışdı, xanımım əl çalmaq, alqışlamaq nədir, utandığından başını aşağı saldığıni, sifətini gizlətdiyini də görməmişdim. Gəlib yerimdə oturanda “Ayıb deyil, belə şeirlər oxudun?!” – dedi.

Məndən sonra da şeir və mahnı oxuyanlar oldu. Lakin heç kimi mənim qədər alqışlamadılar.

Səhərisi gün fasilədə ateist düşüncəli araşdırıcılardan birisi mənə yaxınlaşıb “Elə yerdə cavabımızı verdin ki, nə mübahisə açmağa, nə də inkar etməyə imkanımız olmadı”, – dedi.

Bucaq haqqında bildiklərim

Qaqauz şairlərinin, yazıçıların, publisistlərinin, araşdırıcılarının yazılarında bucaq sözü çox hallanır. Onlar bucağı coğrafi məkan anlamından çox vətən mənasında işlədirlər. Muxtar respublika yaradılanda da onun adının Bucaq Respublikası adlandırılmasını istəyənlər olmuşdu. Millətin adı səslənsin deyə Qaqauz Yeri Muxtar Respublikasının üzərində durmuşlar.

Bucaq bizdə olduğu kimi qaqauzlarda da eyni anlamı verir. Yəni künc, bucaq kimi də işlədilir. Bəzi araşdırıcılara görə, ərazinin quruluşuna görə bura bucaq adlandırılır. Bəzi araşdırıcılar isə bir zamanlar burada bucaq tayfasından olan türksoylu xalq yaşadığına görə bu yerlər bucaq adlandırıldığını yazırlar.

Qaynaqların verdiyi bilgiyə görə, Volqa (İtil-İdil-Edil) Bulqarlarının bucaq tayfası Dnepr-Dunay çayları ilə Qara dəniz arasında yaşayırmış. 13-cü yüzildə moğollar qıpçaqları sıxışdıranda onların bir hissəsi batıya doğru çəkilmış, bir qismi də Azərbaycanla məskunlaşmışlar.

Bu gün də Moldova Respublikasının güney-şərqəsi, keçmiş Bessarabiyanın böyük bir hissəsi Bucaq adlanır. Həmin ərazi yunan qaynaqlarında künc, bucaq anlamını verən oqlous adlandırılırdı. Bizans qaynaqlarında oğuzların 11-ci yüzildə Dunay çayını keçərək Balkanlardakı Makedoniya, Parisiye, Yunan və Bolqarıstanda yerləşdikləri yazılır.

Rusiya Osmanlına güneyə doğru sıxışdırıqda Bucaqdakı nomadları-tatarları ata-baba yurdlarından qovdu. Onların yerinə 1812-ci ildə Bolqarıstanda yaşayan qaqauzları gətirdi.

Bu, təsadüfi deyildi. Qaqauzlar türksöylü olsalar da, dinin inanca görə ortodoks xristian idilər. Rusiya hakimləri inanırdılar ki, xristian təəssübkeşliyinə görə qaqauzlar onları həmişə müdafiə edəcəklər. Lakin gözlədikləri kimi olmadı. Haqsızlığa, zülmə baş əymək istəməyən qaqauz öndərləri 1906-cı ildə Andrey Qalaşanın başçılığı ilə hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdılar və Rusiyanın Bender qəzasında Komrat Respublikası yaratdıqlarını elan etdilər. Bu Rusiya İmperiyası ərazisində ilk respublika yaratmaq təşəbbüsü idi. Çox təəssüf ki, Komrat Respublikasının ömrü cəmi 5 gün sürdü.

Bu gün qaqauzların yaşadıkları Bucaq toponiminin yayılma arealı genişdir. Türkiyədə eyniadlı yaşayış məntəqəsi, çay adı var.

Azərbaycanda da bucaq sözü ilə bağlı toponimlər, eləcə də bugünkü Qaqauz Yeri Muxtar Respublikasının mərkəzi Kom-

rat adı ilə bağlı dağ və pır var. Komrat dağı və piri Qəbələ rayonunun ərazisindədir.

“Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət” kitabında yazılıb: “Bucaq – Oğuz rayonunda kənd. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əsl adı Bucaq Daşağıl. 19-cu yüzildə kənd ərazisində Güllü Bucaqlı adlı icma vardı. Bölündükdən sonra bir hissəsi Daşağıl kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə Bucaq Daşağıl, digər hissəsi isə Muxas kəndi yaxınlığında olduğuna görə Muxas Bucaq adlandırılmışdır. Kənd Qozluçayın sahilində yerləşdiyinə görə, “Qozlu Bucaq” da adlanırdı”.

Baş Daşağıl kəndi yaxınlığında indi də Qoca Bucaq bulağı və Qoca Bucaq çəmənı var. 20-ci yüzılın başlarınadək Azərbaycanda bucaq sözü ilə bağlı toponimlər çox olmuşdur. Bildiyimə görə, indi onların sayı azalmış, Yevlax rayonunda Yuxarı Bucaq və Aşağı Bucaq, Neftçala rayonunda Xolqarabucaq və Kürqarabucaq və b. kəndlər qalmışdır.

Qaqauzlar günümüzdə Ukrayna Respublikası Odessa vilayətinə daxil olan Bolqrad rayonunun mərkəzində və Dmitrovka, Aleksandrovka (Satılık Hacı), Çervonoarmeyskoye (Kubey), Jovtnevoye (Kurçu) kəndlərində, Kiliya rayonunun Starı Troyanı (Eski Troyan), Tatarpınarı və başqa yerlərdə toplu, Zaporjje vilayətinin Akimovski rayonuunun Vladimirovka, Aleksandrovka və Dmitrovka kəndlərində qarışıq yaşayırlar. Kiyev, Odessa şəhərlərində və Kırım Respublikasında da yaşayan qaqauzlar var.

Tudoranın evində qonaqlıq

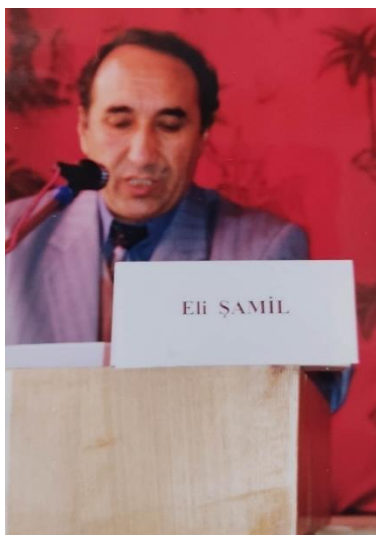
Tudora Arnaut məni, xanımmı və Türkiyədən gələn qonaqlardan 2-3 nəfəri doğulduğu kəndə – Bolqrad rayonunun

Dmitirovka kəndinə qonaq aparmaq istəyirmiş. Sonra fikrini dəyişib. Görüb ki, Komratdan Dmitirovkaya olan 50-60 kilometrlik çala-çuxur yolu getmək, gedəndə və geri dönəndə Moldova ilə Ukrayna arasında gömrük, sərhəd yoxlamasından keçmək xeyli vaxt aparacaq. Bu da simpoziumun işinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Ona görə də ata-anasına bizi görmək üçün Komrata gəlmələrini xahiş edib. Atası İvan, anası Anna, bacısı Mariya Radulova, xalası Fedora, onun əri Afanasiy Porozovlu gəlmişdi. Tudoranın valideynləri iki qız, bir oğul böyütmüşdülər. Onların üzü gülür, əl-ayaqları elə bil yerə dəymir, göydə uçurdular. İlk övladlarının uğuru, evinə gələn qonaqların mötəbərliyi (çünki qonaqlar arasında Türkiyənin keçmiş Mədəniyyət Naziri, deputat Namık Kemal Zeybek də vardı) onların sevincinə səbəb olmuşdu.

Ayda 10 dollar maaş alan Tudora evində bir məclis qurmuşdu. Yeni aldığı mənzilin pulunun yarısını Türkiyədən gətirmiş, yarısını da universitet ona faizsiz kredit vermişdi. Belə bir mənzildə böyük süfrə açılmışdı. Süfrə yeməklərlə bol, otaq adamlarla dolu idi.

Atası və anası qaqaüz yeməklərinin sərgisinin təşkilinə hazırlaşmış kimi süfrəyə qoyun ətindən qovurma, qıvrma, qoyun pendiri, südlü piring, yarpaq və bibər dolması, baş-ayaq soyudulması (ruslar buna xolodes deyir), çeşidli salatlar və cürbəcür evdə hazırlanmış şirniyyat və s. qoymuşdular. Tudoranın atası İvana görə, süfrənin şah əsəri özünün hazırladığı bir neçə növ şərab idi. Kəsib ailənin belə bir süfrə açmasından narazı olsam da, narazılığımı bürüzə verib onların qanını qaraltmaq istəmədim.

Şəkil 39. Əli Şamil simpoziumda çıxış edərkən.

Azərbaycanda soyuqlar düşəndə əti yaxşıca qovurur və qurudulmuş qarına, dəriyə, saxsı və ya şirəli qablara yığıb ətin üzərini örtən qədər yağ tökürlər. Donmuş halda olan qovurmanı qış boyu lazım gəldiyi qədər çıxarıb isidib yeyir və ya xörəklər bişirirlər. Bunu ona görə edirlər ki, qovurma-lıq heyvana, qaza, toyuğa, ördəyə yem verməsinlər. Yəni yem az olduğuna görə heyvanlar və quşlar arıqlayar, əti azalar. İkinci bir tərəfdən, qış-

da yanacaq da azalır. Çiy əti bişirməyə çox yanacaq gərək olur. Payızda hazırlanmış qovurmanı qızdırmağa və ya ondan xörək bişirməyə o qədər də yanacaq işlədilmir.

Qaqauzlar da bizim kimi əti bişirib qışa saxlayırlar və ona da qıvırma deyirlər. Lakin qaqauzlar bizim kimi əti sümüklü bişirib saxlamırlar. Onlar əti o qədər qaynadırlar ki, sümükdən ayrılınsın. Sümükdən ayrılmış ətə lazımı qədər duz və ədviyyatlar vurur, qurudulmuş heyvan qarnına və ya saxsı, çini, şüşə qablara yığıb saxlayırlar.

Qıvırma hamımızın çox xoşuna gəldi. Sən demə, Tudoranın valideynləri bizim üçün yeməyə gətirdiklərindən başqa evimizə aparmağa qıvırma və s. yeməklər də gətirmişdilər.

Tudora Arnautla bağlı bir məsələni də burada xatırlatsam, yəqin ki, yersiz görünməz. Bakıda oxumağa 50-dən çox qaqauz gəlmişdi. Onların çoxunu Mariya Marineviç seçib gətirmişdi.

Mariya Marineviç qaqauz gənclərinin Azərbaycanda millət-pərvər, vətənsəvər ruhda yetişəcəklərini düşünmüşdü. Nə yazıq ki, onun arzuladığı kimi olmadı. Bir tərəfdən iqtisadi çətinliklər gəncləri sıxıntıya soxurdusa, o biri tərəfdən də müəllimlər onlara güzəştə getdiyindən yaxşı oxumurdular. Bilirdilər ki, oxusalar da, oxumasalar da, qaqauz olduqlarına görə müəllimlərin əksəriyyəti onlara qiymət yazacaq.

Bakıda ali təhsil alıb vətənə dönmək gənclərin çoxu özlərinə iş tapa bilmədilər.

Nahar fasiləsində təmiz hava almaq üçün Mədəniyyət evinin qarşısında gəzişəndə Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqşünaslıq” fakültəsində oxuyan Vova Kiroviçlə rastlaşdım. Onun bacısı da Bakıya oxumağa gəlmiş 50 qaqauz gəncinin arasında idi. Nə qədər öyüd-nəsihət edirdim, qayğı göstərirdimsə, kitabxanaya getməyə, ictimai işlərə qoşulmağa meyil göstərmirdilər.

Vova yanındakı orta yaşlı, orta boylu birisi ilə məni tanış etdi. Atasıydı. Atası, deyərsən, məni qiyabi tanıyırdı. Çox təkid etdi ki, onların kəndinə gedim, qonaqları olum. Mən isə vaxt olmadığını bildirdim. Onda məndən xahiş etdi ki, Tudoraya tapşırıam, qızını və oğlunu universitetə işə götürsün. Mən elə oğlunun yanındaca uşaqlarının zəif oxuduqlarını, universitetdə işləyə bilməyəcəklərini söylədim. Atası yenə də təkid edirdi ki, harada olur-olsun, onun uşaqlarına iş düzəldim.

Bakıda Tudora Arnauta dərslərə müntəzəm getdiyinə, əlaqə oxuduğuna görə lağ edənlərin indi üzləri gəlmirdi ki, ondan iş istəsinlər. Valideynlərini vasitəçi salırdılar.

“Öpücü baba”

Simpozium günlərində bir çox təşkilatlara, məktəblərə görüşə də getdik. Xristianların çoxluq təşkil etdiyi ölkələrdə iştirak etdiyim simpoziumların hamısında bazar günləri iştirakçıları kilsələrə apardıqlarının şahidi olmuşam. Amma heç bir müsəlman ölkəsində cümə günü bizi bölgənin ən məşhur məscidinə dəvət etdiklərini görməmişəm.

1998-ci il noyabrın 8-də saat 11:00-da bizi Komrat şəhərindəki kilsəyə apardılar. Türkiyədən gələnlərin əksəriyyəti namazının vaxtını keçirməyən, oruc tutan araşdırıcılar olsalar da, kilsəyə getməyə etiraz etmədilər. Simpoziumda məruzə etməsə də, hər gün gələn, məruzələri dinləyən, fasilələrdə, axşam toplantılarında fəal iştirak edən Dimitri Ata ilə dostlaşmışdıq. Din xadiminin elmə maraq göstərməsi, fərqli inancılı türk xalqlarına sevgisi Dmitri Ataya hörmətimi artırmışdı. O, yalnız Azərbaycanda yaşayan türklərin inancları, dini ayinlərə münasibətləri ilə maraqlanmırdı. Ateist mühitdən çıxmış müsəlman türklərin İran, Türkiyə, İraq və başqa ölkələrdəki soydaşları ilə əlaqələrinə daha çox maraq göstərirdi.

Dmitiri Ata İran İslam Respublikasına getməyin mümkün olub olmadığı ilə maraqlandıqda dedim: “Orada sizi məndən daha yaxşı, hörmət və ehtiramla qarşılayarlar”. O, inamsız halda mənim üzümə baxanda Tudora Arnaut gülə-gülə dedi: “Müqəddəs Ata, hocam doğru deyir. Çünki İrana gedəndə hocama onlarla birlikdə çaxır və vodka içməyi təklif edirlər. Hocam da içmədiyinə görə ondan narazı qalırlar. Amma siz getsəniz, təklif edilən çaxıra etiraz etməyəcəksiniz. Buna görə də sizi qonaq dəvət edənlərin, sizinlə birlikdə yeyib-içənlərin sayı çox olacaq. Hələ sizin şərəfinizə qaban da ovlayıb gətirəcəklər. Bizdə qona-

ğa çaxır təklif etmək necə vacib sayılırsa, onlarda da xristian qonağa çöl donuzundan kabab vermək elə hörmət sayılır. Özləri də sizinlə bərabər qaban kababı yeyib, çaxır içəcəklər”. Hiss etdim ki, Dmitri Ata bizim dediklərimizə inanmasa da, etiraz da etmədi. Onunla birlikdə kilsəyə gedəndə də, sonra da İranda çaxır içilib-içilmədiyi ilə maraqlandı. Mən də gördüklərimi və şahidi olduqlarımı dedim. Ölkədə qanunla sipirtli içki satışı və içmək qadağan olduğunu, qanun pozanların arxasına toplum qarşısında 40 qamçı vurduqlarını, buna baxmayaraq, evlərdə gizlin çaxır və araq içdiklərini söylədim.

Dmitri Ataya söz verdim ki, viza alarsa, ona İranda gəzməyə, adamlarla tanış olmağa bələdçilik edərim. Onu da xatırlatdım ki, hörmət əlaməti olaraq çaxır aparmaq fikrində olmasın. Çünki gömrükdə əlindən alacaq və özünü də sorğu-suala tutacaqlar.

Bazar günü olmasına baxmayaraq, Komratın mərkəzi kilsəsinə gələnlərin sayı az idi. Biz də bir saata yaxın kilsədə xristianların ibadətinə tamaşa etdikdən sonra başqa yerlərdəki görüşlərə getdik.

Muxtar respublikanın elə bir ciddi sənaye müəssisəsi yoxdur. 12 şərab zavodu, 2 yağ zavodu, 2 xalça zavodu, 1 ət kombinatı, 1 spirtsiz içkilər zavodu var. Əhalinin əsas gəlir mənbəyi üzümçülük və bağçılıq sahələridir.

Getdiyimiz təşkilatlarda qonaqları qarşılamaq üçün hazır da-yanan yeniyetmə qızlar gələnləri gülərlə, uzun zaman görmədikləri əzizləri kimi öpürdülər. Həmişəki kimi belə qarşılama-larda Tahir Kütsi Makal öndə olurdu. Görüşüb-ayrılmaz xeyli vaxt aparırdı. Komratdakı növbəti görüşlərin birində Tahir bəy

yenə öndə gedirdi. İçəridə yeniyetmə qızlar çoxluq təşkil edir, biz isə tələsirdik.

Tahir bəy yeniyetmə qızlarla öpüşüb keçəndə arxasınca gələn Nail Tanı da öpmək istədilər. O, zarafatla dedi: “Tahir babanı heyətimizin öpücüsü seçmişik! Bizimlə öpüşməsəniz də, olar!” Onun bu zarafatına hamımız güldük. Görüş mərasimi də xeyli qısaldı. Ondan sonra bu təcrübədən dəfələrlə istifadə etdik. Tahir bəyə tez-tez “Öpücü baba”, – deyə müraciət etməyə başladıq.

Qaqauzlar qonaqpərvərliklərini, türklərə böyük sevgilərini hər addımda göstərirdilər. Amma hər yerdə təsərrüfatın dağıldığı, iqtisadiyyatın çökdüyü, işsizliyin baş alıb getdiyi görünürdü. Türkiyədən gələn qonaqlar buradakı professor və dosentlərin 30-40 dollar həcmində maaş aldıklarını eşidəndə heyrətlənirdilər.

Nail Tanın ürəyi dözmədi. Özünü çox narahat hiss edirdi. Qonaqların birinin başındakı beretkanı alıb özü içərisinə müəyyən miqdar pul qoydu. Sonra da arxaya avtobusda oturanlara ötürdü. Avtobusda məni və xanımımı çıxmaqla hamısı Türkiyədən gələnlər idi. Hərə qulpundan qopanı beretkaya qoydu. Avtobus dayananda Nail Tan çox böyük nəzakətlə sürücünü kənara çəkib pulu ona vermiş və demişdi: “Benzin alarsan”. Sürücü etiraz etsə də, Nail bəy pulu onun cibinə qoymuşdu.

Səhər, günorta, axşam universitetin yeməxanasında yemək yeyirdik. Orada bizə tələbə qızlar qulluq edirdilər. Nail Tan eyni metodla xəlvətdə pul yığıb bizə qulluq edən tələbələrə, aşbazlara və başqalarına da verirdi. Universitetin rəhbərliyi muzeylərə pulsuz getməyimizi planlaşdırmışdı. Amma Nail bəy onlar üçün də pul yığıb verirdi.

Türkiyədən gələnlər üçün verdikləri pul cüzi olsa da, qaçaqlar üçün o məbləğ böyük hesab edilirdi. Marağ üçün mən sürücüyə yığılan pulun miqdarı ilə maraqlandım. Onun bir aylıq maaşından çox olmuşdu.

Telefonda qadınların davası

Noyabrın 7-də “Literatura hem kultura” bölməsində məruzələrin oxunuşu başlandı. 14 məruzə dinlənilib müzakirə edildi. Proqramda adları olanlardan 3-4 nəfər gəlməmişdi. Saat 18:00-dakı qapanış toplantısında salonda ayaq üstə duranlar da vardı. Gurluğa səbəb simpoziumdan sonra konsertin olması idi.

Konsert böyük təmtəraqla başladı. Amma ilk nömrələrdən qanım qaraldı. Mahnılarda Sovet ideologiyasının təsiri açıq-aydın duyulurdu. Beynəlmiləçilik adı altında bölgədə yaşayan xalqların dilində Sovet dövrünün mahnıları oxunurdu.

İstədim təmiz havada gəzişim. Soyuq olduğundan çox gəzişə bilmədim. Bu zaman Todur Zanet də əsəbi halda çölə çıxdı. Məni görəndə: “Toplantılar imkan vermədi, dərdləşək. Yaxında bir kafe var. Gəl gedək, orada oturaq, söhbət edək. Əzizə xanım Aleksandr Onefrey və onun xanımı ilə gedər. Mən də səni aparıb yola salaram”, – dedi. Kafedə adam çox olacaqdı. Necə deyərlər, ağız deyəni qulaq eşitməyəcəkdi. Todur Zanet mütləq qarşısına bir şüşə çaxır qoyacaq və hay-küyə də əhəmiyyət verməyəcəkdi.

Mən Mədəniyyət evinin otaqlarından birində oturub söhbət etməyi təklif etdim. Todur Zanetin gedib-qayıtmağı heç beş dəqiqə çəkmədi. Açarı gətirib direktorun kabinetini açdı. Keçmişdən, gələcəkdən, yaradıcılıq məsələlərindən söhbət edirdik. Bir xeyli keçmişdi ki, dolubədənli, ucaboylu bir qadın içəri girdi.

Bizim otaqda olmağımıza əhəmiyyət vermədi. Direktorun yerində oturub telefonla zəng vurdu. Onun əsəbiliyi yerləşəndən, telefonun diskini yığmağından hiss olunurdu.

Birdən rus dilində, ukrain ləhcəsində gür səslə telefonun o başındakını hədələməyə, təhqir etməyə başladı. Danışığından belə anladım ki, biz salondan çıxandan sonra bolqarların mahnı qrupu Sovet dövründə dəbdə olan, türkləri alçaldan bir mahnı oxuyub. Salonda Türkiyədən gələn alimlərin olduğu, Türkiyə ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına çalışıldığı bir zamanda belə bir mahnının proqrama salınmasını təxribat kimi qiymətləndirirdi. Danışığından bildik ki, konsert proqramını hazırlayan bədii rəhbərin xanımı ilə danışır. Direktorun xanımı yalnız konsert proqramından narazılıq etmirdi. Necə deyərlər, açmışdı pambığı, tökmüşdü sandığı. Ürəyində çoxdan yığılıb qalmış ağrı-acını tökürdü. Rusların şovinistliyindən, binanın həyatında oynayan qaqauz uşaqlarını təhqir etdiklərindən və s.-dən uzun-uzadı danışdı. Telefonun o başındakına dedi ki, sən şovinizt bir russion. Ərin də qorxağın biridir. Yaranmış imkandan istifadə edib ərinin vasitəsilə Stepan Varbanı hörmətdən salmağa çalışırsan.

Todur Zanet işə qarışmasaydı, bəlkə, telefonda dava çox uza-nacaqdı. O, xanımı dilə tutaraq sakitləşdirməyə çalışdı. “Qonaq var, sakitləşin. Sabah görüşüb söhbət edərsiniz”, – deyəndə o, sakit tövrlə dedi: “O da bizdəndir. Sovet dövründə rusların çox ağrı-acısını dadıblar. Onların şovinizmi, hamıya alçaldıcı nəzərlə baxmaları olmasaydı, 20 yanvarda günahsız adamları öldürməsəydilər, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxardımı? SSRİ-nin dağılmasından hələ söz getmədiyi bir vaxtda, naxçıvanlılar müstəqilliklərini elan elədilər. Doğru da etdilər. Avropanın ən böyük dövlətləri böyüklükdə olan Ukrayna Naxçıvan kimi ki-

çik bir muxtar respublikanın SSRİ-dən ayrıldığını elan etdikdən sonra cəsarətləndi”.

Todur Zanet onu yola salmasaydı, hələ çox danışacaqdı. Əslində, onun Azərbaycan və Naxçıvan haqqında bilgisi xoşuma gəlmişdi. Daha çox dinləmək istəyərdim. Amma Todur Zanetlə qaqauzların “Qolodomor” (acından ölmə) haqqında söhbətləri yarıda qaldığından bir söz demədim.

Beşalmanın tarix-etnoqrafiya muzeyi

Simpozium iştirakçılarının aparıldığı yerlər arasında Çadır-Lunqadakı nurçuların açdığı lisey də vardı. Çadır elə bizim başa düşdüyümüz çadır anlamındadır. Lunqa da moldovancadır. Buradakı liseydə oxuyanlar təhsil haqqı ödəyirlər. Bölgənin iqtisadiyyatı zəif inkişaf etsə də, qaqauzlar, ukrayınlar, bolqarlar, moldovanlar, ruslar uşaqlarını burada oxutmağa can atırlar. Çünki bu liseyi bitirənlər ən nüfuzlu ali məktəblərə qəbul olunurlar.

Məzunların uğur qazanmasının bir səbəbi məktəbdə tədrisin yüksək səviyyədə qurulmasıdır, digər səbəbi də uşaqların seçilməsidir. Məktəbə uşaqları əla qiymət aldıklarına görə deyil, məntiqi testlərə doğru-düzgün cavab verdiklərinə görə seçirlər. Burada tanış olduğum müəllimlər Azərbaycandakı Çağ Öğretim Şirkətinin liseylərində dərs deyən müəllim və tərbiyəçilərə salam göndərdilər. Min kilometr aralıdakı şəhərlərin məktəblərində işləsələr də, bir-birini tanımaları, əlaqə saxlamaları təqdirəlayiq haldır.

Bizi Beşalma kəndinə də apardılar. Orada gördüklərimi, heç vaxt yadımdan çıxarmayacam. Kənd muxtar respublikanın sıradan bir kəndi olsa da, aydınlarının əməlləri ilə daha çox tanınır. Tudora Arnaut bir xoryat-bayatısında yazır:

Beşalma

Gecə yıldız Beşalma

Yarım öpüş yerinə

Verdi bana beş alma.

Kənddəki tarix-etnoqrafiya muzeyinin əsasını Dmitri Kara Çoban qoyub. 1933-cü il may ayının 27-də anadan olan Dmitri Kara Çoban cılığın bir millətsevər olub. Qaqauz ədəbiyyatşünasları onu ilk peşəkar ədib kimi tanıtsalar da, yaradıcılığı çox-sahəlidir. Ömrünü xalqının mədəniyyətinin inkişafına həsr edən şair qaqauz xalqı üçün ilk bədii və sənədli filmlər çəkmişdir. Kənddə, köhnə dəyirməndə yaratdığı tarix-etnoqrafiya, diyarşünaslıq muzeyi YUNESKO tərəfindən qeydə alınıb.

Şəkil 40. Simpozium iştirakçıları Çadır-Lunqadakı Türk Liseyinin qarşısında.

Şairin ilk şeirləri 1957-ci ildə “Moldova Sotsialiste” qəzetinin həftəlik əlavəsində çap olunub. Qaqauz ədibləri arasında Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda ilk təhsil alan və ilk kitab çap etdirən Dmitri Kara Çoban olub. Onun 1963-cü ildə “İlk laf” (“İlk söz”), 1968-ci ildə “Yanıqlılıq” (“Arzu”), 1969-cu ildə “Baylmak” (“İlham”), 1970-ci ildə “Persen-

qələr” (“Variatsuyalar”), “Zelennoye plamyə” (“Yaşıl alov”), 1984-cü ildə “Stixlar” (“Şeirlər”), 1989-cu ildə “Azbukə otkrıtıy” şeiri, 1966-cı ildə “Alçak saçak altında” (“Alçaq dam altında”) hekayələr kitabı nəşr edilib. Onun şirin hekayələri və kinossenariləri qaqaüz ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərrib. Daim ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan ədib naturaçılığa meyilli olub. Hekayə yazarkən günlərlə kəndliləri danışdırıb, onların söhbətlərini dəftərində qeyd etdikdən sonra bu söhbətləri hekayəyə çevirərmiş. Buna görə də əsərlərində ümumiləşdirmələr, psixoloji dərinlik əvəzinə insanların gündəlik yaşam tərzini üstünlük təşkil edib. Muzeydə olan eksponatların çoxunu o toplayıb, sistemə salıb.

Şəkil 41. Soldan: Əzizə və Əli Şamil, Tokat Universitetinin dosenti
Burhan Kaçar.

Ömrünü mübarizələrdə, qovğalarda keçirən ədib, rəsmi versiyaya görə, 1986-cı ilin oktyabr ayının 8-də özünü qatarın altına ataraq intihar edib. Onun vaxtsız ölümü xalq arasında müxtəlif söz-söhbətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dmitri Kara Çobanın əsasını qoyduğu milli tarix-etnoqrafiya muzeyi kəndin mərkəzi meydanında yerləşir.

Kənd meydanında avtobusdan enəndə divarın dibində 5-6 yaşlı kişi oturub özlərini günə verirdilər. Onlar gələnlərin kimlər olduğu ilə maraqlandılar. Qonaqların Türkiyədən gəldiyini eşidəndə oturanlar çəliklərinə dayanıb ayağa qalxıb bizə doğru gəldilər. Biri papağını göyə ataraq sevincək bağırırdı: “Mən sizə deyirdim, bizim Türklər gələcək! Gördünüz, gəldilər!”. Bizimlə görüşənlərin sifətlərində bir təbəssüm, gözlərində sevinc yaşları vardı.

1960-cı illərdə Dmitri Kara Çobanın köhnə dəyirmanında əsasını qoyduğu muzey indi kəndin mərkəzində yaraşıqlı binaya köçürülüb. Qaqauzların məişətdə işlətdikləri əşyalar, bölgədə tə-

Şəkil 42. Simpozium iştirakçılarından bir qrupu Qaqauz Milli Tarix və Etnoqrafiya Muzeyi qarşısında.

sərrüfat işləri aparılarkən tapılan maddi mədəniyyət nümunələri burada toplanıb. 1975-ci ildə kolxoz muzey üçün bina tik-

miş, rəsmi açılışı təşkil etmişdir, 1983-cü ildə təmir üçün bağlanılmış muzey, 1986-cı ildə yenidən Komrat Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq muzeyinin filialı kimi fəaliyyətə başlamışdır.

Qaqauzlar Muxtar Respublika qurduqlarını elan etdikdən az sonra muzeyə də diqqəti artırılar. 1993-cü ildə muzey yenidən qurulub, eksponatlarla zənginləşdirilib. Həmin muzey 1998-ci ilin may ayından Dmitri Kara Çoban adına Milli Qaqauz Tarixi və Etnoqrafiyası Muzeyi adlandırılır.

Muzeydə bizə bələdçiliyi Dmitrinin oğlu, rəssam-heykəltəraş Afanasi edir. Birdən gözü mənim yaxamdakı yazıya sataşdı. Söhbətini kəsərək:

– Azərbaycanda bir dostum var. Ona salamımı çatdırarsınız, – dedi.

Mən də sakitcə:

– Çatdıraram, – dedim.

O, dedi:

– Heç xəbər almadınız, dostum kimdir?

Mən onun Əbülfəz Elçibəyi nəzərdə tutduğunu bilirdim. Afanasi Kara Çobanın Bakıya gəldiyindən, Əbülfəz Elçibəylə görüşdüyündən, onun portretini çəkdiyindən, aldığı müsahibəni “Ana sözü” qəzetində çap etdirdiyindən xəbərdar olsam da, özümü bilməməzliyə vuraraq dedim: “Yəqin, adını söyləyəcəkdiniz”. O, xüsusi əda ilə vurğuyla: “Mənim dostum Elçibəydir. Ona salamımı çatdırarsınız”, – deyərək qürurlandı. Onun bu hərəkəti Türkiyədən gələn araşdırıcı və siyasi xadimlərin üzünü güldürdü.

Muzeyin eksponatlarının çoxluğu diqqət cəlb edir. Maraqlı burasıdır ki, qaqauzlar 1957-ci ildə kiril əlifbası əsasında öz əlifbalarını yaratmalarına baxmayaraq, ədəbiyyat tarixlərini Orxon-

Yenisey kitabələrindən başlayırlar. Muzeyin birinci salonunda Gül Tikin abidəsinin maketi qoyulub. Onun üzərindəki yazı bugünkü qaqauz əlifbasıyla həm olduğu kimi, həm də bu gün qaqauzların başa düşəcəyi şəkildə verilib.

Muzeydə folklorla da geniş yer ayrılıb. Mixail Çakıra, Nikolay və Dəniz Tanasogluna, Arabacıya və başqa ədiblərə ayrılmış bölmələrdə materialların zənginliyi diqqəti cəlb edir.

Yeni dövlətlər, yeni sərhədlər

1998-ci il noyabrın 8-də bizi qarşıladıqları avtobusla da Kişinyov avtovağzalına gətirdilər. Türkiyədən gələn qonaqları isə hava limanına apardılar. Odessaya gedən avtobusun hərəkət etməsinə az qalmışdı. Tələsik biletlər alıb özümüzü ona çatdırma-saydıq, növbəti qatara, avtobusa biletlər almaq üçün bir gün Kişinyovda qalmalı olacaqdıq. SSRİ-nin dağılması köhnə avtobus, qatar reyslərini də pozub.

Köhnə “İkarus” markalı avtobusla yola düşdük. Bir neçə saat sonra gömrük və sərhəd yoxlamaları başladı. Biz hələ Moldova Respublikasından çıxmamışdıq. SSRİ dağılandıqdan sonra Rusiyanın Moldova Respublikasında yaratdığı Dnestryanı Respublikaya ilk dəfə gətirdik. Sovetlər Birliyinin ən böyük silah zavodları burada yerləşir. SSRİ dağılanda Rusiya hərbiçiləri bu nəhəng silah-sursat zavodlarını Moldovaya verməmək və buradan yeni yaratdıqları Dnestryanı Respublikadan Ukrayna, Moldova respublikalarına, eləcə də keçmiş sosializm blokuna daxil olan Rumuniya və Bolqarıstana təzyiq göstərməyi planlayıblar. Ərazisi kiçik, dünyaya çıxışı olmayan bu respublikanı nə BMT, nə də dünyanın hansısa bir ölkəsi tanıyır. Amma bu cırıtdan respublikanı idarə edənlərin böyük və güclü dövlətlərə meydan oxu-

malarının səbəbi arxalarında Rusiya Federasiyasının durmasıdır. Burada istehsal olunan silah-sursatı Rusiya satır. Zavodları Rusiya hərbiçiləri yeniləyir və onlara silah istehsalı üçün sifarişlər verir.

Burada örtülü gömrük keçid məntəqəsi, texniki avadanlıqlar yoxdur. Bütün xidmətlər, elə bil, səyyar göstərilir. Bu da əsəbiliyə, qanıqaraçılığa, mübahisələrə səbəb olur. Dnestryanı Respublikanı keçib Moldovaya gedəndə sərhədçilər bizim pasportları görəndə necə təəccüblənib onu özlərindən vəzifəcə böyüklərin yanına aparırdılarsa, indi də elə etdilər. Ukraynada, Moldovada, Dnestryanı Respublikada yaşayanlar hələ də Sovet dövründə hazırlanmış pasportundan istifadə edirlər. Azərbaycan isə özünün pasportunu hazırlayıb. Ukrayna və Moldova sərhədçiləri mənim və xanımımın pasportlarını görəndə alıb özlərindən böyük rütbəliələrin yanına qaçır, onlarla birlikdə geri dönürdülər. Sifətlərində bir az sevinc, bir az da qısqanlıq oxunurdu. Yeni pasportumuza görə Ukrayna və Moldova sərhədçiləri bizə hörmətlə yanaşır, gömrük işçiləri isə çantalarımızı yoxlamırdılar. Rusiya tərəfin və Dnestryanı Respublikanın sərhədçiləri və gömrük işçiləri isə, elə bil, pasportun acığını bizdən və yol çantalarımızdan çıxarmağa çalışırdılar.

Odessada qatar və avtobus reyslərini gözdən keçirdik. Bakıya getmək üçün Rostov şəhərinə avtobusla, oradan da Moskva-Bakı sürət qatarı ilə getməyi daha münasib saydıq. Belədə, vaxta qənaət etmiş olardıq. Planlaşdırdığımız kimi də etdik. Rostova Moskva-Bakı qatarının gəlməsinə 4-5 saat qalmış çatdıq. Avtovağzalla dəmiryol vağzalının yanaşı olması işimizi xeyli asanlaşdırdı.

Bəxtimizdən Bakıya gedəcək qatara bilet satan kassanın qarşısı seyrəklilik idi. Lakin mənim bilet almaq üçün rus rublum yox idi. Gözləmə salonunda və qarşısında puldəyişənlər qarğa-quzğun kimi səs-səsə vermişdilər. Mən onlarda deyil, rəsmi puldəyişmə məntəqəsində dolları rubla dəyişmək istəyirdim. Bir neçə nəfərdən valyuta dəyişmə məntəqəsinin yerini soruşdum. Öyrəndim ki, dəmiryol binasından çölə çıxıb sola getməliyəm. Oradakı mehmanxananın ikinci mərtəbəsində rəsmi puldəyişmə məntəqəsi var.

Xanımı gözləmə salonunda yol çantalarımızın yanında qoyub çölə çıxmaq istəyəndə pul dəyişənlər qarşımı kəsib onlarla pul dəyişməmi istəyirdilər. Birtəhər onların yaratdığı əngəlləri keçib çölə çıxdım.

Şəkil 43. Soldan: Əli Şamil, alim, qaqauz dilində dərsliklərin müəllifi İgnat Baboğlu, Komrat Dövlət Universitetinin rektoru, professor Stepan Varban.

Mehmanxananı tapmağım o qədər də çətin olmadı. Amma pul dəyişilən yeri tapa bilmirdim. Çünki Bakıda və Türkiyədə pul dəyişilən yerin üzərində eksşeync və ya dövüz yazılır, balaca pəncərəsi olur. İkinci mərtəbədə belə bir yer görmədiyim üçün,

elə bildim, burada da xarici ölkələrdə olduğu kimi bizim birinci mərtəbə saydığımız zəmin qat və ya o mərtəbə sayılar. Üçüncü mərtəbəyə qalxdım. Orada da pul dəyişən yer görmədim. Yenidən birinci mərtəbəyə endim. Tapa bilmədiyimə görə qeydiyyatçılardan xəbər almalı oldum. Onlar da ikinci mərtəbədə olduğunu söylədilər.

Yenidən ikinci mərtəbəyə qalxdım. Bayaq dəhlizdə gördüyüm üç gənc yenə də həmin yerdə durub söhbət edirdilər. Onlara yaxınlaşıb eksçeyncin yerini xəbər aldım. Eksçeync sözünü anlamadıqlarından “obmen valyuta” deyən kimi bir-birinə baxıb gülümsədilər və birisi keçib yazı masasının arxasına əyləşdi. Mən yaxınlaşanda yazı masasının siyirməsində rus rublları və dollarlar olduğunu gördüm.

Son dollarlarımı xırdalamaq üçün verdim. Alıb siyirməyə atdı və sayıb mənə rubl verdi. Mən çek verməsini istəyəndə o, dediyimə əhəmiyyət vermədən ağızucu: “Biz çek vermirik”, – dedi və saymazyana yoldaşlarının yanına getdi. Mən yazı masasının qarşısından ayrılmamışdım. Bir daha xatırlatdım ki, dəyişdiyim dollara görə çek versin. Bu dəfə cavab da verməyib güldülər. Mən də cəld verdiyim dollarları siyirmədən götürüb pilləkənə doğru yönəldim. Rubl da cibimdə idi. Onu qaytarıb siyirməyə atmamışdım. Gənclər mənim hərəkətimi diqqətlə izləsələr də, bir anlıq çaşıb qalmışdılar. Elə bil birdən ayıldılar, ikisi qaçaraq gəlib məni pilləkənin başında yaxaladı. Dollarları verməyimi tələb etdilər. Mən də çek verməsələr, nə dolları, nə də rublu geri qaytarmayacağımı dedim. Bu zaman yuxarı mərtəbədən aşağıya enən üç nəfər bizim dartsışmamızı görüb ayaq saxladı.

Maraqla nə baş verdiyini izləyirdilər. Adamların çoxala biləcəyindən, hay-küy düşəcəyindən, ya da hansısa səbəbdənsə, bəyazq məənə yazı stolunun üzərindəki aparatın işləmədiyini deyən oğlan onu işə saldı, çek yazıb gətirib məənə verdi. Mən də ovcumdakı dollarları ona qaytardım. Nifrət və hədə ilə məənə baxmalarına əhəmiyyət verməyib tələsik çölə çıxdım.

Şəkil 44. Soldan: Əli Şamil, Başqırdistandan gəlmiş professor Zinur Nurqalin, Əzizə Şamil. Arxa fonda "Öpüçü baba vəzifəsini yerinə yetirərkən".

Bilet kassasına növbəm çatdı. Bakıya iki bilet almaq istədiyimi bildirdim. Kassir yer seçib kupeyə iki bilet verdi. Cibimdən pul çıxarıb kassaya verəndə milis kapitanı kobud şəkildə biləyimdən tutub məni kənara çəkdi və pulların sənədini istədi. Mən mübahisə etmədən çeki ona verdim. Diqqətlə baxdıqdan sonra pasportumu istədi. Onu da verdim. Qərribəsi bu idi ki, milis kapitanı nə məni kabinetinə apardı, nə də gözləmə salonundakı stolların birində oturub söhbət edirdi. Gözləmə salonunun qapısının ağzında sorğu-suala tutmuşdu. Yanımızdan da adamlar saymazıyana keçirdilər.

Əlindəki pasporta baxaraq “bu nədir?” deyəndə özümü saxlaya bilmədim. “Savadın yoxdur? Bəs rütbəni necə alıbsan? İngiliscə yazılıb, oxu gör, nədir!”, – dedikdə o əsəbləşərək: “Niyə rus dilində deyil, ingiliscə yazıbsınız”, – dedi.

Mən də sakit və aramla “Sizin kimilərinin o qədər şovinistliyini gördük ki, pasportumuzu rus dilində deyil, ingiliscə yazdırdıq. Yəqin, xarici pasport görməyibsiniz. Rusiya vətəndaşlarının da pasportlarında xaricə gedəndə ad, soyadları, vətəndaşlıqları ingilis dilində yazılır. Siz nədən Daxili İşlər Nazirinə gös-təriş vermirsiniz, pasportları ingilis dilində yazsınlar”, – dedim.

Kapitan mənə nifrətlə baxsa da, soyuqqanlılığını qorumağa çalışdı. “Rusiyada qeydiyyatda düşmədiyinizə görə cərimə ödəməlisiniz!” – dedi. Mən də “Rusiyada mənim qeydiyyatda düşməyimə qanunlarınız icazə vermir. Mən Rusiyadan keçib Ukrayna və Moldovaya getmişəm. Oradan da geri dönmüşəm. Heç bir ölkədə bir həftədən çox qalmamışam. Buna görə də qeydiyyatda düşməyimə istər Rusiyanın, istər Ukraynanın, istər Moldovanın qanunları icazə vermir”, – dedim.

Biz söhbət edərkən kapitana 3 turist yaxınlaşdı. Onlar hotelin yerini soruşdular. Rus dilini məndən də pis bildiklərindən kapitana sən deyə müraciət etdilər. Kapitan isə onların Amerikalı və ya Avropalı olduğunu hiss edib gülümsəyərək əl işarəsi ilə mehmanxanayı göstərdi.

Kapitan məndən əl çəkmək istəmirdi. Ukrayna və Moldovaya getdiyimi təsdiqləyən sənəd istəyirdi. Mən ona pasportumdakı sərhədləri keçərkən vurulmuş möhürləri göstərsəm də, yenə sənəd istəyirdi. Mən əl çantamı açıb içərisindəki biletləri ona uzatdım. Diqqətlə incələdi. Lakin mənə qaytarmadı. Bu zaman

ucaboylu bir polkovnik və yanında da mülki geyimli bir şəxs gözləmə salonuna daxil oldular.

Polkovnik kapitandan nə olduğunu soruşdu. Sifətindən qəzəb yağan adamın üzü güldü. Ətrafındakıların eşidəcəyinə əhəmiyyət vermədən, gülərək “İlk azərbaycanlıdır ki, pul vermədən keçmək istəyir. Yol biletlərini də saxlayıb!”

Polkovnik mənə qəribə baxdı və kapitana tapşırırdı ki, onun kabinetinə gedək.

Polkovnik qapını açıb içəri keçdi. Biz də onun arxasınca kabinetə girdik. O, iş stolunun arxasına keçən kimi kapitan mənim pasportumu və biletlərimi stolun üstünə qoydu və pasportumda rus dilində bir söz belə yazılmadığını söylədi. Polkovnik deyilənlərə əhəmiyyət vermədən hamımıza oturmağı təklif etdi və ilk sualı “nəçisən?”, – oldu. Mən də çox qısa jurnalist olduğumu söylədim. Rostovdan tanıdığım jurnalist olub, olmadığı ilə maraqlandı. Mən şəxsən görüşdüyüm iki jurnalistin və iki universitet müəlliminin soyadını söylədim.

Polkovnik: “Nədən onlar səni qarşılayıb yola salmırlar”, – deyər xəbər alanda, mən də çox qısa: “Onlara xəbər vermədim, məni qarşılasalar, qonaq etmək istəyəcəkdilər. Kəsib olduqlarından xərcə salmaq istəmədim”, – cavabını verdim. Güldü və onunla gələn mülki paltarlı şəxsə müraciətlə: “Azərbaycanda dostlarım çoxdur. Bilirsiniz, adamı necə qarşılayır, necə yola salırlar. Ən gözəl restoranlarda qonaq edirlər. Evlərində yediyim xörəklər qədər heç yerdə dadlı xörək yeməmişəm”, – dedi.

Sonra da Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyində işləyən xeyli adamın adını çəkdi. Mən onlardan bir-ikisini tanıya bildim. Sonra gileyləndi ki, onlar nazir müavini, idarə rəisi işləyirlər. Mən isə burada batıb qalmışam.

Demək olar ki, o danışır, mən hərdən sorğularını “hə, hı” ilə cavablandırırdım. Pasportlarımızı bir daha gözdən keçirdi. Xanımımın pasportundakı adını, ata adını və soyadını bərkədən oxuyaraq soruşdu: “Xanımınız harada işləyir? Mən “Respublika Həmkarlar İttifaqları Şurasında” işlədiyini dedim. O, bununla kifayətlənmədi. Öncələr harada işlədiyimizlə, mənim Ermənistan doğumlu olduğum halda nədən Bakıda yaşadığımla maraqlandı. Mən qısaca olaraq universiteti bitirdikdən sonra təyinatla Naxçıvana getdiyimdən, qəzetdə işlədiyimdən xanımımın isə televiziyada, partiya işində çalışdığını dedim.

Xanımımın harada olduğu ilə maraqlandı. Mən gözləmə salonunda çantaların yanında oturduğunu söyləyəndə onunla gələn mülki şəxsə müraciətlə: “Azərbaycan qadınları çox səliqəli, evdar, ailəcanlı olduqları qədər də yüksək mədəniyyətlidirlər. Raykomun katibi işləmiş xanım səbirlə ərinin gəlməsini gözləyir. Bizim xanımlar onun yerində olsaydı, səs-küylərindən bütün vağzal titrəyərdi”, – dedi, sonra da vizit kartını mənə verərək: “Yolda kupenizin qapısını çox döyəcəklər. Pasportunuzu deyil, vizit kartını göstərərsiniz. Dərbəndə kimi sizi rahatsız edən olmayacaq”, – dedi və kapitana da tapşırırdı ki, bizi vaqona mindirib bələdçilərin briqadirinə onun qonağı olduğumuzu söyləsin.

Kapitan suyu süzülə-süzülə mənimlə kassayadək gəldi. Birlikdə biletin pulunu verdik. Çantanın birini mən, birini də o götürüb perrona çıxdıq. Az keçməmiş qatar gəldi. Kapitan polkovnikin tapşırıqlarını can-başla yerinə yetirdi.

Yolda polkovnikin dediyi kimi oldu. İki-üç saatdan bir kupenin qapısını döyüb sənədləri və yükləri yoxlayırdılar. Vizit kartını görən kimi sakitcə çıxıb gedirdilər.

Çeçenlərlə mübahisə

Lakin Çeçenistana çatanda vəziyyət dəyişdi. Hərbi geyimdə olan, əli avtomatlı çeçenlər vaqonlarda gəzərək pasportları və yükləri yoxlayırdılar desəm, yəqin ki, yanlışlığa yol vermiş ola-ram. Onlar xərac yığırdılar. Kupe yoldaşlarımız Bakıda yaşayan rus qadın və onun Rusiyada yaşayan oğlu idi. Ana oğlunu hərbi xidmətdən qaçıraraq Bakıya aparırdı. Oğlu yol boyu danışmır, ikinci qatda uzanıb yatırdı. Anası zorla oradan endirib yedirirdi. Anası oğluna hərbi hissədə normal yemək vermədiklərin-
dən, hamam olmadığından oğlunun bədəni yara tökdüyündən, rus ordusundakı “dedavşına”dan çox gileyləndi.

Çeçenlər sənədləri yoxlayanda pasportların arasına 20 dollar qoyub verdi. Onlar pasportları ötürərək gözdən keçirib geri qaytar-
dılar. Bizim pasportu isə üç-dörd dəfə diqqətlə gözdən keçir-
dilər. Çantalarımızı açıdırıb baxdılar.

Mən sorğu-suala tutdular. Mən bilirdim ki, 20 dollar ver-
səm, əl çəkib gedəcəklər. Dollarım qalmamışdı. Olsa belə, ve-
rən deyildim. Çünki mənim sənədlərim hamısı yerində idi. Çe-
çenləri isə sənədlərin doğru olması deyil, pul maraqlandırır-
dı. Mənim pul verməyəcəyimə əmin olduqdan sonra dedilər ki, stan-
siyada enməliyik. Oradakı əmrləri mənim sənədlərimi yoxlayan
adam verirdi. Məndən başqa da bir neçə nəfər vardı.

Biz stansiyaya enəndə milli geyimli, yaşlı bir çeçen diqqətlə
məni baxdı və “Naxçıvan” dedi. Mən onun nə xəbər aldığına ba-
şa düşdüm və onun kimi qısa “hə” dedim.

Yaşlı çeçen yaxınlaşıb əl uzadıb mənimlə görüşəndə vaqon-
dakı silahlı çeçenlər də, stansiyadakılar da maraqla baxdılar. O,
yanındakılara müraciətlə dedi: “Biz Həcc ziyarətinə gedəndə

Naxçıvanda bizi Xalq Cəbhəsinin üzvləri qarşıladılar, yedirdilər, Türkiyə sərhəddinədək yola saldılar. Onlara borcumuz çoxdur”.

Mənə də təklif etdi ki, vaxtdan enək, bir neçə gün onların qonağı olaq. Mən təşəkkürümü bildirdim. Xanımımın da işə geciksə, cəzalandırıla biləcəyini söylədim. Pasportlarımızı alıb verdi və üzrxahlıq etdi.

Mən pasportları alıb geri döndüm. İlk sualı kupe yoldaşımız olan qadın verdi. Çeçənlərin əleyhinə danışib, məndən nə qədər pul aldıklarını xəbər aldı. Mən pul vermədiyimi deyəndə inamsızcasına başını buladı.

Çeçenistandakı bu qanqaraldıcı hadisədən sonra elə bir ciddi problemlə rastlaşmadıq. Rusiya-Azərbaycan keçid məntəqəsindəki 3-4 saatlıq yoxlama bizi lap bezdirdi. Yalamaya keçəndən sonra orada bizim kimi bezikmiş sərnişinləri gözləyən taksiyə mindik. Taksi bizi gecə yarısı Bakıya, evimizə gətirib çatdırdı.

15-28 noyabr 1998-ci il

KIBATEK-in Kişinyovda keçirdiyi Qaqauz simpoziumu

KIBATEK necə təşkilatdır?

Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətində ilk dəfə 1992-ci ilin sentyabrında olmuşam. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi sədrinin ideoloji işlər üzrə müavini Arif Rəhimoğlu ilə birlikdə getmişdik. Prezidentin, Baş Nazirin, Milli Məclis sədrinin, Təhsil Nazirinin və başqa rəhbər işçilərin qəbulunda olmuş, yeni müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın durumu haqqında bilgi vermiş, Quzey Kıbrısın Azərbaycanla əlaqələrini necə qura biləcəyi mövzusunda danışıqlar aparmışdıq. Geri döndükdə isə səfərimiz haqqında hesabat yazıb Azərbaycan prezidenti Elçibəyə təqdim etmişdik. Gırnedə, Qazi Mağosada rəhbər işçilərlə, aydınlarla görüşdə maraqlı söhbətlərimiz olmuşdu. Hamısı Azərbaycanın Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətini tanıyıb-tanımayacağını soruşurdu.

Həmin görüşlərdə 1960-1970-ci illərdə Kıbrısdan türkləri təmizləmək istəyən yunan millətçilərinə qarşı dirəniş hərəkatının öndərlərindən İsmail Bozkurtun adı bir neçə dəfə çəkilmişdi. Xalqını müdafiə etmək istəyi ilə əlinə silah alıb, könüllü müdafiə dəstəsi yaradan bu aydını görmək, onunla yaxın tarixdə baş verənlər haqqında söhbət etmək istədiyimi bildirdim. Lakin vaxt darlığından, bəlkə də, İsmail Bozkurtun adada olmadığından görüşümüz baş tutmadı.

1995-ci il iyunun 9-11-də Kırıkale valiliyi – KİKTAV və Folklor Araştırmaları Kurumunun birgə düzənlədiyi “1995-ci il Dünya-Hoşgörü-Manas-Abayyılı” VII Uluslararası Türk Xalq

Ədəbiyyatı seminarı və I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Qurultayının programında onun adını görəndə sevindim. Toplantının ilk günü onunla tanış oldum. Az danışan, səmimi bir insan olan İsmail Bozkurtla söhbətimiz tutdu. Öncə mən Kibrisla bağlı uzun, geniş əhatəli suallar verirdim, o suallarımı qısa cavablandırır. Sonra o Azərbaycanla bağlı qısa suallar verməyə başladı. Amma mən sanki Azərbaycan haqqında biliyimi nümayiş etdirmiş kimi geniş, uzun-uzadı cavablar verirdim.

Sonrakı illərdə bir və ya iki dəfə ötrə görüşdük. Geniş söhbət etmək imkanımız olmadı.

1998-ci ildə isə Kibrisdan bir dəvətnamə aldım. Həmin ilin noyabrın 24-27-də keçiriləcək "II Uluslararası Kibris Araşdırmaları Konqresi" nə özət və məruzə göndərməyin qaydaları yazılmışdı. Məktubu İsmail Bozkurt imzalamışdı. Onun sayəsində Qazi Mağosadakı Doğu Ağdəniz Universitetində keçiriləcək konqresdə "Kibris Azərbaycan mediasında" mövzusunda məruzə oxudum. Məruzəm, deyəsən, İsmail Bozkurtun da, toplantının təşkilatçılarının da xoşuna gəlmişdi. Bu qənaətim səbəbsiz deyildi. Sonralar Doğu Ağdəniz Universitetində və başqa yerlərdə keçirilən toplantıların əksəriyyətinə mənə dəvət məktubu göndərdilər.

İsmail Bozkurt həmin il Kibris, Balkanlar və Avrasiya Türk Ədəbiyyatları Qurumu qısaldılmış adı KIBATEK olan bir təşkilat yaratdı. Mərkəzi Qazi Mağosada yerləşən təşkilat az bir zamanda dünyanın 30 ölkəsində, eləcə də Azərbaycanda nümayəndəsini təyin etdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə simpoziumlar, ədəbi-bədii tədbirlər keçirdi. Türk dili, ədəbiyyat və tərcümə dərgisi olan "Turnalar" jurnalını nəşr etməyə başladı. Türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi üçün xeyli iş gördü.

Şəkil 45. İsmail Bozkurtla Moldova Elmlər Akademiyasının binası qarşısında.

Bu ictimai təşkilatın fəaliyyəti elmi-mədəni əlaqələr sahəsində universitetləri üstələdi desəm, yəqin ki, şişirtmə sayılmaz. Çünki az bir zamanda Kıbrısdə, Qazaxıstəndə, Rumıniyada, Makedoniyada, Kırımđə, Suriya və başqa ölkələrdə 13 elmi toplantı keçirildi.

Toplantılarda 20-dən çox ölkədən 700-ə yaxın məruzə oxundu və nəşr edildi. KIBATEK 2003 və 2006-cı illərdə Azərbaycan Yazarlar Birliyi və Azərbaycandakı Universitetlər ilə birgə elmi toplantılar da keçirdi.

KIBATEK 14-cü toplantısını isə 2007-ci ilin oktyabrın 6-10-da Kişinyovda keçirməyi planlamışdı. İsmail Bozkurtun işgüzarlığı, yüksək təşkilatçılıq bacarığı sayəsində simpoziyuma göndərilən çoxsaylı məruzələr içərisindən 56-sı seçilmiş, müəlliflərinə dəvət məktubu göndərilmiş, yol biletləri alınmışdı. KIBATEK, Moldova Cümhuriyyəti Elmlər Akademiyası və Qaqauz Bilim və Kulturası Kalkınma Fondu “Kaynak”ın birgə keçirəcəyi toplantıya Azərbaycandan beş məruzəçinin məqaləsi qəbul edilmişdi. Azərbaycan Texniki Universitetin “Metrologiya və Standartlaşdırma” kafedrasının müdiri, “VEKTOR” Beynəlxalq Elmi Mərkəzinin təsisçisi, texnika və filologiya sahəsində doktorluq diplomu almış, professor Elçin İsgəndərzadənin və Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Ələddin Həsənoğlunun başqa bir işləri çıxdığına görə o simpoziyuma gedə bilmədilər.

Azərbaycandan AMEA Şərqşünaslıq Universitetinin əməkdaşı Elmira Fikrətqızı, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əmək-

daşı Aida Ağakərim qızı, Naxçıvan Dövlət Universitetinin baş müəllimi Hacıyeva Qalibə Əli qızı və bu səfirlərin müəllifinə Kişinyova getmək üçün biletlər göndərildilər. Biz İstanbula uçmaqlı, orada simpoziuma gedəcək araşdırıcıların əksəriyyəti ilə birlikdə Kişinyova getməli idik. Dönüş marşrutu da Kişinyov-İstanbul-Bakı idi.

Səfər yoldaşlarım olan gənclərlə dəfələrlə elmi toplantılarda iştirak etmişdik. Sözüümüz-söhbətimiz tutur, necə deyərlər qanqaraçılıq, inciklik olmurdu. Səncəmələrimizi, atmacələrimizi də xoş qarşılayırdıq.

Ərzurumlu Süleyman bəyin xeyriyyəçiliyi

Bakıdan səhərə yaxın uçuşduq. Kişinyova isə axşamüstü getməli idik. Bütün günü hava limanında oturub uçuş vaxtımızı gözləməyə səbrimiz çatmazdı. Yaranmış imkandan istifadə edib İstanbulun tarixi yerlərini, muzeylərini gəzməyi planlamışdım. Buna pulumuz çatmayacağını bildirdim. Vəziyyətdən çıxış yolunu Süleyman Sabunçuoğluna e-mail yazmaqda gördüm. 1993-95-ci illərdə Bakıda yeni binaların tikinti və təmiri işlərini aparan şirkətə rəhbərlik edən Süleyman bəylə həmin illərdə tanış olmuşduq. Səmimi, xeyirxah, səxavətli, türk xalqlarının birliyinə can atan bir iş adamı idi. Onun yüksək mədəniyyəti və insanpərvərliyi sayəsində tanışlığımız dostluğa çevrilmişdi. Süleyman Türkiyəyə dönəndən sonra da əlaqəsini kəsməmişdi.

Hər dəfə zəng vuranda, e-mail yazanda təkid edirdi ki, yolum Türkiyəyə düşəndə mütləq ona xəbər verim. Xəbər verəndə də mütləq özü hava limanına qarşılamağa gəlirdi. Görüşəndə də şirin söhbətlərimiz olurdu. Mənim suallarına, onun işi ilə bağlı məsələlərə qısa cavablar verirdi. Məni isə türk xalqları ilə

bağlı bolluca danışdırırdı. Mənimlə birlikdə elmi toplantılara gedənləri də muzeylərə aparır, milli yeməkləri ilə tanınan restoranlarda qonaq edirdi.

Süleyman bəy İstanbulda olmayanda, işi çox olanda bizi qarşılamağa hava limanına Əkrəm Kayanı göndərirdi. Əkrəm Kaya da Süleyman bəylə birlikdə Bakıda işləmişdi. Burada tanış olduğu Sumqayıtlı bir qızla evlənmişdi. Qızın müəllim işləyən anası da qızına kömək etmək, nəvəsinin qulluğunda durmaq üçün təqaüdə çıxandan sonra İstanbula köçmüşdür. Süleyman bəy “sağ əlin verdiyini sol əl bilməməlidir” düşüncəsi ilə yaşayan birisidir. Amma vicdanı çuvalda gizlətmək olmur. Azərbaycandan neçə nəfərə iş verdirdiyindən, maddi və mənəvi yardım etdiyindən xəbərim vardı.

Həmişəki kimi Süleyman bəyə Bakıdan səhər reysi ilə İstanbula uçacağımızı, axşam da Kişinyova gedəcəyimizi yazdım. Bilirdim ki, onun üçün bu kiçik bilgi yetərlidir.

Əkrəm bəy bizi hava limanında qarşıladı. Maşına minən kimi ilk sözü bu oldu: “Muzeylər açılana kimi sizi maraqlı bir yerə aparacam. Orda qəlyanaltı etdikdən sonra hansı muzeyə, kitabxanaya istəsəniz, gedərik. Ramazan ayı olduğundan qızlar təyyarədə yediklərini, qəlyanaltıya ehtiyac olmadığını söylədilər. Mən yol yoldaşlarımla əksinə hərəkət etdim. Yeməkdən çox Əkrəm Kayanın bizi hara aparacağı ilə maraqlandığımdan onun təklifi ilə razılaşdım. Aida xanım oruc tutduğunu deyəndə, mən: “Səfərdəsiniz, səfərdə oruc tutmamaq da olar”, – dedim.

Yaxşı bilirdim ki, onların arasında orucunu, namazını pozmamaya çalışan Elmira Fikrətqızıdır. O, həmişəki kimi susurdu. Əkrəm Kayanın da oruc tutduğundan xəbərim vardı. Onun orucunu pozaraq bizi restorana aparmasının arxasında nəşə ol-

duğunu hiss etmişdim. Təxminən bir saat sonra Əkrəm Kaya məşını yaşıllıqların əhatəsindəki bir restoranın qarşısında saxladı. Biz məşından enib ətrafı diqqətlə seyr edəndə Əkrəm Kaya: “Yəqin ki, tanıdınız?”, – deyər xəbər alanda biz xorla, özü də heyranlqla “Həəəə!!!” dedik.

Bu restorana birinci dəfə gəlsək də, tanımağımız təsadüfi deyildi. Məlum oldu ki, çoxları kimi biz də “Qurdlar vadisi” serialını diqqətlə izləyirmişik. Polat Alemdara sui-qəsd düzənlədiyi səhnə bu restoranda çəkilibmiş. Serialda restoranda böyük partlayış baş versə də, Polat Alemdar oradan sağ çıxırdı. Kadrları gözəl montaj etdiklərindən restoran Polat Alemdarın buraya girişindəki kimi idi. Görünür, partlayış səhnəsini ya studiyada, ya da başqa bir yerdə çəkmişdilər. Əkrəm bəyə bizi buraya gətirdiyinə görə təşəkkürümüzü bildirdik.

Oruc tutacaqlarını deyənlər sözlərini unudular. İştahla səhər yeməyinə başladıq. Həmişə sakit olan, az danışan, az yeyən Elmira Fikrət qızı birdən səsinə ucaltdı: “Qarınqulular! İmkan verin mən də yeyim. Bayaقدan “Yeməyəcəyik, toxuq deyirdiniz”, – indi imkan vermirsiniz əlimi süfrəyə uzadam”. Onun bu zarafatı hamımızı güldürdü. Qızlar da sakit qalmadılar. Onun arıqlığına, az yeməyinə, “əfəl”liyinə sataşdılar.

Səhər yeməyindən sonra deyər-gülə muzeyə gəldik. Muzeyin biletləri baha olduğunu, xərcini Əkrəm Kaya ödəyəcəyini bilsək də, nəzakət xatirinə də olsa, getmirik demədik. Əksinə, böyük həvəs və maraqla muzeyi gəzirdik. Əkrəm bəyin bir neçə dəfə nahar fasiləsi olduğunu xatırlatması da bizi tələsdirmədi. Necə deyərlər, muzey eksponatlarını incələyə-incələyə, o eksponatlar və dövr haqqında bilgilərimizi nümayiş etdirər-etdirər

bir də baxdıq ki, saat 17:00 haqlayır, bir azdan muzeyi bağlayacaqlar.

Əkrəm Kaya bizi milli yeməkləri ilə tanınan restorana gətirdi. Çox gəzdiyimizdən, necə deyərlər, ayaq üstə olduğumuzdan yorulmuşduq. Musiqi sədaları altında yeməyimiz üç saata yaxın çəkdi. Əkrəm bəy: “Uşağa yubanarsınız”, – deməsəydi, yəqin ki, “qəhvə söhbətimiz” çox çəkəcəkdə. Bəxtimizdən yollar çox basırıq deyildi. Hava limanına vaxtında çatdıq. Əkrəm bəy cibimə bir zərf qoyaraq: “Süleyman bəy verdi”, – dedi. Etiraz etmədim. Çünki bir neçə dəfə Süleyman bəyin özü verəndə etiraz etsəm də, sonda onun sözü keçmişdi. Təyyarəyə minərkən simpoziuma gedən tanışlarla da görüşdük. Mən yaşda böyük olduğumdan Azərbaycanın gənc alimlərini onlara təqdim etdim.

Kişinyovda

Bu mənim Kişinyova ikinci gəlişim idi. Birinci dəfə 1998-ci ildə gəlsəm də, şəhəri gəzə bilməmişdim. Bizi simpoziumun yerli təşkilatçıları qarşıladı. Onların arasında Todur Zaneti gərəndə başımı yellətməkdən başqa bir əlacım qalmadı.

Proqramda onun da adını oxumuşdum. Toplantı günlərində görüşə biləcəyimizi nəzərə alıb öncədən gələcəyimizi xəbər verməmişdim. İstəmirdim, işindən-gücündən ayırım, əziyyət verim. Bu çılğın təbiətli şair isə sabaha kimi dözməmişdi. Bizi qarşılayanda qalib ədasıyla gülürdü. Sifətindən özündən razılıq ay-

Şəkil 46. Azərbaycandan gedən simpozium iştirakçıları Moldova Elmlər Akademiyasının binasını qarşısında.

dın oxunurdu. Sanki mənə deyirdi: “Bax, sən xəbər verməsən də, gələcəyini bildim və gəlib səni hava limanında yaxaladım”.

Todur Zənetlə Zuğulbadakı söhbətlərim

Todur (Fyodor) Zəneti 1988-ci ildə qaqaüz dilində nəşrə başlayan “Ana sözü” qəzeti vasitəsilə tanıdım. Naxçıvanda yaşadığım illərdə “Ana sözü” qəzetinə qeyri-rəsmi müvəkkillik etmiş, geniş miqyaslı təbliğatını aparmış, qəzetə xeyli sayda abunə yazdırmışdım. Abunəçilərin sayının çoxluğu yalnız Todur Zəneti deyil, qaqaüz aydınlarını da, Moldovanın rəhbər işçilərini də heyrləndirmişdi.

Şəxsi tanışlığımız isə 1989-cı il dekabrın 4-də Bakının yaxınlığındakı Zuğulbada yerləşən “Gənclik” İstirahət Mərkəzində oldu. Həmin günlərdə orada Türk xalqları gənclərinin “Xəzər-89” forumu keçirilirdi. İlk günlər söhbətimiz istədiyim səviyyədə olmasa da, 1989-cu ildə Kişinyovda Moldova Sovet Ensiklopediyası nəşriyyatında çap edilmiş ilk şeir kitabını “Zamana yersin evim”ə (Salam, mənim evim) “Əli müəllim, bu dünyəydpak dil bizim kanımızdadır. Kölkərimiz anamızdır. 06.12.1989” yazaraq imzalayıb mənə bağışladı. Bir birimizi nə qədər güləriz qarşılasaq da, söhbət zamanı bozardığımız da olurdu. Görünür, qəzetə çoxlu abunə yazdırdığımızı görəmi, yoxsa qaqauzlara olan məhəbbətimizə görəmi, ya da fikirlərimizin məntiqliliyinə görəmi Todur tərəddüdlü bir vəziyyətə düşmüşdü. Onunla şəxsi münasibətlərə görə deyil, qaqauzların mütəqilliyi məsələsindəki baxışlara görə fikir birliyinə gələ bilmirdik.

O, qaqaüz aydınları və mübarizləri adından xeyli sənəd gətirmişdi. Todur Zənet Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbül

fəz Elçibəylə, Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimləri ilə, şairləri ilə görüşmək istəyirdi. Elçibəy onun gəlişindən və hansı mövqedə olduğundan xəbərdar idi. Ona görə görüşü yubadır və bizə deyirdi ki, onu başa salın. İlk görüşümüzdür. İstəmirəm, Azərbaycandan narazı getsin.

Moldovadakı ictimai-siyasi vəziyyəti diqqətlə izlədiyimizdən bildirdik ki, qaqauzların böyük bir qismi Moldovanın tərkibindən ayrılaraq respublikalarını yaratmaq istəyirlər. Sayları 150 minə yaxın, ərazisi iki min kvadratkilometrə yaxın bir yerdə dövlət qurulması mümkünsüz idi. Azərbaycanın bəzi rayonları ərazi və əhali baxımından oradan böyükdür.

Aydın Məmmədov da, Ağası Hun (Məmmədov) da, mən də, başqa dostlarımız da ayrı-ayrılıqda Todur Zanetlə söhbət zamanı deyirdik ki, Moldovanın tərkibində milli mahal, muxtar vilayət, olsa-olsa muxtar respublika statusu almağa çalışın. Sizin Moldovanın tərkibindən ayrılıb müstəqil respublika qurmanız mümkünsüzdür. Rusiya indiyədək qaqauzlara milli mahal statusu vermədiyi halda, indi sizi müdafiə edir. Bu o deməkdir ki, sizin vasitənilə Moldovanın Sovetlər Birliyindən ayrılmasını əngəlləmək istəyir.

Todur Zanet çətin də olsa, bir-iki dəfə Moldovaya zəng vurdu və kimlərləsə danışdı. Bakıdakı mitinqlərdə iştirak etdi. Yaramı milyon keçən insan toplumunun antisovet, antirusiya şüarları səsləndirməsi onu yaman heyrləndirmişdi. Mitinqdə səsləndirilən şüarlar, edilən çıxışlar bizim ona dediklərimizdən daha təsirli oldu. Dekabrın 7-də də Əbülfəz Elçibəylə görüşdü. Söhbətləri çox xoş keçdi.

Todur Zanetın ömür yolu

Todur İvanoviç Zanet 1958-ci il iyunun 14-də Komrat rayonunun Konqaz kəndində anadan olub. 1975-ci ildə kəndlə-rindəki 1 saylı orta məktəbi bitirdikdən sonra bir istehsalatda iş-ləyib. 1976-1981-ci illərdə Kişinyov Politehnik İnstitutunda oxuyub. Ali təhsili başa vurduqdan sonra tikintidə usta, kom-somol komitəsinin katibi, iş icraçısı işləyib. Bədii yaradıcılığa böyük həvəsi olan Todur Zanet televiziya və radionun qaqauz redaksiyasında “Bucaah dalğası”nda verilişlər hazırlayıb, 1985-87-ci illərdə Moldova Kommunist Partiyası yanındakı Mark-sizmi-Leninizm Universitetində axşam şöbəsində təhsilini da-vam etdirib.

Ən gərgin günləri isə 1988-ci ildən başlayıb. Qaqauz dilin-dəki radio və televiziya verilişlərinin redaktorluğu ilə yanaşı, ay-da bir dəfə kiçik formatlı “Ana sözü” qəzetini nəşr etdirib. Qə-zet qısa bir zamanda SSRİ-nin müxtəlif bölgələrindən özünə abu-nəçi toplaya bilib.

Qaqauzların Komratda Moldova hökumətinə qarşı başla-dıqları dirənişin öndərlərindən birinə çevrilən Todur Zanet bə-zən günlərlə barrikadaçıların yanında qalmalı olub. Eyni vaxt-da bir neçə vəzifəni daşıyıb. 1991-93-cü illərdə Kişinyov İncə-sənət İnstitutunda müəllim işləməklə yanaşı, “Ana sözü” qəze-tinə redaktorluq vəzifəsini də yerinə yetirib və 1993-cü ilin sen-tyabrın 9-dan qəzeti latın qrafikası ilə çap etməyə başlayıb. Bu olduqca cəsarətli bir addım olub. Moldovanın hökumət rəhbər-ləri ilə yanaşı, bir çox mühafizəkar qaqauz da onun əleyhinə ge-diblər.

Şəkil 47. “Xəzər-89” forumunda. Soldan: Əli Şamil, Todur Zanet və Xəqani Qayıbov.

1991-1993 və 2001-2002-ci illərdə qaqaüz dilində nəşrə başlayan uşaq jurnalı “Kırlanqac”ında redaktorluğunu boynuna götürüb. İşinin bu qədər çox və gərgin olmasına baxmayaraq, şeirlərini kitab halına salıb nəşr etdirib, pyeslər yazıb tamaşaya

qoydurub. Az qala ildə bir kitab nəşr etdirən Todur Zanet Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Türkiyədə, Azərbaycanda, Balkanlarda, Rumınyada keçirilən şeir şönlərində, elmi toplantılarda fəal iştirak edib, mükafata layiq görülüb.

Todur Zanetdən söz açan qələm sahibləri onu şair, nasir, dramaturq, nəşir, araşdırıcı, folklor toplayıcısı və başqa peşə sahələri kimi təqdim ediblər.

Biz Kişinyova gedən günlərdə iki kitabı çap olunmuşdu. “Dramaturgiya (yaratma pyesalar, həmçevirmələr) kitabına “Ali Şamila, o uzak günneri hiç vakt, zaman unutmam. 07.10.2007” avtoqrafını yazaraq mənə bağışladı və zarafatla: “Bu axşam boş dayanma, bu kitabları oxu, sabah nahar fasiləsində fikrini mənə deyərsən”, – tapşırığını verib getdi.

Simpoziumun başlanğıc günü

Sovet dövründən qalma binanı təmir edərək Türkiyədəki saşaq hotel qurmağa çalışmışdılar. Moldova Elmlər Akademiyasının yaxınlığındakı “Kosmos” hotelin xidmət səviyyəsi Sovet

dövrünün “qostinsa”larından yaxış olsa da, Türkiyədəkilər səviyyəsində deyildi.

Simpozium Moldova Elmlər Akademiyasının əsas binasında keçirilirdi. Bina yaxın vaxtlarda təmir edilmişdi, mebeli, avadanlıqlar da təzə idi. Lakin bilgisayarlar, sürət-çixarma aparatları və b. müasir texniki avadanlıqlar çox az idi. Simpoziumda qeydiy-

Şəkil 48. Soldan: İsmail Bozkurt, Todur Zənet və Əli Şamil Kişinyovda.

yatdan keçərkən qaqauzlar mənə yaxınlaşaraq “525-ci qəzet”in 29 avqust 2006-cı il və “Dədə Qorqud” jurnalının 2006-cı il 4-cü sayında çap etdirdiyim “Türk dünyasının Dəniz Tanasoglu itkisi” məqaləmə görə təşəkkürlərini bildirdirdilər. Məqaləmin qaqauzlar arasında yayılmasının səbəbkarı Tudora Arnaut və Todur Zənet olmuşdu.

Oktyabrın 8-də başlayan simpoziumun açılış iclasında İsmayıl Bozkurt və Metin Turanın çıxışlarından sonra Moldova Elmlər Akademiyasının prezidenti Georqiy Dukaya, vitse-prezidentə, TİKA-nın Moldova təmsilçisinə mükafatlar təqdim etdilər. “2007-ci il KIBATEK Ədəbiyyat mükafatı” isə “Ana sözü”nün baş redaktoru, şair, qaqauzların ilk milli marşının müəllifi Todur Zənetə verildi. Şair isə çıxışında bu mükafatı bütün qaqauz ədəbiyyatına və dilinə verilmiş ödəl kimi dəyərləndirdi. “KIBATEK Xidmət mükafatı”na isə Moldova Elmlər Akademiyası Qaqauzologiya şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri namizədi Lübov Çimpoeş layiq görüldü.

Moldova Elmlər Akademiyasının prezidenti Georqiy Duka isə çıxışına belə başladı: “Moldova prezidenti Vladimir Voronin deyir ki, Moldovada yaşayan müxtəlif xalqlar bir tacdırsa, qa-qauzlar həmin tacın ən qiymətli daşı, yəni almasıdır”. Çıxışının sonunda isə KIBATEK başqanı İsmayıl Bozkurta, təşkilatın Türkiyə təmsilçisi Metin Turana və Moldova təmsilçisi Lübov Çimpoeşə fəxri fərmanlar verdi.

Şəkil 49. Simpozium iştirakçılarından bir qrup.

12 ölkədən gəlmiş qatılımcıların bir qismi qaqauz ədəbiyyatı, dili, mədəniyyəti, digər qismi isə başqa türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə bağlı məruzələr etdilər.

Simpoziumda gərginliklər

İsmail Bozkurtun bütün ciddi-cəhdinə baxmayaraq iclaslar arası kiçik fasilələrdə qonaqlara çay, qəhvə, su, meyvə şirəsi, şirniyyat verilməsi onun ürəyincə deyildi. Buna baxmayaraq, o qətiyyənlə narazılığını bildirmir, davranışından: “Nədən verdiyimiz pula layiq xidmət göstərmirsiniz?”, – narazılığı oxunmurdu. Yax-

şı bildirdim ki, o, Sovetlərdən ayrılmış respublikalarda dəfələrlə olduğundan belə hallara alışmışdı.

Simpozium günlərində köhnə tanışlardan Fikrət Türkmən-lə, Erman Artunla, Metin Turanla, Arslan Bayırla, Kıbrıslı Su-na Atun və Ali Nesimlə, Makedoniyalı Numar Aruçla, Ukray-nalı Driqa ilə, qaqauzlardan Todur Zanelə, Tudora Arnautla, Lübov Çimpoeşlə, Güllü Karanfillə və b. maraqlı söhbətlərimiz oldu. Todur Zanel isə məsləhətçim, yolgöstərənim rolunu oy-nayırdı.

Simpozium günlərində ilk dəfə tanış olduğum Fikrət Türk-mənin doktorantı və assistenti Fərəh Türker (sonralar mənim Fikrət Türkmənə yazdığım e-maillərə cavab verən oldu), Sərdar Aydın, Nuket Top, Ahmet Necmi Yaşar, Burak Gökbulut, Di-ana Nikoqlu, Dursun Ayan, Betül Özçelebi, Mustafa Yeniasır, Silvi Tabak, Rebiya Uşkun, Petr Paşalı, Neşə Özden və başqa-larının məruzələrini maraqla dinlədim.

Simpozium üçün ikinci və dördüncü mərtəbədə iki salon ay-rılmışdı. Hər şey qaydasında gedirdi. Məruzələr oxunur, suallar verilir, məruzələr ətrafında çıxışlar edilirdi. Salonlar arasındakı məsafə uzaq olduğundan və çıxış edənlər ayrılan vaxta dəqiq əməl etmədiklərindən istədiyim məruzəni tam dinləyə bilmir-dim. Proqramda işarələdiyim məruzənin birini dinləyib sonra ikinci qatdakı salona enirdim ki, dinləməyi planladığım məru-zənin ya sonudur, ya da tam başa çatıb.

Simpoziumun ikinci günü baş verən kiçik bir münaqişə ol-masa idi, deyərdim ki, hər şey qaydasında gedirdi. Todur Zanelə ikinci mərtəbədəki salonda məruzələri dinləyirdik. Dördüncü qatdakı salonda iclasa sədrlik edən Mehmet Ölməz bir xəbər göndərdi ki, tez yuxarıya çıxım. Todur Zanelə yuxarıdakı sa-

lona çıxdıq. Bizim qızlar əsəbiliklə iki nəfərlə mübahisə edirdilər. Todur Zanetdən xəbər aldım ki, yaşları 60-ı haqlamış bu kişiler kimdirlər, onları açılışda və dünənki toplantılarda görməmişdim. O dedi ki, bunlar akademiyanın təbiət elmləri bölməsində işləyən professorlardır, milliyətcə ermənidirlər. Toplantılarda şovinst çıxışlar edir, xristian birliyindən danışır, Moldova aydınlarını Azərbaycanın, Türkiyənin əleyhinə qaldırmağa çalışırlar.

İclasın aparıcılarından türkoloq İrina Dırıqa salonda yox idi. Bizdən az sonra o salona daxil olanda qapı ağzında saxladım. Qısaca dedim ki, Mehmet Ölməz rus dilini bilmədiyindən söhbətin nədən getdiyindən xəbərsizdir və adamları sakitləşdirə bilmir. Siz yerinizə keçin və bildirin ki, oxunan məruzələrdən kənar mövzuda sual verənlər, toplantını pozmaq istəyənlər salonu tərk etsinlər. O, mənim istəyimə əməl etdi. Erməni əlifbası ilə türkcə mətnləri oxumaqda mahir olan İrina Dırıqa qısa bir izahat verdi. Dedi ki, erməni əlifbası ilə yazılmış mətnlərin hamısını erməni mədəniyyətinin nümunəsi adlandırmaq olmadığı kimi, erməni əlifbası ilə yazılmış qəbr daşları da həmin yerlərdə ermənilərin yaşadığı demək deyil. Onun bu qısa nitqindən sonra ermənilər salonu tərk etdilər, bizimkilər sakitləşdilər.

Simpoziumda Elmira Fikrət qızının (Məmmədova) "Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu (Elçin Mehrəliyevin yaradıcılığı əsasında)" məruzəsində ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının mövzu qaynağı kimi Qarabağ münəqişəsinin bədii ədəbiyyatda inikası məsələsi əks etdirilirdi. Araşdırmada çağdaş ədəbiyyatımız və Elçin Mehrəliyev yaradıcılığı haqqında simpozium iştirakçılarına məlumat verilməklə yanaşı, Azərbayca-

nın son dövrlərdə yaşadığı taleyüklü problemlər haqqında da təsəvvür yaradılırdı.

Aida Ağakərim qızının (Paşayeva) oxuduğu “Çağdaş Azərbaycan nasiri İsmayıl Şıxlının əsərlərində tarixilik (xüsusilə “Ölən dünyam” romanında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dönəmi)” adlı məruzəsində 20-ci yüzil nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən İsmayıl Şıxlının yaradıcılıq yolu barədə, ümumiyyətlə Azərbaycanda tarixi roman müəllifləri haqqında konfrans iştirakçılarında təsəvvür yaratmaq baxımından diqqətəlayiq idi. Aida Paşayeva millətinin tarixini Azərbaycan nəsr tarixində gerçəkliyi ilə əks etdirən müəllifin romanları ilə yanaşı, hekayələrini də tədqiqata cəlb edərək daha dolğun informasiya və geniş elmi araşdırma aparmağa müvəffəq olmuşdu.

Hacıyeva Qalibə Əli qızının “Azərbaycan və qaqauz türkcəsinin ortaq dil elementləri” adlı məruzəsində hər iki dilin fonetik, leksik və qrammatik cəhətləri dialektoloji müstəvidə müqayisə olundu. Zəngin elmi qaynaqlar əsasında hazırlanmış məruzədə Qaqauz türkcəsindəki mövcud fonetik xüsusiyyətlər Azərbaycan türkcəsinin dialektlərindəki paralellərlə, eləcə də Azərbaycan və qaqauz türkcəsinin dil faktları yeri gəldikcə digər türk dilləri ilə qarşılaşdırılmışdı. O, simpozimün bağlanmış toplantısında Xocalı soyqırımını əks etdirən “Erməni terroru” kitabını, I Qarabağ savaşında ermənilərin dinc əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşilikləri əks etdirən diskini və bir də Azərbaycan bayrağını Komrat Dövlət Universitetinə bağışladı. Hazırda həmin bayraq Komrat Dövlət Universitetindəki “Azərbaycan otağı”nda nümayiş etdirilməkdədir. Mən isə simpoziumda “Qaqauzların Azərbaycanda yerləşməsinə dair bəzi sənədlər” mövzusunda məruzə oxudum.

Şəkil 50. Şəkildə soldan: Qalibə Hacıyeva, ortada Elmira Məmmədova və sağda Aida Paşayeva. Elə bil, Bakıda heç salxım söyüd görməyiblər. Kişinyovdakı Nizami Gəncəvi parkında salxım söyüd ağacı görün kimi önünə qaçdılar, şəkillərini çəkməyimi istədilər.

Azərbaycandan gedən araşdırıcılar simpozium iştirakçılarına özləri ilə gətirdikləri Qarabağ müharibəsini, Xocalı soyqırımını, erməni təcavüzünü əks etdirən “Azərbaycan həqiqətləri” adlı şəkil-broşuralar payladılar. Hacıyeva Qalibə Əli qızı isə “Erməni terroru” kitabını, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı diskisi və Azərbaycan bayrağını Komrat Dövlət Universitetinə bağışladı. Komrat Dövlət Universitetində Azərbaycan Otağının açılması da konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırıldı.

Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri

İlk baxışda Azərbaycan-Qaqauz əlaqələri son onilliklərdə formalaşdığı təsiri bağışlayır. Məruzələrdən isə aydın olur ki, orta yüzillərdə Qafqazda Qaqauz adlı kənd varmış. Qaqauzların yaşadığı yerin Bucaq, paytaxtlarını Komrat adlandırması ilə Azərbaycandakı Komrat dağı, dağın adıyla bağlı bir, eləcə də Bucaq kəndləri, dillərimiz arasındakı yaxınlıq araşdırıcılarımıza maraqlı mülahizələr irəli sürməyə şərait yaratmışdır. Ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda yüksək sürət alan Azərbaycan Qaqauz əlaqələri SSRİ-nin dağılması ilə zəifləməyə başladı. Respublikamız dirçəldikcə, səfirliklərimizin sayı artdıqca, səfirliklərdə vətənpərvər, millətsevər kadrlar çoxaldıqca əlaqələrimiz də yaxşılaşır, necə deyərlər, yeni mərhələyə qədəm qoyurdu.

Bunu Azərbaycan-Moldova münasibətlərinin timsalında da aydın görmək olardı.

Simpozium günlərində Moldova Elmlər Akademiyası Qaqauzologiya şöbəsində də olduq. Şöbə 1987-ci ildə yaradılıb. Az bir zamanda xeyli iş görülüb. Şöbəyə rəhbərlik edən filologiya elmləri namizədi Lübov Çimpoeş bildirdi ki, ötən illərdə maddi və texniki sıxıntılara baxmayaraq, əməkdaşlarının işgüzarlığı sayəsində 50-yə yaxın monoqrafiya və toplu, yerli və uluslararası qəzet-jurnallarda 500-ə yaxın məqalə nəşr edilib, 150-ə yaxın elmi toplantılara qatılıblar. Onların səyi nəticəsində qaqauzlar rəsmi qaydada 1993-cü ildən latın qrafikalı əlifbaya keçiblər.

Lübov Çimpoeş şöbənin gələcək planlarından danışarkən türk xalqları ilə əlaqələrə daha çox diqqət yetirdiklərini bildirdi və nümunə üçün mənim “Türk dünyasının Dəniz Tanasoglu itki-si” məqaləm çap olunmuş “525-ci qəzetin 29 avqust 2006-cı il və “Dədə Qorqud” jurnalının 2006-cı il 4-cü sayını göstərdi.

Onun qaqauzların “Ana sözü” qəzetində Xocalı soyqırımına geniş yer ayırması, qəzetdə vətənimizdən bəhs edən yazılara tez-tez rast gəlinməsi və televiziyalarda həftədə bir dəfə Azərbaycan filmləri göstərilməsi haqqında dedikləri də bizi sevindirdi.

Lübov Çimpoeş öncələr nəşr etdirdiyi “Qaqauzların dastan eposu” kitabını mənə avtoqrafla bağışlamışdı. Bu dəfə də nəşrə hazırladığı və ön söz yazdığı “Qaqauz xalq türküləri” kitabını, Vasili Filioqlunun “Yılkuşaankorafları”, “Can sızıntısı” kitablarını və başqa bir neçə kitablarını da mənə bağışladı.

Axşam mən yol yoldaşlarımdan ayrılıb xəstəxanaya getdim. Bilirdim ki, Todurun atası əməliyyat olunub. Bizim gəldiyimizi biləndə həkimi ilə birlikdə həyətə gəldi. Oğlu ilə qürur duyan

bu sadə kəndli Azərbaycanlıdan onu yoxlamağa gəldiklərini biləndə bərk sevinmişdi.

Şəkil 51. Moldova Hökumət Xəstəxanasının qarşısında. Soldan: Əli Şamil, İvan Zanet, Aleksandr Dañç və Todur Zanet.

Dəniz Tanasoğlunun qəbrini ziyarətə getdik

Simpozium iştirakçılarının Kişinyovu tanımaları üçün proqram tərtib etmişdilər. Bu proqramdan mənim üçün ən önəmlisi Kişinyovdakı “Erməni qəbristanlığı”na getməyimiz oldu. “Erməni qəbristanlığı” ermənilərin dəfn edildiyi yer anlamında deyil, məkan adı anlamında işlədilir. Moldovanlar xristian olsa da, onların dəfn edildikləri qəbristanlıqlar başqa yerdədir. Bu qəbristanlıqda xristian inanlı müxtəlif millətlərin nümayəndələri dəfn edilib. Dəniz Tanasoğlu da həmin qəbristanda dəfn edildiyindən ailəsi ilə birlikdə qəbir ziyarətinə getdik. Dəstəməizə bələdçiliyi Todur Zanet edirdi.

Dünyasını dəyişməsindən bir ildən çox keçsə də, Dəniz Tanasoglunun qəbiri üzərində abidə qoyulmamış, necə deyərlər, qəbrinin üstü götürülməmişdi.

Dəniz Tanasogluna kilsədə Dionis adı qoysalar da, Türk dünyasında hamı onu Dəniz ağa kimi tanıdı. Çünki özünü bu adla təqdim edir, şeirlərini bu imza ilə yazırdı. Son illər Bakıya gələ bilmirdi, amma öncələr tez-tez gəlirdi. Televiziya və radiodakı çıxışları, qəzetlərdəki müsahibələri böyük maraqla qarşılanırdı.

Milli oyanış başlayanda aydınlar güclərini, enerjilərini bir sahəyə yönəldə bilmədilər. Harada boşluq gördülərsə, orada bir iş görməyə, xalqına o sahədə xeyir verməyə çalışdılar. Dəniz ağa-nın yaradıcılığı buna gözəl nümunədir. İlk yaradıcılığa şeirlə başlayıb. Sonralar onun adı qarşısında nasir, müğənni, bəstəçi, rejissor, aktyor, araşdırıcı, ictimai-siyasi xadim sözləri yazılıb. Zaman və xalqın düşdüyü vəziyyət onu bu işləri görməyə məcbur edib. 1957-ci ildə kiril əlifbası ilə qaqaüz əlifbasını yaradan da, ilk qaqaüz romanını yazan da, qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramaturqu da Dəniz Tanasoglu olub.

1922-ci il iyulun 7-də Kiriyet kəndində Nikolay Tanasoglunun ailəsində dünyaya göz açan Dəniz ilk təhsilini doğma kəndində alıb. Sonra Kişinyov Pedaqoji İnstitutunun Tarix-Ədəbiyyat, Leningrad Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsini bitirib, 1965-ci ildə Bakıda Azərbaycan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında “Çağdaş qaqaüz dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda dissertasiya yazaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb. 1964-cü ildə “Çal türkün”, 1969-cu ildə “Adamın işləri”, 1970-ci ildə “Xoşluq”, 1975-ci ildə “Gənclik türküləri” şeirlər kitablarını çap etdirib. Dəniz Tanasoglu bununla yeni qaqaüz

ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş olub. “Uzun Karvan” romanı (1985), “Oğlan, həm Lanka” (1981), “Bucakta yalın” (1974) pyesləri, tarixi mövzuda yazılmış “Keykavus” pyesi yalnız ona deyil, qaqauz ədəbiyyatına şöhrət qazandırır.

Onun pyesləri yalnız Komratda qaqauz teatrında oynanılmayıb, başqa dillərə də tərcümə edilib. İstər radio və televiziya verilişlərində, istər pyeslərində xalqın danışiq dilindən, deyimlərdən, ata sözlərindən, mahnılardan gen-bol istifadə edən Dəniz Tanasoğlu “Uzun karvan” romanında xalq yaradıcılığından bəhrələnərək qaqauzların tarixini bədii əsər kimi yazıb. Bu roman qaqauz folkloruyla zəngindir.

Dəniz Tanasoğlu qaqauz xalq mahnılarını toplayıb çap etdirməklə kifayətlənməyib, həm də onların ən coşğun təbliğatçısı olub. Məhz buna görə də şeir və mahnıları xalq mahnılarına qaynayıb qarışdırıb. “Ana dilim” adlı şeirində ana dilini şirin bala, salxım çiçəyin qoxusuna, gözəl səsə bənzəyərkən dilin qorunmasının vacibliyi haqqında belə deyib:

Dili lazım biləlim,
Biz ona, inan, övladız;
Dili hiç kaybetməyəlim
Saltonunnan biz insanız!

Dəniz Tanasoğlu A.S.Puşkinin, M.Y.Lermantovun, A.A.Nekrasovun, A.Krılovun, V.V.Mayakovskinin, A.T.Tvardovskinin, M.Emineskonun, E.Bukovun, Aşıq Ələsgərin, M.P.Vaqifin və b. əsərlərini qaqauzcaya çevirdiyi kimi öz şeirlərini də Azərbaycan, Rus, Moldovan, Türkmən, Tatar və b. dillərə çevirtirib.

Şəkil 52. Dəniz Tanasoglunun xanımı Luba Azərbaycandan gələn nümayəndə heyəti və Tudora Arnautla birlikdə ərinin qəbrində.

Müəllimlik, rejissorluq edən, musiqi və teatr kollektivləri yaradan, yeni qaqauz əlifbasıyla “Bucaktan səslər”, “Almanax” topluslarını çapa hazırlayan, dünya ədəbiyyatının seçmələrini ana dilinə çevirən, vətəni və milləti üçün çalışan insanın bədxahları da az olmayıb. Onun işgüzarlığına da, istedadına da paxıllıq edənlər həmişə ayağının altını qazıblar. Bu da rəhbər vəzifədə işləyənlərin onu tez-tez cəzalandırmasıyla, sıxışdırmasıyla nəticələnib. Sovetlər Birliyi dağıldandan sonra ona münasibət xeyli dəyişib. Öncə yeni açılan Komrat Qaqauz Universitetinə ikinci rektor təyin edilib. 1988-ci ildə Balkanlarda Türk Kültürü Böyük Həzmet Ödülünə layiq görülüb. Ömrünün son illərində isə ali təhsil aldığı Kışinyov Pedaqoji Universitetində professor işləyib.

Azərbaycanın millətsevərləri ilə dostluq edən, ədəbiyyatımızın yorulmaz təbliğatçısı Dəniz ağa 23 Avqust 2006-cı ildə 84 yaşında dünyaya gözlərini qapayıb.

Keşiş, tarixçi, tərcüməçi, millətsevər

Mixayıl Çakır

Dəniz Tanasoglunun qəbri üzərinə çiçək dəstələri qoyub, ziyarət edib, məzarı başında şəkil çəkdirdikdən sonra Todur Zənet bizi oradan çox da aralı olmayan Mixayıl Çakırın məzarı başına apardı. Dedi ki, biz qəribə millətik. Aydınlarımıza, vətən və millət üçün can qoyanlarımıza sahib çıxmırıq. Mixayıl Çakır çox da uzaq bir dövrdə dünyasını dəyişməyib. 1938-ci ildə dünyadan köçüb. O, dünyadan köçəndə yeniyetmə olan qaqauzlardan bəziləri hələ də sağdır.

Milli oyanış başlayanda bir qrup gənc qərara aldıq ki, Mixayıl Çakır məzarına ziyarətə gedək. Qəbiristanlığı nə qədər axtardıqsa, tapa bilmədik. Yaşlı nəsilədən xəbər aldığımızda ki, onların da xəbəri yoxdur. Bir təsadüf nəticəsində Mixayıl Çakırın məzarı tapıldı. Qəbiristanlıqda baxımsız məzarları üzərindəki qiymətli metalları oğurlayanlar Mixayıl Çakırın qəbri üzərindəki xaçı torpaqdan qaldırırlar. Polisin gəldiyini gördükdə, soyğunçular qaçırırlar. Məlum olur ki, Mixayıl Çakırın qəbri üzərindəki dəmir xaç baxımsızlıqdan yıxılıbmış. Ad, soyad yazılan tərəf torpağa düşübmüş.

Məzar soyğunçularının “xeyirxahlığından” sonra Mixayıl Çakırın qəbrinin üstünü düzəlttik. Yeni bir dəmir xaç qoyduq və adını, soyadını yazdıq. İndi hər əlamətdar günlərdə bu böyük vətənsəvərin məzarını ziyarətə gəlirik və qonaqları da buraya gətiririk.

Qaqauz ədəbi dilinin formalaşmasında böyük zəhməti olan keşiş Mixayıl Çakır 1861-ci il aprelin 27-də anadan olub. Onun valideynləri Rusiyanın 1812-ci ildə Çadıra qəsəbəsinə köçürdüyü qaqauzlardandır. Mixayıl ilk təhsilini Bender Tihin qəsəbə-

sindəki dörd sinifli ibtidai məktəbdə alıb. Sonra ailəsinin istəyi ilə Kişinyov şəhərindəki ilahiyyat məktəbinə daxil olub. Oranı bitirib Kiyevə gedərək, üç il də orada dini təhsilini davam etdirib.

1881-ci ildə onu Kişinyovda müəllim işləməyə göndəriblər. Qısa bir zamanda din xadimi və müəllim kimi böyük nüfuz qazanıb. Dini məktəbdə riyaziyyatdan, təbiət elmlərindən dərs deməklə yanaşı, kilsədə keşişlik də edib. 1884-cü ildə onu məhəllə müvəkkili, rus və rumın dilindəki dini mətnlərin nəşri şurasına üzv seçiblər. Nüfuzdan istifadə edərək kilsədə duaların milli dillərdə oxunmasına razılıq ala bilib. Xalqının xristian dinini anlayaraq sitayiş etməsi üçün “İncil”dən və başqa din kitablardan çox istifadə olunan duaları ana dilinə və rumın dilinə çevirib çap etdirib və kilsələrdə oxuyub. “Kilsənin qısa tarixi”, “Yeni müqəddəslərin tarixi”, “Keçmiş müqəddəslərin tarixi” və s. əsərləri tərcümə edib.

Mixayıl Çakır Rusiyada yaranmış qarışıqlıqdan, yəni 1905-ci ildə 2-ci Nikolayın imzalamış olduğu Oktyabr Manifestindən də bacarıqla yararlanıb. 1907-ci ildə qaqauz türkcəsində bir səhifəlik “Hakikatın səsi” adlı qəzet çıxarıb. Dini materiallar çap edən qəzetin cəmi bir sayı işıq üzü görüb. Belə ki, yazılı ədəbi dilin formalaşmadığı, hər bölgə öz danışdığını əsas saydığı bir vaxtda Mixayıl Çakırın çap etdiyi dini qəzet ortağ nöqtəni taparaq yazılı ədəbi dilin formalaşmasına təkan verib.

Mixayıl Çakır yalnız dini mətnləri ana dilinə çevirməklə, xalq qarşısında ana dilində çıxışlar etməklə qalmayıb, geniş araşdırmalara başlayıb. Çoxillik araşdırmalarının bəhrəsi olan “Гарызы Бендерского уезда” (“Bender vilayətinin qaqauzları”) adında irihəcmli əsərini tamamlayıb. Əsərini öncə qaqauzların da da-

xil olduğu dövlətin – Rumıniya dövlətinin rəsmi dili olan rumın dilində “Viața Basarabiei” jurnalının 1933-cü il 9-cu və 1934-cü il 5-ci sayında nəşr etdirib. Sonra da ana dilində hazırlayaraq elə həmin il, yəni 1934-cü ildə Kişinyov şəhərində kitabça kimi çap etdirib. Mixayıl Çakır kitabının “Yazı-üzü”sündə, yəni ön sözündə yazır ki, Bessarabiyalı qaqauzlar çox kərə mənə təklif etdilər ki, mən qaqauzların tarixini yazım: “Kimdir qaqauzlar, kimlərin soyundandır, kimlərlə qohumdur, harada yaşamışlar, nə türlü ömür keçirmişlər, necə yaşayırlar, nə türlü adətləri var və s.”

Mixayıl Çakır hakimiyyətdə olanlara, hakim dövlətin siyasətçilərinə xoş gəlsin deyə xalqının tarixini saxtalaşdırmayıb. Rusiyanın, Rumıniyanın hakimiyyəti altında yaşadığı dövrdə qaqauzların türksoylu olduğunu yazıb və kilsədə də bu fikri təbliğ edib. Ona qarşı duranların təzyiqlərinə baxmayaraq, qətiyyət nümayiş etdirib. Kilsədə söylədiyi fikirlərini “Bender vilayətinin qaqauzları” kitabında belə əsaslandırıb: “Qaqauzlar laf edərlər pək (pak, yəni təmiz – Ə.Ş.) türkcə. Necə laf edərmişlər əski zamanlardan. Qaqauzların dili, lafı taa əslə türkcədir, taapaktır. Osmannı türkçelerin dillərindən. Zərə Osmannılar çox laf, çox söz almışlar farsizlərdən, həm arablardan”.

Bu gün çoxlarına qəribə görünə biləcək bir cəsarətlə keşiş Mixayıl Çakır yazır: “...Bulgarlar hem urumnar arasında çok düşmannik gagauzlar için, zərə bulgarlar savaşêr gagauzları kendisinä çekmää, hem da onnarı bulgarlamaa, amaurumnar da çalışêrlar gagauzları kendi tarafına çekmää, hem da onnarı urumnamaa”.

Qaqauzlar haqqında öncələr yazanların əsərlərini safçürük edən Mixayıl Çakır V.A.Moşkova yüksək önəm verir. Həqiqətən də Rusiya ordusunda kiçik bir vəzifədən general rütbəsinə kimi yüksəlmiş V.A.Moşkov 20 ilə yaxın Bessarabiya, Dobruca, Bolqarıstan qaqauzları arasında olmuş, kənd-kənd

Şəkil 53. Azərbaycandan gedən araşdırıcılar və Luba Tanasoglu Protoirey Mixail Çakırın qəbri başında.

gəzərək folklor və etnoqrafiya materialları toplamışdır. Onun topladığı materiallar bu gün də elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Mixayıl Çakırın V.A.Moşkovu yüksək qiymətləndirməsi bir daha onu göstərir ki, o əldə etdiyi, oxuduğu materialları dəyərləndirməyi bilən və gələcəyi görən bir alim olmuşdur. Mixayıl Çakırın çoxsahəli fəaliyyətinə lüğətçilik də daxildir. O, “Qaqauzca-Romenceləflək” kimi sözlüyü yazıb çap etdirməklə qaqauzlar arasında lüğətçilik elminin əsasını qoymuşdur. Latın hərfləri ilə və rumın (romen) əlifbasında qaqauz türkcəsi ilə yazılan bu əsərlər günümüzdə bəsit görünsə də, qaqauz türkcəsinin söz ehtiyatından yararlanmaq baxımından, dil tarixi baxımından olduqca dəyərlidir.

Araşdırıcıların verdiyi bilgiyə görə, Mixayıl Çakırın 34 kitabı nəşr olunmuşdur. Əksəriyyəti xristian dininin yayılmasına yönəlmiş bu əsərlər qaqauzlarda milli şüurun oyanmasına güclü təkan vermişdir. Mixayıl Çakırın xalqının tarixini, soykökünü öyrəndikcə özünün də milli duyğuları güclənmiş, xalqının böyük

dövlətlərin yeritdiyi siyasət nəticəsində assimlə olmaması üçün var gücü ilə çalışmışdır. Diqqəti çəkən bir cəhət də odur ki, Bessarabiyanın Rumıniya hökumətinin tərkibində qaldığı dövrdə Mixayıl Çakır olduqca məhsuldar yazıb-yaratmışdır.

Mixayıl Çakır yaradıcılığının çişəkləndiyi bir dövrdə Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri, böyük millətsevər və maarifçi Həmdullah Süphi ilə tanış olur. Rumıniya çarının ailəsinə yaxınlığı ilə seçilən, bundan bacarıqla istifadə edərək Rumıniyadakı türkləri, tatarları, qaqauzları himayə edən, onlar üçün milli kadrlar hazırlığı qayğısına qalan, məktəblərinə yazı və oxu ləvazimatı göndərən, uşaqlarının Türkiyədə oxumasına yardımçı olan Həmdullah Süphi Mixayıl Çakırla da dostluq edir. Onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib. Həmdullah Süphi nəinki Mixayıl Çakırı Rumıniya faşistpərəst qüvvələrdən qoruya bilir, həm də onun elmi araşdırmalar aparmasına münbit şərait yaradıb.

Sovetlər zamanında qaqauzlar SSRİ-nin tərkibində qalsaydılar, bolşeviklər din adamı kimi Mixayıl Çakırın bu cür fəaliyyət göstərməsinə imkan verməyəcəkdilər. Ya güllələyəcək, ya da ən yaxşı halda Sibirə sürgün edəcəkdilər.

Mixayıl Çakır 1938-ci il oktyabrın 8-də 77 yaşında Kişinyovda dünyasını dəyişir. Ölümündən heç bir il keçməmiş başlayan 2-ci Dünya Savaşı onun başladığı işi yarımçıq qoyur. SSRİ-nin Bessarabiyanı işğalından sonra çox kilsələr qapandığından, ibadətlər yasaqlandığından, dini məktəblər buraxıldığından qaqauz türkcəsinin inkişafında bir durğunluq yaranır. Din xadimləri də unutturulmağa çalışılır. Bunun nəticəsində Mixayıl Çakırın özü də, əsərləri də diqqətdən kənarda qalır. Hətta bu böyük insanın, geniş ürəkli vətəndaşın qəbrini ziyarət belə etmirlər.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra qaqauzlar arasında Mixayıl Çakıra diqqət artdı. Onun haqqında məqalələr yazıldı, radio-televiziya verilişləri hazırlandı, kitabları nəşr edilməyə başladı. Bu türk xalqlarının aydınlarına da öz təsirini göstərdi. Ən çox da Türkiyədə və Azərbaycanda Mixayıl Çakırın tanıtılmasına səy göstərildi.

Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkı

Şəkil 54. Nizami Gəncəvinin büstü qarşısında.

“Erməni qəbristanlığı”ndan çıxıb Nizami Gəncəvi parkına gedərkən yoldan keçən gənc bir qız bizə tərəf döndü. Aralıdan bir az diqqətlə baxdıqdan sonra yanımıza gəldi və ilk qucaqlayıb öpdüyü adam mən oldum. Azərbaycandan gedən araşdırıcılar bərkdən gü-lərək: “Bura bax ey! Kişinyovda da qızlar Əli müəllimi öpürlər!”, – deyərək bizə sataşmağa başladılar. Bu qızı mən Bakıdan tanıyırdım. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Bakıya oxumağa 50 qaqauz gənci gətirmişdi. Onlardan biri də Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində oxuyan İra Sarı-Roqova idi. O, sonra bacısı Lüdmilanı da Bakıya gətirərək Azərbaycan Politexnik Universitetində oxumasına şərait yaratmışdı. Dəfələrlə Bakıda toplantılarda görüşmüşdük. Tələbələrə maddi və mənəvi dəstək olduğumun şahidi olmuşdu.

Tanya, Todur Zanet və Tudora Arnautu da doğmaları kimi qucaqlayıb öpdü. Mən onu Azərbaycandan gedən gənclərlə tanış etdim. Tanya gileyləndi ki, ali təhsilini başa vurub vətənə dönsə də, ixtisasına uyğun iş tapa bilmir. Azərbaycan iş adam-

larının ofisində işləməyə hazır olduğunu da bildirdi. Aclıq qurbanlarının abidəsini ziyarət edəndə “Fatihə” surəsinin oxunduğunu eşitdim. Gördüm ki, Azərbaycandan və Türkiyədən gələnlər burada dəfn edilənlərin xristian olmasını bilsələr də, onların ruhuna müsəlman qaydasında dua oxuyurlar.

Ondan sonra bizi Nizami Gəncəvi parkına gətirdilər. Todur Zənet dedi ki, Bəxtiyar Vahabzadənin oğlu İsfəndiyar Moldovaya səfir gələndən sonra hökumət yetkililəri ilə danışib Nizami Gəncəvinin adına park yaradılmasına icazə alıb. Moldovadakı Azərbaycan iş adamlarının yardımı ilə park da salınıb, parkda Nizami Gəncəvinin büstü də qoyulub. Bu xəbəri qəzetlərdən oxuyanda sevinməyə də, oranı ziyarət etməyin, orada şəkil çəkdirməyin ləzzəti tamam başqadır.

Moldovadakı Azərbaycan Səfirliyinin əməkdaşı Kamil gəlib bizimlə görüşdü və səfir İsfəndiyar Vahabzadənin salamını çatdırdı. Bildirdi ki, axşam səfirliyin yeni binasının açılışı olacaq. Moldovadakı Azərbaycan diasporunun üzvlərinin bir qismi də orada olacaq. İsfəndiyar müəllim sizi də orada görmək istəyir.

Araşdırıcılara səfirlik əməkdaşlarının xoş olmayan münasibətini bildiyimdən xarici ölkələrə gedəndə çalışıram ki, Azərbaycan səfirliklərinə getməyəm və səfirlik əməkdaşları ilə görüşməyəm. Səfir müəllimimiz Bəxtiyar Vahabzadənin oğlu olduğundan onun təklifinə yox deyə bilmədim.

Elmira üçün köynək

Səfirlikdə görüş saat 17-də olacaqdı. Biz proqramdakı aradan istifadə edərək özümüzü mağazaya verdik ki, hədiyyə alaq. Keçmiş Sovet Respublikalarında olduğu kimi Kişinyov mağazalarında da yerli istehsal olan hədiyyə mallar, demək olar, yox

dərəcəsi idi. Mağazanın hədiyyələr bölümündə əsasən çaxırlar satılırdı. Onların da qabları heç hədiyyəlik məhsulun qabına oxşamırdı.

İstəyirdim, Süleyman bəyin verdiyi cib xərcliyindən qızların hərəsinə kiçik də olsa bir hədiyyə alım. Qızlarla vitrinləri gözdən keçirərkən ön tərəfi dəmir manatlar böyüklükdə sarı metallarla bəzədilmiş köynək diqqətimi çəkdi. Satıcıya dedim ki, onu mənə versin. Mənim hərəkətim qızlarımızın təəccübünə səbəb olsa da, susdular. Aida Ağakərim qızı özünü saxlaya bilməyib gülə-gülə: “Əli müəllim, yəqin, Əzizə xanıma alırsınız”, – deyərək məni lağa qoymağa başladı. Mən onu lağına əhəmiyyət vermədən köynəyi diqqətlə gözdən keçirdim və satıcıya büküb verməsini tapşırıdım. Qızlar yaxşı bilirdilər ki, bu köynək mənim xanımımın yaşına uyğun deyil. Alsam belə xanımım onu geyməz. Onlar heyərlə məni izləyirdilər. Bilmirdilər, mən onlarla zarafat edirəm, yoxsa həqiqətən köynəyi alıram. Pulu kassaya ödəyəndə gördülər ki, mən zarafat etmirəm. Daha bir söz deməsələr də, bilirdim maraq onların içini gəmirir. İşlərində yüz dəfə ölçüb biçirlər ki, görəsən Əlim müəllim bu köynəyi nədən aldı.

Satıcı səliqəsiz bükülmüş köynəyi mənə verdi. Mən də Elmiraya: “Al çantana qoy, Kişinyovdan xatirə olsun. Bakıda geyib qızlara yandıq-qındıq verərsən”. Yalnız Aida və Qalibənin deyil, Tudoranın və Türkiyədən olan qadınların da baxışından “Elmira bu paltarı geyəndir?” sualı oxuyurdum. Mən bilirdim ki, bu köynəyi geymək onun ürəyindən olmasa da, mənim qəlbi mi qırmamaq üçün mütləq geyinəcək.

Elmiraya belə bir köynək almağım səbəbsiz deyildi. Həmişə sadə geyməyi ilə seçilən Elmiranın arxasınca deyilənləri çox eşit-

mişdim. Qadınlar, xüsusən də gənc qızlar deyirdilər: “Ölkədən-ölkəyə gedir, amma geyiminə fikir vermir. Moda ilə ayaqlaşmır”. Bəziləri də məsələni tündləşdirərək: “Azərbaycan biabır edir”, – deyirdilər. Necə deyərlər, Biləcəriyədən o tərəfə keçməyə, modaya uyğun geydikləri ilə qürur duyanlar bilmirdilər ki, Elmira Fikrətqızı xarici ölkələrdə oxuduğu məruzələrlə, davranışı ilə, oturub-duruşunu bilməyi ilə Azərbaycana da, onunla gedən insanlara da, özünə də hörmət qazandırır.

Axşamüstü yaxşı bilirdim ki, Elmira bu köynəyə uyğun şalvar, ayaqqabı da seçəcək. Bakıda geyinib işə gedəndə çoxları ona baxacaq. Yaxından tanıyanlar isə ondan: “Haradan aldın? Biz də alaq, bizə niyə almadın deyəcəklər?”...

Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasının açılışında

Şəkil 55. Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binası.

Axşamüstü səfirliyin əməkdaşı Kamil bəy xidməti maşın ilə gəlib bizi Moldovadakı Azərbaycan səfirliyinin yeni binasına apardı. İsfəndiyar Vahabzadə bizi binanın pilləkənlərində qarşılayıb kabinetinə dəvət etdi. Əhval-ruhiyyəsi çox yaxşı idi. Simpoziuma gələn araşdırıcıları təqdim etdim. Gəlməyənlər və onların məruzələri haqqında da bilgi verdim. Atasını, 4-cü kursda oxuyarkən bizə bir neçə ay “Sovet ədəbiyyatı” fənnindən dərs deyən Bəxtiyar Vahabzadəni də yada saldım.

İsfəndiyar bəy bizə səfirliyin fəaliyyəti haqqında rəsmi bilgi verdi, Kişinyovda Nizami Gəncəvi parkının salınmasında, ora-

da şairin büstünün qoyulmasında, eləcə də yeni binanın tikintisində rastlaşdığı bürokratik əngəllərdən də söz açdı. Araşdırıcılardan da gileyləndi. Dedi ki, sizin gəlişinizdən təsadüfən xəbər tutdum. Əslində, aydınlarımız belə vəziyyətdə özləri öncədən səfirliklə əlaqə qurmalı gələcəklərini yazmalıdır. Səfirlik əməkdaşları da onların gəlişinə uyğun işlərini planlamalı, görüşlər, toplantılar təşkil etməlidir. Bu ölkələrimiz arasında ədəbi, elmi, mədəni əlaqələrin inkişafına kömək edər.

Onun dedikləri bizim də ürəyimizdən olduğuna görə fikirləri ilə razılaşdığımızı bildirdik. İsfəndiyar müəllim: “Səfirlik sizlərin doğma evinizdir, gərək bu evə biganə qalmayasınız”, – deyəndə mən özümü saxlaya bilməyib: “İsfəndiyar müəllim, axı bizim evdə rüşvət alınmır, maddahlıq, boğazdanyuxarı danışmalar, saxtakarlıq olmur. Azərbaycanı ürəkdən sevən, Azərbaycanı öz ölkəsində təbliğ edən insanlar Azərbaycana gəlmək istəyəndə onlara vizanı rüşvətlə verirlərsə, mən oraya necə gedim? Mən həmin səfirliyə deyə-gülə getsəm, səfirin və ya konsulun qonağı olsam, həmin ölkənin Azərbaycan sevdalıları mənim üzümə baxarlarmı, ondan sonra mənə hörmət edərlərmə? Deməzlərmə: Sən də onların tayısan!”

Səfir, deyəsən, söhbətin yönünün dəyişəcəyini gözləməirdi. Bir anlıq duruxub diqqətlə üzümə baxdı. O, yaxşı bilirdi ki, söhbət Moldovadakı, Ukraynadakı, bir sözlə Azərbaycana gəlmək üçün viza almağa gərək olmayan ölkələrin səfirliklərindən və konsul-luqlarından getmir. Fikrini toparlayaraq çox cəsarət və səmi-miyyətlə 3-4 ölkədəki səfirimizin adını çəkərək dedi: “Allah onların üzünü qara eləsin, bizi də çıxılmaz vəziyyətə salırlar, peşə-mizin nüfuzuna xələl gətirirlər. Xarici işlər nazirliyində olarkən

bu mövzuda bir neçə dəfə mən də söhbət etmişəm. Orada da vəziyyəti bilirlər. Heyf ki, tədbir görən yoxdur”.

Söhbətin konsulluqlarda rüşvət alınması yönünə istiqamətlənməsi İsfəndiyar Vahabzadə ilə aramızda soyuqluq yaratmadı. Onun aciz söhbəti aramızda bir səmimiyyət yaratdı.

İsfəndiyar Vahabzadə bu gün Moldovadakı Azərbaycan diasporunun nümayəndələrinin səfirlikdə keçiriləcək toplantıya gələcəklərini bildirdi. Bizdən xahiş etdi ki, toplantı salonuna keçək. Salonda beş-altı nəfər əllərində meyvə şirəsi, su, çaxır ayaq üstə söhbət edirdi. Aralarından tanıdığım birisi yoxdu. Onlar da bizi tanımırdılar. Yüngül salamlayıb biz də bir stolun ətrafına toplasdıq. Heç on dəqiqə çəkmədi ki, salondan adamların sayı 30-40-a çatdı. Yeni gələnlər içəridəkilərlə mehribanlıqla salamlayıb, şirini söhbət edirdilər. Aydın görünürdü ki, onlar birbirini yaxşı tanıyır.

İsfəndiyar Vahabzadə toplantı salonuna daxil olub hamı ilə görüşdü. Bizimlə bir saat öncə görüşüb, söhbət etməsinə baxmayaraq, təkrar birdə görüşdü. Sonra öncə bizi diaspor üzvlərinə təqdim etdi, diaspor üzvlərinin hər biri haqqında da salondakılara bilgi verdi. Onun 15 dəqiqəlik çıxışından çox razı qaldım. Nə vəzifədəkilərin şərinə tost dedi, nə şit təriflər söylədi. Birbaşa Azərbaycan-Moldova əlaqələrindən, onun inkişaf perspektivlərindən danışdı. Moldovada yaşayan qaqauzlara da xüsusi yer ayırdı. İş adamlarına məsləhət gördü ki, onlara diqqəti artırınsınlar və birgə layihələr hazırlayıb həyata keçirsinlər.

İsfəndiyar müəllimin Bakıda təhsil alıb vətənə dönmüş qaqauzları Moldovada Azərbaycanın könüllü səfirləri adlandırması çox xoşuma gəldi. Səfirdən sonra toplantıya qatılanlardan bir neçəsi 3-5 dəqiqəlik çıxışlar etdilər. Ondan sonra sərbəst söhbət-

lər başladı. Orada olduğumuz bir saatda aralarında elm adamları da olan diaspor üzvlərinin elmdən, mədəniyyətdən söhbət etdiklərini eşitmədim. Əsas mövzuları ticarət əlaqələrinin qurulmasından, yaxşılaşdırılmasından gedirdi. Onların söhbətlərindən bu qənaətə gəldim ki, aralarında yerli istehsala yatırım qoyanlar çox azdır.

Todur Zənet maşını ilə gəlib bizi simpoziumun başa çatması münasibətilə təşkil edilmiş qonaqlığa apardı.

Simpoziumun bağlanış qonaqlığında

Sovetlər Birliyinin çöküşündən sonra hər yerdə dəyişikliklər başladı. Xidmət sahələri də yenidən quruldu. Öndə gedənlər isə restoran və kafelər oldu, desəm, yəqin ki, yanılmaram. Kişiyovun küçə və meydanlarında, şəhərsəlmada, nəqliyyatda, kommunal xidmətdə yenidənqurma o qədər də qabarıqlığı ilə hiss edilmir. Gözə çarpan dəyişiklər isə restoran və kafələrin istər çölündə, istər içərisində, istər qulluqda özünü göstərir.

Gəldiyimiz yerin qaqauz restoranı olduğu çölündən bilinirdi. İçərisi də qaqauz naxışları ilə bəzənmiş əşyalarla dolu idi. Öyrəndim ki, restoranı Luba Cimpoeş Türkiyəli bir iş adamı ilə birgə açılar. Məqsədləri də qazanc götürməkdən çox, qaqauzları təbliğ etmək olub.

Todur Zənet süfrədə məni öz yanında oturtdu. Qızlarımız bizdən bir az aralıda idilər. Qarşımızda isə simpozium günlərində tanış olduğum qaqauz xanımları əyləşmişdi. Qonaqlar arasında müsəlman inançıların olduğunu bildiklərindən süfrəyə onların yeməsi halal sayılan xörəklər qoyulmuşdu. Amma bu sayqı çaxır məsələsində gözlənilməmişdi. Belə ki, bir-birindən fərqlə-

nən 5-6 kuzənin hər birindəki çaxırlar da bir-birindən fərqlənirdi.

Namaz qıldığını, oruc tutduğunu bildiyim araşdırıcıların heç biri nə çaxıra etiraz etdi, nə də durub restorandan çıxdı. Onlar qədəhlərinə dadından və keyfiyyətindən çox xoşum gələn meyvə şirələri süzdülər. Çox yerdə meyvə şirəsi içsəm də Moldovada içdiklərim mənə daha xoş gəlib.

Şəkil 56. Soldan: Əli Şamil, şair-araşdırıcı
Qalibə Əli qızı, Fərah Türker.

Məclis olduqca şən keçirdi. Çaxırdan içib, qaqaüz musiqisi altında oynayan xanımlar daha da səmimiləşmişdilər. Onlar qonaqlara çaxır içməkdə təkid etməsələr də, rəqsə dəvətdə inadkarlıq göstərirdilər. Musiqi yaddaşım olmadığından, ritmi tuta bilmirəm. Ona görə də oynamaqdan bir az uzağam. Amma Kişinyovda bunun mümkün olmayacağını bildiyimdən kim dəvət etsə, etiraz etmirdim. Əslində, musiqinin ritminə uyğun oynamırdım, necə deyərlər, qollarımı, ayaqlarımı necə gəlirdi hərəkət etdirirdim. Yaxşı ki, adamların əhval-ruhiyyəsi eləydi ki, mənim oynamağıma fikir verən olmurdu. Qızlarımızın musiqi duyumu yaxşı olduğunu, gözəl oynadıqlarını bilirdim. Lakin onları fəallaşdırı bilmirdim. Utancaqlıqları, çəkingənlikləri imkan vermirdi Azərbaycan rəqslərini gözəlliyini göstərsinlər.

Görmüşəm ki, bəzən gözəl bir rəqs toplantıda oxunan 5-10 elmi məruzədən çox millət haqqında fikir formalaşdırır. Toplum, çoxluq rəqsi, mahnını, şeiri daha asan və yaxşı qarşılayır nəinki ciddi bir elmi məqaləni. Qızlarımız hərdən mənə tərəf

baxıb gülürdülər. Sonra öyrəndim ki, Aida deyirmiş: “Bu dəqiqə çaxırdan çox içmiş, musiqinin sədaları altında atılıb düşmüş xanımlar qaytaracaq, Əli müəllimin üst-başını batıracaqlar”. Lakin onun qurduğu ssenari baş tutmadı. Məclisin sonunadək sərxoşluğunu hiss etdirən birisini görmədim. Mənimlə yanaşı oturan Todur Zanet bir neçə çaxır kuzəsinin hərəsindən bir az süzüb dadına baxdı. Birini bəyənəndən sonra sonadək həmin çaxırdan içdi. Öncələr də onunla bir süfrədə oturanda böyük həvəslə çaxır içdiyini görmüşdüm. Amma heç zaman sərxoş olub artıq bir hərəkət etdiyinə şahidi olmamışdım.

Todur Zanet məclis boyu bir neçə dəfə boşalan kuzəni dəyişdirdi. Təxmini hesablamama görə iki litrə yaxın çaxır içdi. Məclis davam etsəydi, yəqin ki, bir o qədər də içə bilərdi. Çaxır həvəslə içən Todur Zanet tut arağı ilə ehtiyatla davranır. Tut arağını yüksək qiymətləndirsə də, onu “məclis içkisi” saymır. Deyir ki, tut arağı olan məclisdə gərək bir saat çox oturmayasın. Oturdunsa, özünü-sözünü bilməyəsən.

Gecə saat 24:00-ı keçəndə hotelə gəldik.

Geri dönüş

Səhər hava limanına gedəndə Todur Zanet də gəlmişdi. Axşam ayrılanda xahiş etmişdim ki, sabah gəlməsin. Dincəlsin, atasının yanına getsin. Axşam söz versə də, səhərisi gün sözünə əməl etməmişdi. Mən ona: “Niyə sözünə əməl etmədin?” deyəndə gülərək: “Axşam sərxoş olmuşam, yadımda qalmayıb”, – deməklə vəziyyətdən çıxdı.

Todur Zanet mənim içki həvəskarı olmadığımı bilsə də, bir neçə butulka çaxır gətirmişdi. Mənə verərək dedi: “Özüm çəkmişəm, hərəsi bir növdür. Çaxırın qədrini bilən qonaqların gə-

ləndə süfrəyə qoyarsan. Bilirəm ki, qaqaüz çaxırının ən yaxşı reklamçısısan”. Sonra da gülə-gülə Azərbaycanda olan bir neçə dostumuzun adını çəkərək: “Onlara vermə, o qədər içiblər ki, ağızlarının dadı qaçıb. Çaxırın ləzzətini bilmirlər. Mağazadan alınmış çaxırla Todurun hazırladığının fərqi ayıra bilmirlər”, – dedi. Onun sözünə mən də ürəkdən güldüm. Todurun sözündə həqiqət vardı. Mən özüm şahidi olmuşdum. 25 illik çaxır vermişdim, içmişdilər. Amma bilməmişdilər ki, mağazadan bu gün alınmış çaxırla fərqi nədir.

Təyyarə bizi İstanbula gətirdi. 2 saat çəkmədi ki, bizi Bakıya uçan təyyarəyə dəvət etdilər. Buna görə də telefonla Süleyman bəyə, Əkrəm bəyə təşəkkürümü bildirməyə də imkan olmadı. Qaqaüz elinə səfərimiz beləcə başa çatdı.

12-24 oktyabr 2007-ci il

Getmək istəmədiyim Koreya

Güney Koreyanın İnha Universitetinə dəvət

Adını belə eşitmədiyim İnha Universitetindən gələn məktubu Dilmanc proqramının köməyi ilə çevirdim. Təhsildə multikultural dəyərlər mövzusunda uluslararası simpoziuma dəvət idi. Adətən simpoziumun təşkilatçıları belə dəvətləri şəxsən tanıdıqları və ya əsərlərini jurnallarda, internet saytlarında oxuduqları araşdırıcılara göndərirlər. Məktubun yazılışından, iş yerimin dəqiq göstərilməsindən anladım ki, orada məni şəxsən tanıyan kimsə var.

Mən təlim-tərbiyə, təhsil və multikultural dəyərlər mövzusunda araşdırmalar aparmamışdım. Buna görə də simpoziuma getmək istəmirdim. Amma maraq mənə güc gəldi. İnternetdə İnha Universitetini haqqında yazılanları axtardım. Gördüm ki, 1954-cü ildə Havaidəki Koreya köçmənləri vətənlərinin inkişafı üçün həmyerliləri ilə birlikdə İncon şəhərində bir ali təhsil ocağı qurublar. Şəhərin adından iki hərfi, Havai sözündən də iki hərif alaraq universiteti İnha adlandırıblar. Ali təhsil ocağı qısa zamanda qazandığı uğurla Koreyanın universitetləri sırasında birinci onluğa daxil olub.

Universitetin nüfuzu, Güney Koreyanın son onilliklərdəki sürətli inkişafı, oradakı alimlərin və ictimai-siyasi xadimlərin türk dünyasına marağı da məni simpoziuma getməyə həvəsləndirmədi. Yaşım çox, yol uzaq. Bakıdan Seula təyyarə ilə azı 13-14 saatlıq yoldur. Həm də Çin (Doğu Türküstanı çıxmaq şərtlə), Vyetnam, Koreya, Yaponiya və başqa Sakit okean hövzəsi ölkələrini görməyə, gəzməyə gəncliyimdən həvəsim olmayıb.

Az sonra professor Eunkyung Ohdan bir məktub aldım. O, İnha Universitetinin düzənlədiyi simpoziuma qatılmağımı istəyir və məruzə üçün mövzu da təklif edirdi.

Professor Eunkyung Oh

1997-ci il 30 may-1 iyunda Türkiyənin Çanaqqala şəhərindəki Onsəkkiz Mart Universitetinin keçirdiyi “Üçüncü qarşılaşdırılmalı ədəbiyyat araşdırmaları simpoziumu”nda məruzəmi oxuduqdan sonra fasilədə qıyıq gözlü, ağbəniz, şirin dilli bir qız yaxınlaşıb məni təbrik etdi. Güney Koreyadan olduğunu, Türkiyədə təhsil aldığıını bildirdi. Məruzəmin mövzusu diqqətini çəkmişdi. O, Türk və Koreya dastanlarının quruluşunda bir oxşarlıq, yaxınlıq olduğunu söylədi. Mövzunun birgə araşdırılmasının vacibliyini vurğuladı. Azərbaycan haqqında xeyli bilgisi vardı. Mənim isə Koreya dastanları haqqında heç bir bilgim yox idi.

Şəkil 57. Professor Eunkyung Ohla Əli Şamil AMEA Folklor İnstitutunun qarşısında.

Simpozium günlərində xeyli söhbət etdik. Necə deyərlər, tariximizə, folklorumuza baxışlarımızda bir yaxınlıq vardı. Koreyada keçirilən elmi toplantılara qatılmama yardımçı ola biləcə-

yini söylədi. Dil bilgim olmadığına görə mən söhbətdən yayın-
dım və Azərbaycana döndükdə onun istəklərinə uyğun araşdı-
rıcı tapacağımı vəd etdim. O, vizit kartını da verdi. Beləcə, ta-
nışlığımız başladı.

Şəkil 58. Soldan: AMEA Folklor İnstitutu Xarici Əlaqələr bölməsinin əməkdaşı Aynur Qəzənfər qızı, Koreyalı professor Eunkyung Oh, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu, AMEA Xarici Əlaqələr bölməsinin müdürü Əli Şamil və Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının müdürü, professor Ramiz Əsgər Azərbaycan-Koreya Folklor əlaqələrinin perspektivlərini müzakirə edərkən.

Söhbətdən öyrəndim ki, Seul şəhərindəki Hankuk Xarici Dillər Universitetinin “Türkologiya” fakültəsini bitirib. 1992-ildə Türkiyəyə gələrək Hacettepe Universitetinin “Türk dili və ədəbiyyatı” bölümündə təhsilini davam etdirib.

O dönmə yazışma, əlaqə saxlama indiki kimi rahat və asan deyildi. İnternet yeni-yeni işə düşürdü. Ara-sıra simpoziumlarda görüşürdük. 1994-1997-ci illərdə Güney Koreya televiziya-sının Türkiyə müxbiri işləməklə yanaşı, Ankara Universitetinin “Dil, tarix və coğrafiya” fakültəsində Koreya dili və ədəbiyyatı fənnindən dərs deyir, dilmanlıq edir, ictimai işlərə qatılırdı.

1999-cu ildən sonra onu simpoziumlarda da görmədim. Düşündüm ki, səbəbi ayrı-ayrı toplantılara qatıldığımızdandır. Nəhayət, 2016-cı ildə Bakıda görüşdük. Bakı Dövlət Univer-sitetinin professoru Vəqif Sultanlı ilə AMEA Folklor İnstitutu-

na gəlmişdi. Söhbət zamanı bildirdi ki, Türkiyədən gedəndən sonra iki il Özbəkistanda işləyib. Orada dissertasiya yazaraq filologiya elmləri doktoru dərəcəsinə alıb. Baş redaktoru olduğu “The Journal of Eurasian Turkic Studies” jurnalı az bir zamanda türkoqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. “Türk ədəbiyyatında Koreya savaşı” və “20-ci yüzil Türkiyə və Koreya romanında qadın” kitabları Türkiyədə nəşr olunub. Türkiyəli yazıçıların bir sıra əsərlərini Koreya dilinə çevirib.

150-dən çox məqaləsi dünyanın müxtəlif ölkələrindəki jur-

Şəkil 59. AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik Muxtar Kazımoğlu Koreyalı professor Eunkyung Oha Folklor İnstitutunun hazırladığı Azərbaycan Musiqi folklorundan nümunələr disklərini hədiyyə edərkən.

nallarda nəşr edilib. Türk xalqlarının orta q yazılı abidələrindən “Alpamış” və başqa dastanları Koreya dastanları ilə müqayisəli

araşdırıb. Yazdığı monoqrafiya Almaniyada rus dilində çap olunub. Məhsuldar işlədiyinə görə 25 kitabın müəllifi ola bilib.

Eunkyung Oh yalnız elmi araşdırmalarını davam etdirməklə kifayətlənməyib. Vətəninə döndükdən sonra universitetdə pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. 2016-cı ildə Seuldakı Dondoz Qızlar Universitetinin nəzdində Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunu qurub. Yeni qurduğu institutla türk xalqları arasında dostluq əlaqələri yaratmaq üçün AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu, Folklor İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Xəzər Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası və başqa elm, təhsil ocaqları ilə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalayıb.

Onun əməkdaşlıq etdiyi elm və təhsil ocaqları arasında Özbəkistan, Qazaxıstan, Tatarıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və başqa ölkələrin universitetləri, akademiyaları da var.

Termezdə baxşı-aşıq sənəti festivalında

2019-cu il aprelin 5-10-da Özbəkistanın güneyindəki Termez şəhərində Birinci Xalqlararası Aşıq-Baxşı Festivalında yaxından tanıdığım araşdırıcılarla görüşmək məndə xoş əhval-ruhiyyə yaratdı. Onların arasında professor Eunkyung Oh da vardı. Elmi məruzələrin oxunması üçün bir gün ayırmışdılar. Bu da araşdırıcılara daha çox sərbəst vaxt qazandırmışdı. Onlar yaradıcılıqları, gördükləri və görəcəkləri işlər haqqında söhbətləşirdilər.

Termezə dəvət edilmiş araşdırıcıların əksəriyyətinin yaşı 60-ı keçmişdi. Eunkyung Oh bizdən cavan olsa da ağsaqqallarla birlikdə olmağa üstünlük verirdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Bir-birini 25 ilə yaxın tanıyan Türkiyə, Moldova, Qazaxıstan və başqa

ölkələrdən gəlmiş araşdırıcılar yalnız öz əsərlərini deyil, çalışdıqları sahədə son illərdə nəşr edilmiş dəyərli əsərləri də bir-birinə hədiyyə verirdilər. Mənim üçün gətirilən kitabların əksəriyyətini Eunkyug Oha verməklə kifayətlənmədim. Todur Zannetin Qaqauz folkloru və ədəbiyyatı haqqında yazdığı beş kitabı da üzə salıb İzmirdə çalışan professor Fikrət Türkməndən alıb ona verdim. Todur Zannetdən xahiş etdim ki, Türkiyəyə yolu düşəndə kitablardan bir dəst aparsın. Hansı şəhərdə tanışlardan birinə versə, mən onu Fikrət Türkmənə göndərtirdirəcəm. Məqsədim Eunkyug Ohun yaratdığı Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun kitabxanasını zənginləşdirmək idi.

Şəkil 60. Termez şəhərində 2019-cu il aprelin 5-10-da keçirilən Birinci Xalqlarası Aşıq-Baxşı Festivalının iştirakçılarından bir qrupu Özbəkistanın ən qədim abidələrindən Fayaz təpə Budda məbədində.

Bütün bunları ona görə edirdim ki, poçtla kitab göndərməyin xərci çoxdu. Araşdırıcıların isə buna imkanları çatmır. Ona görə də toplantılarda kitab mübadiləsi etmək ənənəyə çevrilib.

Şəkil 61. Termez şəhərində 2019-cu il aprel 5-10-da keçirilən Birinci Xalqlarası Aşıq-Baxşı Festivalının iştirakçılarından soldan: Özbəkistan EA akademiki Törə Mirzoyev, AMEA Folklor İnstitutu Xarici Əlaqələr bölməsinin müdiri Əli Şamil, Koreyalı professor Eunkyung Oh, Özbəkistan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Baxtiyar Sayfullayev, Türkiyədəki İzmir şəhərindən folklorçu, professor Fikrət Türkmən və mədəniyyət nazirinin köməkçisi...

Termezdə söhbətlərimizin əsas mövzusu türk xalqlarının or-taq dəyərləri, ədəbi-mədəni irsimiz, yabançıları təqlid etməmək və s. idi. Ən çox da öndə gedənlərimizin ata-babalarımızın ya-ratdığı ədəbi-mədəni irsə 19-20-ci yüzillərdə göstərdikləri nihi-list baxışdan danışırıdık. Fikirlərimiz üst-üstə düşürdü. Bu qə-naətdə idik ki, vaxtında öndərlərimiz ata-babadan gələn mədə-niyyətimizi inkişaf etdirsə idilər, bu gün başqalarına möhtac qalmazdıq. Təhsildəki yeniliklərdən, Baloniya sistemindən, onun mədrəsələrin tədris metodları ilə üst-üstə düşən cəhətlərindən, multikultural dəyərlərin keçmişdə necə yaşadıldığından və s. söhbətlərimiz bir növ fikir alış-verişi rolunu oynayırdı.

Biz nəinki yazdığımız əsərlərdən, hələ yazmadığımız, amma yazmağı düşündüklərimizdən də danışırıdık. Egey Universiteti-nin professoru Mətin Ekicidən İran İslam Respublikasında ya-sayan Vəliməhəmməd Xocada olan bir əlyazmada “Kitabi- Də-

də Qorqud”da adı keçən Qazan xanın 7 başlı əjdahanı öldürməsi sujetinin olduğunu da ilk dəfə eşitdim.

Professor Eunkyung Oh isə dinləməyi və sual verməyi üstün tuturdu. Ən çox da Doğuda mədrəsələr, oradakı təhsil sistemi, dərş proqramları və onların bugünkü Amerika və Avropa təhsil sistemindəki oxşar cəhətləri ilə maraqlanırdı. Hətta ona təhsil tariximizlə bağlı kitablar tapmaqda kömək etməyimizi də xahiş etdi. Azərbaycanda təhsli tariximizlə bağlı 4 cildlik kitab çap olunduğunu deyəndə heyrətini gizlətmədi. Söz verdim ki, Bakıya dönəndə həmin kitabları ona göndərəcəm. Verdiyim sözü yerinə yetirdim də.

Professor Eunkyung Oh yenidən Azərbaycanda

2019-cu ilin iyun ayında Eunkyung Oh Bakıya gəldi. Özü də əliboş deyil, Azərbaycanla Güney Koreya arasında əlaqələri genişləndirmək üçün yeni bir layihə ilə. Layihəni Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq İnkişafa Yardım Agentliyi (Azerbaijan International Development Agency – AIDA) və ADA Universiteti birgə həyata keçirildi. Bu layihənin əsas məqsədi Azərbaycanda baş verənləri, xüsusən Dağlıq Qarabağ məsələsini, Ermənistan hökumətinin oradakı yerli xalqları zor gücünə ölkədən qovub tək etnoslu bir dövlət yaratdığını Güney Koreyaya və qonşu ölkələrə çatdırmaq idi.

Azərbaycan Diplomatik Akademiyası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bir ay orada işləyəcəkdi. İş olduqca çox idi. Gündüzlər Azərbaycan Diplomatik Akademiyasına işləməyə gedir, axşamlar, şənbə, bazar günləri isə Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını, seçmə şeirlərini Koreya dilinə çevirirdi. Mətnlərdəki

ərəb-fars tərkibli sözləri, arxaikləşmiş ifadələri, dialektlərdən alınma sözləri, eləcə də ideomatik ifadələri, şairin sətiraltı söylədiyi fikirləri koreyalının başa düşməsi heç də asan deyildi. Buna görə tez-tez görüşməli, fikir mübadiləsi etməli olurduq.

Söhbətlərimizin birində Eunkyung Oh dedi ki, sizin göndərdiyiniz təhsil tarixi kitabının birinci cildini diqqətlə oxudum. Orada mədrəsələrdəki təhsil haqqında elə bir ciddi bilgiyə rast gəlmədim. Sizin Termezdə etdiyiniz söhbətlər marağımı çəkdiyindən diqqətlə dinləmişdim və bəzi qeydlər də götürmüşdüm. Dediklərinizə həmin kitablarda rast gəlmədim. Siz onları hansı kitabdan oxumusunuz? Bildirdim ki, orada söhbət edənlər əsasən folklorçular olsa da, tarixə, ədəbiyyata, siyasətə dair oxuduqları əsərlərdən yadlarında qalanları danışdılar. Bəlkə də, heç birinin bu mövzuda bir məqaləsi belə yoxdu. Onlar belə bir məqalə yazmağı da düşünməyiblər. Fikirləşiblər ki, bu, təhsil tarixini yazanların işidir. Eunkyung Oh gülümsəyərək: “Bizdə də belə şeylər olur. Bir məsələ haqqında bilgilim olanda elə bilirəm onu hamı bilir, ona görə həmin mövzuda nəşə yazıb nəşr etdirməyə ehtiyac duymuram. Elə ki, həmin mövzuda yazı üzərində işləməyə başlayıram, qaynaq göstərmək üçün əlimizi orabura atıram. Baxıram, istədiyimiz yoxdur”, – dedi. Ona söz verdim ki, mövzu ilə bağlı yadıma düşənləri, rast gəldiklərimi toplayıb ona göndərəcəm.

Eunkyung Oh toyda

Eunkyung Oh Bakıda olduğu günlərdə tələbə yoldaşım Əlipənah Bayramov oğluna toy edəcəkdə. Mən Eunkyung Ohdan soruşdum ki, Azərbaycan toylarında olubsunuzmu? Təklifimi

gözləmədən həvəslə: “Azərbaycan toylarını görməyi çox istərdim!”, – dedi. Beləcə, onu toya aparmağı qərarlaşdırdım.

Şadlıq sarayına daxil olanda fərqli geyimi və görünüşü ilə toydakıların diqqətini çəkdi. Lakin bizim stola yaxınlaşıb qonağın kimliyi ilə maraqlanan, onunla tanış olmaq istəyən olmadı. Görünür Əlipənah Bayramov, ya da Tahir Aydınoglu (belə işlərdə o daha fəaldır) aparıcıya Güney Koreyadan gələn qonağımıza söz verməsini tapşırıbmışdılar. Aparıcı əlindəki kağızda yazılanı düzgün oxumağa çalışsa da, bacarmadı. Eunkyung Oh onu çox əziyyət çəkməyə qoymadı. Gedib mikrafonu əlinə aldı. Yarı Azərbaycan, yarı Türkiyə türkcəsində, şirin səsle gənclərə arzularını bildirdi. Sonra da Türkiyədə də, Azərbaycanda da məşhur olan bir Türk mahnısını oxumağa başladı.

Şəkil 62. Toy iştirakçılarından bir qrupu professor Eunkyung Ohla birlikdə.

Mahnı gur alqışlarla qarşılandı. Salondakılar koreyalının dilimizdə aydın danışmasına və türkcə mahnı oxumasına sevinirdilər. Adamları üzündə bir təbəssüm vardı.

Bundan sonra Eunkyung Ohla tanış olmağa, onunla şəkil çəkdirməyə gələnlərin axını başladı. Xanımım isə onları “qovur”, “qızdan kənar durun, əl vurmayın” deyərək Eunkyung Ohu qoruyurdu. Adətən gəlini bəzəyəndən sonra onu öpməyə, əzizləməyə qoymurlar ki, bəzəyi “pozular”. Xanımım da Eunkyung Ohu məhz gəlini qoruyan kimi qoruyurdu. Düşünürdü ki, qonaq düzgün başa düşməz, narazı gedər. Sən demə, bu əzizləmələr, ona göstərilən maraq Eunkyung Ohun ürəyincə imiş. Mən Seulda olanda Eunkyung Oh dedi ki, toyda mənə qarşı göstərilən, ehtiram və məhəbbəti xalqıma azərbaycanlıların sevgisi kimi dəyərləndirdim və Seula gələndə bunu dost-tanışlarıma danışdım.

Gəncədə “Uluslararası Dədə Qorqudun izində və sözündə çalıştayı”

Eunkyung Oh Bakıdakı işlərini görməklə kifayətlənmədi. Gəncədə keçirilən “2-ci Uluslararası Unudulan Sözlər Həyat Bulsun: Uluslararası Dədə Qorqudun izində və sözündə” elmi simpoziumuna da qatıldı. “Uluslararası Unudulan Sözlər Həyat Bulsun: “Divani lüğət-it türk”də ata sözləri” mövzusunda layihə çərçivəsində Türkiyədən bir qrup yeniyetmə müəllimlərinin rəhbərliyi ilə Bakıya gəlmiş, burada yaşadları ilə görüşmüş, birgə toplantılara qatılmışdılar. Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən maliyyələşdirilən layihə çərçivəsində Bakıda AMEA-nın Folklor İnstitutu, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin layihə rəhbərlərinin iştirakı ilə “Uluslararası Unudulan Sözlər Həyat Bulsun: “Divanü lüğət-it türk”də ata sözləri” mövzusunda Birinci Beynəlxalq Elmi Konfrans keçirilmişdir. Sentyabr ayının

14-də keçirilən toplantıda qərara alınmışdı ki, 2019-cu ildə layihə davam etdirilsin.

2019-cu ildə “Uluslararası Dədə Qorqudun izində və sözündə” adlandırılan layihə daha geniş və əhatəli idi. Nəzərdə tutulmuşdu ki, Türkiyəli qonaqların sırasına Azərbaycandan da tələbə və gənclər qatılsın. Layihənin proqramında iştirakçıların Bayburda toplanması nəzərdə tutulmuşdu.

2019-cu il iyulun 22-də Bayburddakı “Şair Zehni” Kültür Mərkəzində “Uluslararası Dədə Qorqudun izində-sözündə” simpoziumu öz işinə başlamışdı. Türkiyənin müxtəlif şəhərlərindən, o cümlədən, digər Türksöylü ölkələrdən gələn araşdırıcıların, aydınların, dövlət adamlarının iştirakı ilə keçirilən toplantı çox diqqətçəkən olmuşdu. Həmin günlərdə Türkiyə, Azərbaycan və İran mətbuatında “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun tapılması haqqında qızgın müzakirələr gedirdi. Əlyazma sahibi Vəliməhəmməd Xoca da çətinliklə də olsa, Bayburda gətirilmişdi.

Türkiyənin müxtəlif şəhərlərindən və Azərbaycandan gələn gənclər alimlərlə birgə Bayburdda və çevrəsində Dədə Qorqudun, Bamsı Beyrəyin qəbirləri sayılan yerləri ziyarət etmiş, qədim Bayburd qalasını gəzmiş, kəndlərə gedərək Dədə Qorqud dastanları ilə bağlı əfsanələr, rəvayətlər toplamış, sənədli film üçün materiallar hazırlamışdılar.

Bayburdda simpozium başa çatandan sonra layihə iştirakçıları ağır bir səfərə çıxdılar. Onlar Trabzon-Batumi-Tbilisi-Gəncə-Bakı-İrəvanın Ərdəbil, Gülistan, Türkmənistanın Aşqabad, Mərv, Özbəkistanın Xivə, Buxara, Səmərqənd, Daşkənd, Qazaxıstanın Qızıl Orda, Almatı, Türküstan, Qırğızıstanın Bişkek, Çolpan Ata şəhərlərində olmalı, yaşlıları ilə görüşməli,

toplantılar, elmi konfranslar keçirməli və Dədə Qorqudla bağlı folklor materialları toplamalı, sənədli film hazırlamalı idilər.

Layihədə Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetində iyulun 26-da “Uluslararası Dədə Qorqudun izində və sözündə çalıştayı” da keçirilməsi planlanmışdı. Eunkyung Oh işinin çox olmasına baxmayaraq, Gəncə Pedaqoji Unversitetində keçirilən çalıştaya qatıldı. Onun məruzəsi yalnız azərbaycanlıları deyil, Türkiyədən gələn alimləri və gəncləri də heyrətləndirdi. Güney Koreyadan gələn xanımın Azərbaycan türkcəsində sərbəst danışması, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları haqqındakı fikirləri alqışlarla qarşılandı. Fasilədə isə tələbə-gənclər onu sual yağmuruna tutmuşdular.

Eunkyung Oh heyifsiləndi ki, öncədən planlaşdırmadığından belə gözəl bir səfərdə iştirak edə bilmir. O, layihənin yalnız Azərbaycan hissəsində iştirak etsə də, gələcək layihələrə Güney Koreyanın da qatılmasının vacib olduğunu vurğuladı.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası və Güney Koreya Respublikası

2019-cu il oktyabrın 15-də Bakıda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 7-ci Zirvə Görüşü keçirilirdi. Görüşə rəsmi dəvət edilənlər sırasında professor Eunkyung Oh da vardı. İlk baxışda təəccüblü görünə bilər ki, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasında Koreyalının nə işi. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstanın üzv olduğu Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının son toplantısından təxminən bir ay öncə Özbəkistan təşkilata üzv qəbul edilmiş, sentyabrın 20-də isə təşkilatın Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə ofisi açılmışdı. Uzun illər Əməkdaşlıq Şurasından uzaq duran Özbəkistanın

tamhüquqlu, Macarıstanın isə müşahidəçi statusu ilə təşkilata qəbul edilməsi yeni perspektivlərdən xəbər verirdi. Əməkdaşlıq Şurası Avropa ölkələrində sivilizasiyalar arası qarşılıqlı münasibətlərin və əlaqələrin daha da möhkəmlənməsində fəal iştirak etmək istəyindədir. Eunkyung Oh da Güney Koreyanın müşahidəçi statusu ilə təşkilata qəbul edilməsinə zəmin hazırlamaq üçün toplantıya qatılmışdı.

Şəkil 63. Soldan: AMEA Folklor İnstitutu xarici əlaqələr bölməsinin əməkdaşı Aynur Qəzənfərqızı, Koreyalı professor Eunkyung Oh və Əli Şamil İçərişəhərdə şair Əliəğa Vahidin büstü önündə.

Eunkyung Ohun səfəri qısamüddətli olsa da, görüşüb söhbətləşməyə vaxt tapa bildik. Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüs-

tan” poeması və seçilmiş şeirlərindən ibarət kitab üzərində son redaktə işləri apardığını bildirdi və gələcək planlarından xeyli söhbət etdi. Mənə də İnha Universiteti üçün məruzəni vaxtından öncə göndərdiyimə görə təşəkkürünü bildirdi.

Şəkil 64. Soldan: Əli Şamil, Eunkyung Oh, Azərbaycan Diaspora
Komitəsindən Zeynəb xanım və Leyla Məsim qızı.

Simpozium dəvətlərində məruzə özətlərinin, məruzələrin nə vaxt göndərildiyi, məruzəsi qəbul edilən araşdırıcıların simpoziuma nə vaxt gəlməli olduğu aydın göstərilir. Mədrəsələr haqqında Eunkyung Oh üçün material topladığımdan özət yazmağa çox vaxtım getmədi. Yazan kimi də göndərdim. Bir neçə gün sonra Eunkyung Oh mənə zəng vuraraq məruzənin tam mətnini tez gördərməyimin vacibliyini bildirdi.

Onun Azərbaycana, Türk dünyasına etdiyi xidməti nəzərə alaraq sözündən çıxmadım. Başqa işlərimi kənara qoyub məruzəni yazdım və ingilis dilinə çevirtirərək göndərdim. Məruzəm özetlərin göndərilmə vaxtında təşkilatçılarda idi. Bir neçə gün sonra Eunkyung Ohun telefonda səsini eşitdim: “Məruzənizi ha kimlər bəyəndi. Özətiniz o qədər diqqət çəkməmişdi. Amma məruzəniz istədiyim effekti verdi. Rəyçilər yüksək dəyərləndiriblər”, – dedi. Bu xəbər mənim üçün xoş olsa da, narahatlığımı da artırdı. Çünki tərcümə etdirdiyim mətni ingilis dilində oxusam, toplantı iştirakçıları heç nə başa düşməyəcəkdi. Ona görə mən təklif etdim ki, simpoziuma gəlməyim, məruzəm nəşr edilsin.

Eunkyung Oh razılaşmadı. Dedi ki, narahat olmağa dəyməz. Siz məruzənizi ana dilində edəcəksiniz. Universitetin doktorantı Leyla adlı bir qızınız var, od parçasıdır. Qısa bir zamanda Koreya dilini ana dili kimi öyrənib. O, sizin məruzənizi sənchron tərcümə edəcək. Ekranı isə sizin məruzənin ingiliscə mətni və slaydların görünəcək”. Açığını deyim, Eunkyung Ohun bu təklifi mənim rahatsızlığımıza son qoydu.

Leyla xanım mənə bir neçə dəfə telefonla zəng vurdu və email-lə yazdı. Necə dəyərlər, mənim dilmancım və məsləhətçim oldu.

Şəmkir rayonunun Keçili kəndində doğulan Leyla Məsimova qrant layihəsi əsasında Güney Koreyada magistraturada oxuyub, sonra da doktoranturada təhsilini davam etdirmək qərarına gəlib. Onunla söhbətləşdikcə qürur hissim artdı. O, doktoranturada oxumaqla yanaşı, Azərbaycanın tanıtılmasında da çox iş görüb. İctimai işlərdə fəallığı ilə yanaşı, layihələrə də qo-

şulub, Sakit okean hövzəsi ölkələrində keçirilən elmi konfranslara və toplantılara qatılıb.

Leyla xanım bir dəfə telefonda danışanda dedi ki, məruzənin rəyçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi professor Eunk-yung Ohu fərəhləndirib. İndi Dondəq Qızlar Universitetinin rəhbərliyi ilə danışıqlar aparır, özünün qurduğu Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun imkanlarını ölçür-biçir, istəyir ki, sizi qonorarı ödənilən məruzəçi kimi Dondəq Qızlar Universitetinə də dəvət etsin. Bu xəbər mənim üçün nə qədər xoş olsa da, sakitcə gedişatı gözlədim.

Seula səfər

Simpoziumun başlanmasına təxminən bir ay qalmışdı ki, İnha Universitetindən məktub aldım. Bilet almaq üçün pasportumun surətini istəyirdilər. Mən internetdə Seula getmək üçün ən qısa və rahat yol axtardım. Bakı-İstanbul-Seul marşrutu çox yorucu görünürdü. Bakıdan İstanbula uçmalı, orada 5-6 saat gözlədikdən sonra 10-12 saata Seula getməliydim. Bakıdan Seula gedən təyyarələrdən biri də Qətər Hava Yollarının idi. Bu marşrut da Türk Hava Yollarının marşrutundan o qədər də fərqlənmirdi.

Özbəkistan Hava Yollarının təyyarələri ilə getmək mənə daha sərfəli göründü. Bakıdan qalxan təyyarə iki saat yarıma Daşkənddə olur. Orada bir neçə gün qalıb dostlarla görüşər, söhbətləşər, dincələr, sonra da 4-5 saatlıq hava yolçuluğu ilə Seula çatardım. Dönəndə də yenə Daşkəndə bir-iki gün qalardım.

Pasportumun surətini simpoziumun təşkilatçılmasına göndərəndə marşrutlar haqqında bilgilərimi də yazdım və Özbək Hava Yollarının təyyarələri ilə gəlmək istədiyimi bildirdim. Öz-

bək Hava Yollarının biletlərinin xeyli ucuz olduğunu da qeyd etdim. Çox nəzakətli bir cavab aldım. Yazırdılar ki, Qətər Hava Yollarının bileti baha olsa da, xidmətləri yüksəkdir. Biz qonaqlarımızı yüksək səviyyəli xidmət göstərən şirkətin təyyarəsi ilə gətirməyi planlamışıq. Bildim ki, onların Qətər Hava Yolları ilə öncədən bağlanmış müqavilələri var. Ona görə də həmin mövzuya bir daha qayıtmadım.

Eunkyung Oh da istədiklərini reallaşdırmışdı. Mənim Don-doq Qızlar Universitetində məruzə oxumağımın razılığını və ödənəcək qonorarın mənbəyini müəyyənləşdirmişdi. Buna görə də İnha universiteti Seula uçuş biletimi simpoziumdan üç gün öncəyə aldırdı.

Güney Koreyada meyvənin bol olduğunu bilirdim. Xarici ölkələrdən bol meyvə aldıqlarından da xəbərdardım. Buna baxmayaraq, səfər hazırlığı görəkən Azərbaycanı bir az da dadlı meyvələri ilə tanıتماğı düşünürdüm...

Son illər oğlu Rəmzi Güney Koreyada səfir işlədiyinə görə oraya gedib-gələn gənclik dostum Kazım Teymurlu ilə məsləhətləşdim. O dedi ki, oraya meyvə, tərəvəz, ərzaq aparılmasının qarşısını almaq üçün baqajları narkotika axtaran itlərə iylədirlər. Buna görə də baqajda meyvə, ərzaq aparman mümkünsüzdür. Əl yüklərini itlərə iylətmirlər. Bəlkə, orada nəşə apara biləsən.

Kazımın dediyinə şübhəm olmasa da, bəxtimi sınamaq istədim. Narın və heyvanın bol olduğu bir zamanda koreyalı tanışlara həmin meyvələrdən aparmağı düşündüm. Azərbaycan narı və heyvasının daha tamlı və dadlı olduğunu bilmələrini istədim. Ona görə də meyvələri yığdığım selafon torbaların ağzını ütülədim ki, qoxusu bilinməsin.

Kazım Teymurlunun xanımının nəvələri üçün verdiyi narları və plastik bankadakı incir mürəbbəsini əl yükümdə götürdüm. Qətdə təyyarəni dəyişəndə incir mürəbbəsini əlimdən alsalar da, narlara toxunmadılar.

Şəkil 65. Əli Şamil Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun salonunda çıxış edərkən.

Rəmzi bəy səfirliyin əməkdaşı Toğrul Əliyevi məni qarşılamağa göndərmişdi. Seul hava limanında baqajımı alanda gördüm çantanın üzərindən qalın bir kəmər keçirib ağzına da yekə bir kilid vurublar. Məlum oldu ki, çantam narkotik köpəklərindən keçsə də, monitor mənim kələyimin üstünü açıb. Çantanın üzərindəki kilidi açdırmaq

üçün karantin nəzarətçilərinin yanına yollandım. Onlar kilidi açıb çantadakı meyvələri torbaları açdırmadan yanlarındakı zibil qutusuna atdılar. Feyxoə torbasını isə saxlayıb ağzını özləri açdılar. Gənc və yaraşlıq qız əlinə selafon əlcək geyib torbadan bir feyxoa çıxardı və mənə göstərərək nəsə dedi. Anladım ki,

narı, heyvanı tanısa da, feyxoanın nə olduğunu bilmir. Yəqin ki, birinci dəfədir görür. Onun əlindəki feyxoanı alıb yedim və torbadan birini də götürüb ona uzatdım ki, yeyib dadına baxsın. Həyəcanla feyxoa olan torbanı zibil yeşiyinə atdı və mənim əlimdə olanı da oraya atmağa işarə etdi. Mən ikinci feyxoanı da yedim. Gətirdiyim meyvələri müsadirə etdikləri haqqında akt yazdılar və bildirdilər ki, bir daha ölkəyə meyvə, tərəvəz gətirməyim.

Toğrul Əliyevin diplomatik toxunulmazlığı da səfər çantamdakı nar, heyva və feyxoaları “xilas edə bilmədi”. Arxa çantamdakı meyvələri isə gömrük işçiləri yoxlamadılar.

Sənədlər koreyalıların işlətdiyi 40 hərfdən ibarət hanqıl adlanan əlifba və ingilis dilində olduğundan, miqrasiya və gömrük bəyannaməsini doldura bilmirdim. Yaxşı ki, məni qarşılaşmağa gələn Toğrul Əliyev köməyimə çatdı, mənim əvəzimdən sənədləri doldurdu.

Orada gördüm ki, sənədləri doldurmağı bacarmayan təkçə mən deyiləm. Azərbaycandan bir qrup yeniyetməni yarışa aparın məşqçi də, Azərbaycan Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya İdarəsinin əməkdaşı Sevinc Nuru qızı da mənim günümdədir. Toğrul Əliyev onlara da kömək etdi.

Gömrük nəzarətindən keçənə və baqajları alanadək Sevinc Nuru qızı ilə xeyli söhbət etdim. Onun Azərbaycan hekayələrinin Koreyada nəşri ilə bağlı gəldiyini öyrəndim. Bu olduqca maraqlı və qürurverici bir layihə idi. Asiya Mədəniyyət Mərkəzi Azərbaycan yazıçılarının hekayələrini Koreya dilinə çevirtirir, koreyalı rəssamlara şəkillər çəkdirir və hazırlanacaq kitaba tərtibat verir. Layihə çərçivəsində Azərbaycan yazıçıları və nəşirləri də Koreyaya dəvət edilir. Sevinc xanım bildirdi ki, Azər-

baycan yazıçılarının hekayələrindən ibarət toplu 2020-ci ilin may-iyun aylarında oxucuların ixtiyarına veriləcək. Özünün də uşaqlar üçün yazdığı “Ağca və Cuppulu” hekayəsi koreye və ingilis dilində işıq üzü görəcək.

Güney Koreyaya ayağım dəydiyi ilk andan eşitdiyim xoş xəbərlərdən qürurlandım. Neçə vaxtdır yazışdığım, amma üzünü görmədiyim Leyla Məsim qızı Məsimli məni qarşılayıb qalacağım hotelə apardı. Bakıdan Qətərə 3 saatlıq yolçuluğu rahat başa vursam da, oradan Seula olan 10 saatdan çox uçuş məni yaman yormuşdu. Ona görə də Leylanı yola salıb otağıma döndüm.

Dondəq Qızlar Universitetində

Dondəq Qızlar Universitetində 2019-cu il noyabrın 19-da saat 14:00-da mühazirə oxumalı idim. Universitetə isə səhər saat 9:00-da apardılar. Burada hər fakültə ayrıca bir binada yerləşir. Elə bil hər biri bir institutdur. Eunkyung Oh və Leyla Məsim qızı məni universitetlə tanış etdilər. İlk tanışlığa isə Dondəq İncəsənət Fakültəsindəki muzeydən başlamışdılar.

Muzeydə gənc bir qız bizi qarşıladı. Elə bildim muzey haqqında bizə bilgi verəcək. O, Eunkyung Oh ilə danışdıqdan sonra bizdən aralandı. Az keçmədi, orta yaşlı bir qadınla geri döndü. Bizi “Rəqəmsal incəsənət və sənətkarlıq fakültəsi”nin rəhbərlərindən Canq Mi Yon xanımla tanış etdi. Aralarındakı qısa söhbətdən sonra Eunkyung Oh dedi ki, bu gün Canq Mi Yon xanımın əl işlərinin sərgisi açılacaq. Canq Mi Yon xanım xahiş edir, açılışda mən də çıxış edim. Razılıq verdim. Çünki divardakı bəzək əşyaları mənə tanış idi. Son illərdə belə bəzək əşyalarının sərgisini çox görmüşdüm. Seul Bakıdan 5-6 min kilometr uzaqda olsa da, ayrı-ayrı dildə danışsaq da, ayrı-ayrı din-

lərə inansaq da, sərgilərdə nümayiş etdirilənlər bir-birinə çox oxşayır. Bu da səbəbsiz deyil. Texniki tərəqqi mədəniyyətləri bir-birinə sürətlə yaxınlaşdırır.

Şəkil 66. Soldan:Altaylar haqqında doktorluq yazan Hyun-Jung Kim,, AMEA Folklor İnstitutu Xarici Əlaqələr bölməsinin müdiri Əli Şamil, Qəbələdə arxeoloji qazıntı aparən professor Kim Conq İldə və professor Eunkyung Oh.

Çıxışımı Leyla Məsimli çevirirdi. Bilmədim mənim çıxışım onların marağına səbəb oldu, yoxsa Leyla onların ürəklərindən keçənləri mənim adımdan dedi?! Açılışdan sonra şəxsi tanışlıqlar başladı. Bir-birimizə ünvalarımızı verdik. Bu normal bir haldır. Oradakı sənət adamlarından hansı Bakıya gələcək, Azərbaycanından hansı sənət adamı Seula gedəcək, onu bilmirəm. Amma bir xanımla söhbətim, deyərsən, heç də yaxşı alınmadı.

Azərbaycandakı zərgərlik və qadın bəzəkləri ilə maraqlanan araşdırıcı Bakıya gələcəklərini dedi. Mən də nəzakət xatirinə deyil, ürəkdən gələn bir səmimiyyətlə onlara bacardığım köməyi göstərməyə hazır olduğumu bildirdim. Xanım Bakıya xristian dininin missioneri kimi gələcəklərini deyəndə özümdən asılı ol-

mayaraq “gəlməyin”, – dedim. Mənim sifətimin dəyişdiyini görən xanım təəccüblə: “Sovetlər dövründə Azərbaycanda din yasaq idi. İndi orada dini təbliğat üçün münbit şərait var”, – dedi. Mən isə: “Xanım, gecikibsiniz, sizin kimi missioner kifayət qədər gəlib, istədikləri təbliğatı aparıb. Onların ağrısını hələ də çəkirik. Azərbaycanda xristianlar da gərəyindən çoxdu”, – dedikdə o mənim fikrimə aydınlıq gətirərək: “Bizim təbliğ edəcəyimiz protestantlıq fərqli təriqətdir. Öyrənmişik, Azərbaycanda bu təriqətin üzvləri çox azdı”, – dedikdə, mən: “Azərbaycan dinlər və təriqətlərdən doymuş məhlula bənzəyir. Yenilərinə daha yer qalmayıb”, – dedikdə xanım bizdən ayrıldı.

Şəkil 67. Sərginin açılışında. Soldan: professor Canq Mi Yon, Əli Şamil və professor Eunkyung Oh.

Eunkyung Oh da gülümsəyərək: “Bizdə belə sərt cavab verməzlər. Gəlmələrini istəməsələr də: “Gəlin, kömək edərik, yardımçı olarıq, sizin gəlişinizdən sevinərik”, – deyərlər. Əməldə isə həmin işi pozarlar. Siz elə dediniz ki, inanmıram, onlar bir daha Azərbaycana dini təbliğat aparmaq məqsədilə gedələr. Leyla da dediklərinizi çox gözəl çevirdi. Yəni fikirlərinizi yumuşaltmaq, buranın qaydalarına uyğunlaşdırmaq fikrinə düşmədi”. Eunkyung Ohdan öyrəndim ki, 20-ci yüzilin başlarında Koreyada xristianların sayı barmaqla sayılacaq qədər olub. İndi isə Güney Koreya əhalisinin yarısının dindar olduğunu yazırlar. Onun da yüzdə 63-ü xristianlığın katolik və protestant təriqətlərinə inananlardır.

Sərgidən ayrıldıqdan sonra məni universitetin dəhlizində qurulmuş stendlərlə tanış etdilər. Bu stendlərdə universitetin tarixi və bu günü haqqında yetərincə bilgi vardı. Bilgisayar texnikasının son nailiyyətlərindən də bacarıqla istifadə edilmişdi.

Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutu və onun kitabxanası ilə tanışlıq da ürəyimdən oldu. Eunkyung Ohu çəkdiyi zəhmətə görə təriflədim. O dedi ki, Sizdən 26 gün öncə universitetimizdə böyük bir toplantı oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin defakto tanınmasının 100 illiyi münasibətilə keçirilən yığıncaqda sizin böyük elçi Rəmzi Teymurov Universitetimizin Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri Co Von Şiqə Azərbaycan və Güney Koreya arasında əməkdaşlıqdakı xidmətinə görə mükafat verdi.

Co Von Şiq Universitetimizin qurucularından olan, elmlər doktoru Co Donq Şiqin nəvəsidir. Toplumun inkişafında savadlı qadınların rolunu yüksək qiymətləndirən Co Donq Şiq və fikirdaşları 1908-ci ildə Dondəq Qızlar Universitetini açmışlar.

Toplantıya universitetin məzunu, Dondəq Qızlar Universitetinin ilk qadın rektoru, Koreyanın ilk qida texnoloqlarından olan Kim Myonq, universitetin planlaşdırma direktoru, pedaqogika elmləri doktoru Şin Qi Hyon, Baş katib İ Qi Yonq, universitetin maliyyə şöbəsinin müdiri, ən güclü təşkilatçı kimi tanınan Ham Hyon Çol, ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin müdiri İ İn Qyonq və başqaları qatılmışdılar.

Azərbaycan-Güney Koreya əlaqələri haqqında yazılardan öyrəndim ki, rektor Kim Myong çıxışında deyib: “Eunkyung Oh “Koreyanın gələcəyini Türk ökələrində axtarmaq lazımdır”, – deyərək Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun açılmasını təklif edəndə bu fikri dəyərləndirərək ona yardımçı ol-

dum. Bildiyim qədər o vaxtdan bəri Azərbaycanla sıx əməkdaşlıq edilir. Azərbaycanın tarixi ilə tanış olduqdan sonra gördüm ki, oxşar yönlerimiz çoxdur. Bir-birimizə yaxınlıq hiss etdim. Azərbaycanın iki yerə bölünməsi, 1918-ci ildə müstəqilliyini elan etməsi və 1920-ci ildə yenidən Rusiyanın işğalı altına düşməsi, 1991-ci ildə yenidən suverenlik aktını imzalaması ilə Koreyanın yaxın tarixi arasında bir oxşarlıq var. Koreya da müstəmləkə altında olub, hələ də Quzey və Güney Koreya olaraq iki yerə bölünməkdədir”.

Rektor Kim Myong ölkələrimiz arasındakı oxşarlıqlar haqqında maraqlı fikirlər söyləyib. Əslində Koreya ilə Azərbaycanın mədəni inkişafında da bir yaxınlıq var. Xeyriyyəçi Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan qızlarının Avropa tipli məktəblərdə təhsil almasına can atıb. İstədiyinə nail olaraq 1901-ci ildə Rus çarının ailəsinin şərəfinə Bakıda Aleksandra İmperator Rus Tatar qız məktəbini açdırmaqla maarifçilik tariximizdə bir ilkə imza atıb. Ondan bir neçə il sonra Seulda Koreyalı aydınlar Don-doq Qızlar Universitetini açıblar.

Mühazirə oxuyacağım salon o qədər də geniş deyildi. 60-70 nəfər ancaq tutardı. Biz salona daxil olanda Leyla Məsim qızı sakitcə mənə bildirdi ki, divardakı saati gözdən qaçıрма. Bir saat tamam olan kimi burada sakit əyləşənlər sizin söhbətin bitib-bitmədiyini gözləmədən salondan çıxacaqlar. Məruzənizi tez də bitirənsiz, sakitcə sizə baxacaqlar. Çətin vəziyyətdə qalacaqsınız. Bu xəbərdarlığa görə Leylaya təşəkkürümü bildirdim. Salondakı gənclər hərdən durub sakit addımlarla otağın küncündə özlərinə çay, qəhvə süzür, meyvə, şirniyyat götürür və yerlərinə dönürdülər.

Mənə elə gəlirdi ki, çıxışım gənclər üçün maraqlı olmayacaq. Məruzəmi bitirdikdən sonra 5-6 nəfər sual verdi. Suallarından gördüm ki, Azərbaycan haqqında bilgilidirlər və mövzu ilə bağlı suallar verirlər.

Leyla dediyi vaxtda toplantını bitirdik. Gənclərin əksəriyyəti getsə də, bir qrupu yanımıza gəldi. Şəkil çəkdirməyə və qeyri-rəsmi söhbətlərə başladılar. Uyğur Guzal Mıhralıyeva və koreyalı, Altaylar haqqında doktorluq yazan Hyun-Jung Kim xeyli sualllar verdilər. Söz verdim ki, Altaya, Qazaxıstana getsələr, tanıdığım alimlər onlara yardımçı olacaqlar. Hyun-Jung Kim bildirdi ki, yaxın vaxtda Türkiyədə təhsil alan rəfiqəsi ilə Bakıya gəlmək istəyir. Onları qarşılayacağımı və elm ocaqları ilə tanış edəcəyimi vəd etdim.

Dondoq Qızlar Universiteti ərazisinin yaşıllığına, səliqə-sahmanına, texniki avadanlıqlarla təchizinə söz ola bilməz. Orada tələbə və müəllimlərin istirahəti üçün də hər cür şərait yaradılmışdır.

Milli yeməklər axtarışında

Professor Eunkyung Oh bildirdi ki, sizin şərafəfinizə qonaqlıq təşkil etmişik. Mən nəzakətlə: “Əziyyət çəkməyin, hotelin restoranında və ya yaxınlıqdakı yeməxana-kafelərin birində yüngül yeməklə keçinəcəm”, – dedim. Razılaşmadı. Dedi ki, sizi Koreya milli mətbəxinin xörəkləri ilə tanış edəcək, Koreya süfrəsini göstərəcəyik.

Maraq mənə güc gəldi. Etiraz etmədim. Taksiyə əyləşib restorana doğru yola düşdük. Ora universitetdən o qədər də uzaqda deyildi. Problem taksidən enəndən sonra başladı. Eunkyung Oh tez-tez telefonla zəng vurur, bizi küçə ilə aşağı-yuxarı apa-

rırdı. Mən mühazirə oxuyanda salonda olan, tanış olub, söhbətləşdiyim gənclərin bir neçəsi də gəlib çıxdı. Onlar da tez-tez zəng vururdular.

Şəkil 68. Şəkildə soldan uyğur
Guzal Mihraliyeva və Əli Şamil.

Axır ki, hamısının üzü güldü. Bir binanın ikinci qatına qalxdıq. Restoran burada idi. Onda bildim ki, koreyalıların heç biri indiyədək bu restoranda olmayıb. Onlar internet vasitəsi ilə restoranı tapıb və sifariş veriblər. Söhbət zamanı Eunkyung Ohdan öyrəndim ki, milli yeməkləri olan restoranlar çoxdur. Amma yerdən oturulən və bahalı olan restoranlar o qədər çox deyil. Eunkyung Oh Qəbələdə arxeoloji qazıntı aparan professor Kim Conq İli də dəvət etmişdi. Onunla da ayaqüstü söhbətimiz oldu. Məndə belə təsəvvür yarandı ki, bu adamda Azərbaycana içdəngələn bir məhəbbət yoxdur. Sadəcə iş xatirinə gəlir.

Azərbaycandan gəldiyimə görə Eunkyung Oh elə yeməklər sifariş vermişdi ki, mən çəkinmədən yeyə bilim. Leyla və uyğur Guzal Mihraliyeva ilə söhbətdən onu da öyrəndim ki, uzun müddətdir Seulda olsalar da, hələ Koreya mətbəxinə tam alışa bilməyiblər. Kafe və restoranlarda xörəklərin nədən hazırlandığını soruşmadan yemirlər.

Süfrə mənim üçün maraqlı idi. Hər bir müştərinin qarşısına ağzı qapalı qabda düyü sııyığı qoyulmuşdu. Sııyığı boşqablara çəkəndə süfrədəki qaynar suyu da xörək olan dəmir qaba töküüb ağzını qapadıq. Biz sııyığı yeyənə kimi yeni bir xörəyimiz hazır

oldu. Qabın divarlarındakı və dibindəki düyü qaynayıb şorbaya çevrilmişdi.

Düyü şorbamızı da yedikdən sonra süfrədəki ağzı açıq, göbələyi xatırladan qabdakı mal əti şırımlarını çevirməyə başladıq. Aşağıdan isti vurduqca “göbələyin” dəşiklərindən yuxarı çıxan müxtəlif ədviyyatlar vurulmuş əti qarışdırırdıq. Bişəndən sonra onu da yeməyə başladıq. Bunu ona görə belə təfəsilatı ilə yazıram ki, Koreya milli mətbəxində xörəklər müştərinin gözü qarşısında və özünün iştirakı ilə bişdiyi haqqında oxucunun bilgisi olsun.

Süfrədə müxtəlif növ salatlar da vardı. Onları mən birinci dəfə idi ki, görürdüm. Leyla Məsim qızının və Eunkyung Ohun dediyinə görə, ölkədə çay olduqca az içilir. İliq su içilməsinə üstünlük verilir.

Sonda darğından hazırlanan, darğın çayı deyə biləcəyim bir içki də verdilər. Bu xoşuma gəldi. Sonralar mən qaldığım hotelin restoranında da, şəhərin başqa restoranında da yemək yeyərkən “darğınlı çay” sifariş verməyə çalışdım. Dedilər ki, onu yalnız milli restoranlarda içə bilərsiniz. Baxmayaraq, qaldığım hotel beşulduzlu, məni qonaq apardıqları restoranlar ən bahalı restoranlardan idi, oralarda da “darğınlı çay” hazırlamırdılar.

Koreyada Azərbaycan xalçası

Seulda olduğum günlərdə Azərbaycanın Güney Koreyadakı səfirliyinin saytında aşağıdakı xəbəri oxudum: “26 noyabr-19 dekabr tarixlərində Seul şəhərində Səfirliyimiz və Koreya Fondunun birgə təşkilatçılığı, eləcə də “Azərxalça” ASC-nin dəstəyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Xalçalar – Azərbaycanın inciləri” adlı Koreyada ilk Azər-

baycan xalçaları sərgisi keçirilmişdir. Sərgidə Azərbaycanın 9 xalçaçılıq məktəbinə məxsus (Bakı, Qarabağ, Qazax, Quba, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Şirvan, Təbriz) 18 xalça nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə Azərbaycan xalçaları ilə yanaşı, milli geyimlərimiz, milli musiqi alətlərimiz, mədəniyyət nümunələrimizi əks etdirən suvenirlər, o cümlədən, Azərbaycan xalçalarına, xalçaçılıq məktəblərinə aid jurnal, kitab və broşuralar nümayiş etdirilmişdir. Eyni zamanda, sərgi salonunda milli musiqi sədaları altında Azərbaycan xalçalarının hazırlanması ilə bağlı qısa video-çarxın nümayişi təşkil olunmuşdur. Koreyada xarici ölkələrin turizm imkanlarını nümayiş etdirən nüfuzlu Polaris telekanalı sərgidən xüsusi reportaj hazırlamışdır”.

Şəkil 69. Əli Şamil koreyalı, Altaylar haqqında doktorluq yazan Hyun-Jung Kimlə birlikdə.

Asiya Mədəniyyət Mərkəzin təşkil etdiyi “Mədəni Məhsul” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin əməkdaşı Lalə Əliyeva Koreyanın Qvanqcu (Gwangju) şəhərinə

ezam olunmuşdur. Layihənin şərtlərinə görə xalça ustası təyin olunmuş vaxt ərzində Azərbaycan milli xalçasını toxumalı və yekun layihə şəklində Asiya Mədəniyyət İnstitutuna təqdim etməlidir. Layihənin 11 dekabr 2019-cu il tarixdə yekunlaşması nəzərdə tutulmuşdur.

Qürbətdə belə xəbərləri oxumaq adamı yaman qürurlandırır.

Qəbələ ilə qardaşlaşmış Qyonqcu şəhəri

Seulun çoxmilyonluq əhalisi olan metropola çevrilməsinə səbəb yaxınlığındakı Suvon (Suwon) və İncon (Incheon) şəhərlərinin ona birləşməsidir. Güney Koreya əhalisinin az qala yarısı indi burada yaşayır. Koreyalı araşdırıcıların fikrincə, qədim “İpək yolu” Qyonqcu (Gyeongju) şəhərindən başlayır. Koreyalılar bu şəhəri “İpək yolu”na qoşmaq istəyirlər. Lakin Quzey Koreya ilə Güney Koreya dövlətləri arasındakı münasibətlərin normallaşmaması işə maneçilik törədir. Çünki Qyonqcudan hərəkət edən qatar və maşınlar Quzey Koreyadan keçməlidir. İkinci Dünya Savaşında qalib dövlətlər Koreyanı necə bölüb və aralarına düşmənçilik toxumu səpiblərsə, 70 il keçsə də, birlik baş tutmur.

Səfirliyimizin səmərəli işi sayəsində Qyonqcu şəhəri Qəbələ ilə qardaşlaşmış şəhərə çevrilib. Bu, görüntü xatirinə, yəni kağız üzərində edilməyib. Hər yay Qyonqcu arxeoloqları Qəbələyə gələrək qazıntılar aparırlar. Musiqi kollektivlərinin səfərləri də bayram əhval-ruhiyyəsi yaradır və Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğində böyük rol oynayır. Neçə illərdir, Qəbələdə arxeoloji qazıntı aparan professor Kim Conq İl ilə də görüşüb xeyli

söhbət etdik. Görüşüb söhbət etdiyim adamlar haqqında Leyla Məsim qızının öncədən verdiyi bilgilər çox dadıma çatırdı.

Şəkil 70. Koreyalıların milli restoranında.

Koreyalı araşdırıcılarla söhbətdən öyrəndim ki, Güney Koreyada qeyri-hökumət təşkilatları olduqca nüfuzludur və maddi imkanları da yüksəkdir. Universitetlərdə müəllim işləyənlərin əksəriyyəti həm də qeyri-hökumət təşkilatlarında çalışır. Onlar rəsmi iş yerlərindən təqaüdə çıxsalar da, üzv olduqları təşkilatlarda fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Belə qeyri-hökumət təşkilatlarının biri də “İpək yolun”nun Avroasiyada rolu adlanır. Bu təşkilatın aparıcı alimlərindən biri, professor Ci Be Sonla tanış olduq. Axşam toplantı başa çatandan sonra professor Ci Be Son məni üç dostlu ilə birlikdə qəhvə içməyə dəfət etdi. Leylanın başı nəyəsə qarışmışdı. Ona görə Özbəkistandan gəlmiş filologiya elmləri doktoru Şoira Usmanovadan xahiş etdim ki, birlikdə qəhvə içək və bizə tərcüməçilik etsin. Onun koreyalılarla sərbəst danışdığını görmüşdüm və Koreyada bir neçə il işlədiyini öyrənmişdim.

Şoira Usmanova dəvətimi xoş qarşıladı. Söhbət zamanı Ci Be Son və dostları astronomiya ilə bağlı simpozium keçirməyi

planlaşdırdıqlarını və orada Azərbaycandan məruzəçi göndərməkdə onlara yardımçı olmağımı istədilər.

Mən bu dəvətdən çox razı qaldım. Mövzunu dəqiqləşdirməyə çalışdım. Onlar üçün astronomiyanın hansı sahəsi ilə məşğul olan araşdırıcının məruzəsinin maraqlı ola biləcəyi ilə maraqlandım. Bir az Nəsrəddin Tusinin Marağanın tarixindən, bir az Uluqbəyin açdığı rəsədxanada işləyən Azərbaycanlı alimlərdən, bir az alimlərimizin müasir kəşflərindən söhbət etdik.

Güney Koreyalılardan birisi məndən astronomiya tarixinin hansı dövrü ilə məşğul olduğumu soruşdu. Bu zaman Leylanın gəlişi məni daha da həvəsləndirdi. Leyla Şoira Usmanova kimi fikirləşə-fikirləşə tərcümə etmirdi. Onun iti sürətli tərcüməsi mənim daha geniş informasiya verməyimə şərait yaradırdı.

Söhbətimiz yarım saatdan çox çəkdi. Dedilər ki, Azərbaycanda astronomiya tarixi haqqında bizə xeyli bilgi verdiniz. Yaxşı olar ilk tanışlıq kimi siz məruzə hazırlayasınız. Sonrakı toplantılara peşəkar astronomları dəvət edərik. Mən qəti etiraz etdim. Dedim mənim üçün ayıb olar, astronomiya mütəxəssisi olmaya-olmaya oradan-buradan oxuduqlarımla gəlib məruzə edim. Şoira Usmanova söhbətə qoşuldu və yarı özbək, yarı Türkiyə türkcəsində mənə dedi: “Sizin danışığınız mədəniyyətsizlik sayılır. Onlar sizi dəvət edirlər, sizdə çox sərt və inadçı bir şəkildə etirazınızı bildirirsiniz. Bir az mülayim davranın. Burada razılaşın. Bakıya dönəndən sonra onlara məktub yazın. Nəzakətlə təklif edin ki, sizin işiniz çoxdur. Təklif etdiyiniz alimlərin bir nəçsinin ad və soyadını, koordinatlarını göndərin. Onlardan hansını istəyir, qoy özləri seçsin”.

Deyəsən, mənim cavablarım heç də yaxşı alınmamışdı. Buna görə də professor Ci Be Son onunla görüşməyə vaxt ayırmamı

istədi. Leyla Məsim qızı bu işi də yoluna qoydu. Qaldığım hotelə saat 17-də görüşməyimizi planladı.

Onunla söhbətimiz zamanı gördüm ki, çoxğun vətənsəvər olan Ci Be Son Türksöylu respublikalara böyük maraq göstərir və onların Güney Koreya ilə daha sıx elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələr qurmasına can atır. Heyifsiləndi ki, Koreyalı alimlər Amerika və Avropada yaşayan peşə yoldaşlarını daha yaxşı tanıyır, əsərlərini oxuyur. Lakin onlar həm ərazicə, həm də psixoloji cəhətdən daha yaxın Türksöylu ölkələrini alimlərini yaxından tanımır, əsərlərini oxuya bilmir.

Ölkələrimiz arasındakı əlaqələri genişləndirmək üçün şəxsi tanışlıqdan istifadə etməyə önəm verən Ci Be Son bildirdi ki, iyul ayında Güney Koreyada astronomların beynəlxalq toplantısına siz kimi məsləhət görsəniz, onunla danışib razılaşın. Toplantının təşkilatçılarının azərbaycanlı astronomlar haqqında elə geniş bilgisi yoxdur.

Ci Be Son azərbaycanlı astronomların da həmin toplantıya qatılmasını çox arzuladığını bildirdi. Mən Nəsimi ilində Azərbaycan astronomlarından Əyyub Quliyevin təşəbbüsü ilə səma cismlərindən birinə Nəsimi adının verilməsini, eləcə də Azərbaycan astronomlarının adlarının göy cismlərinin kraterlərinə və s. verdildiyini söyləyəndə müsaibimin marağı daha da artıdı.

Bütün xərcləri ödəniləcək və oxuduğu məruzəyə görə yüksək qonorar veriləcək, məqaləsi nüfuzlu elmi jurnalda nəşr edi-

Şəkil 71. Yorulub, əldən-dildən düşmüş Leyla Məsim qızı.

ləcək bir tədbirdə Azərbaycan alimləri niyə iştirak etməsin ki? Onlar zəhmətləri, ağıl və qabiliyyətləri ilə buna layiqdirlər.

Türk şəhidliyinə getmək istəyim

İkinci Dünya Savaşından sonra kapitalizm və sosializm blokları arasında gedən qarşıdurmanın ilk mərhələsi Koreya və Vyetnamın ikiye bölünməsi ilə başa çatdı desəm, yəqin ki, yanılıram. Koreya cəbhəsində döyüşən azərbaycanlılar haqqında isə geniş bilgilim yox idi.

1998-ci il noyabr ayının 24-27-də Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinin Qazimağosa şəhərindəki Doğu Akdeniz Universitetinin keçirdiyi simpoziumdan geri döndürdüm. Gedərkən təyyarəyə gediş-dönüş bileti almışdım. Amma təyyarə ilə qayıtmaq fikrində deyildim. Təyyarə ilə geri dönməsəydim, şirkət biletpulunun bir qismini özümə qaytaracaqdı. Bu da o dövr üçün xeyli pul – yəni az qala mənim 5-6 aylıq maaşım qədər idi.

Kıbrısın Girne şəhərindən gəmi ilə Türkiyənin Taşucu qəsəbəsinə gəldim. Oradan Ankaraya, Ankaradan İğdıra, İğdırdan Naxçıvana, Naxçıvandan da Bakıya uzun bir yolçuluğum vardı. Yol uzun və yorucu olsa da, təyyarə biletinin üçdə birindən də ucuz idi.

Taşucuna şər qarışanda çatdım. Öyrəndim ki, Ankaraya avtobus bir də saat 22:00-də yola düşəcək. Xeyli boş vaxtım vardı. Bilet satılan balaca otaqda oturub gözləmək çox darıxdırıcı olardı. Qərara aldım gedib qəsəbəni gəzim, avtobusun yola düşməsinə, bir saat, yarım saat qalmış avtovağzalə dönüm. Necə deyərlər, ələ düşmüş imkandan yararlanım, ya bəxt, bir də bu yerlərə yolum düşə, ya düşməyə.

Şiddətli yağış arzumu ürəyimdə qoydu. Bir daha yolum Təşucuna düşmədi.

Kiçik otaqda oturub avtobusunun gəlməsini gözləmək məcburiyyətində qaldım. Otaqda biletdən satan, mənə və yaşı ər-arvadından başqa kimsə yox idi. Qərrib olduğumu hiss edib mənə qayğı göstərdilər, çaya qonaq etdilər. Söhbətə başladım. Azərbaycanlı olduğumu biləndə, mənə diqqətlərini bir az da artırdılar. Öyrəndim ki, İstanbulda yaşayan Sundurlar ailəsi Quzey Kıbrısa nəvələrini görməyə gedir.

Selahattin Sundur uzun illər hərbi həkim işləyib, Koreya savaşının iştirakçısı olub. O, hərdən söhbətinə ara verib düşüncəyə dalırdı. Sonra bildim ki, cəbhə yoldaşı olmuş azərbaycanlının adını və soyadını yadına salmağa çalışmış.

Koreya savaşında iştirak edən azərbaycanlıları Selahattin Sundurun tanıması qərribəmə gəldi. Çünki savaş gedən illərdə Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində idi. Oradan hərbi xidmətdə olanlar da Quzey Koreyanın ordusuna kömək edə bilirdi. Türk əsgəri birlikləri isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının könüllüləri kimi Güney Koreya ordusuna kömək edirdi.

Fikrimi Selahattin Sundura bildirəndə: "Doğru deyirsiniz. Amma, görünür, bir məsələni bilmirsiniz. Bizim tuqayda azərbaycanlılar var idi. Zorla İkinci Dünya Savaşına göndərilmiş gənclər Sovet ordusunun əsgəri birliklərində Almaniyaya qarşı vuruşmuşdular. Əsir düşmüşdülər. Almaniya onları bir müddət əsir düşərgələrində saxladıqdan sonra sağlam və əsgəri xidmətə yarayanlarını öz ordusunun tərkibindəki tuqaylara göndərmişdi.

İkinci Dünya Savaşı başa çatanda onların bir qismi vətənə dönməmişdi. Bilirdilər ki, Sovetlər Birliyinə dönsələr, onları fa-

şist Almaniyası ilə əməkdaşlıqda suçlayıb güllələyəcəklər. Odur ki, müttəfiqlər tərəfinə keçmiş və oradan da Türkiyəyə gəlmişdilər. Döyüş təcrübələri vardı. Cəsur idilər. Biri ucaboylu, qarabuğdayı, çılğın və səmimi bir gənc idi. Mərmə bədənini dəlik-dəşik etmişdi. Cəsarətinə, səmimiyyətinə görə aramızda xoş münasibət yaranmışdı”, – dedi.

Koreyada 1950-ci ildə başlayan savaş 3 ilə yaxın davam etmişdi. Selahattin Sundurun söhbəti marağımı çəkdi. Ondan icazə alıb diktafonumu qoşdum və təkrar danışmasını xahiş etdim. Onun diktafona dedikləri:

– İstanbulun Bakırköy səmtində iqamət ediyordum. Gəncliyimdə, 1950-ci sənədə (ildə) Koreyə (Koreyaya – Ə.Ş.) gedən ilk qafilədə mən də vardım. 600 kişilik bu askeri qafilənin komutanı Türk general Tahsin Yazıcı və albay Celal Doraydı. Cəbhədəki ilk savaşımızda ingilislər cənahdan xəbərsiz çəkildiyinə görə, Kore (Quzey Koreyanı nəzərdə tutur – Ə.Ş.) tərəfində savaşan çinlilər bizi çəmbərə aldılar. Türk tuqayı çəmbəri yarıb çıxdı. Bu savaşda 485 əsgər itirdik. Tahsin Yazıcı yaralandı. 115 kişi ilə qarnizona döndük. İngilislərin hamısı burada idi. Əsgərləri bira, cəbhə komutanı isə viski içirdi. Türk tuqayının albayı Celal Dora ingilis cəbhə komutanı olan generala yaxınlaşıb sordu:

– *Niyə bizim yan tərəfimizdən çəkildiniz?*

O, sakit və saymazyanə:

– *Çəkildik, – dedi.*

Albay Celal Dora bir də sordu:

– *Niyə bizə xəbər etmədiniz?*

O, yenə soyuqqanlılıqla:

– *Xəbər vermədik, – dedi.*

Celal Dora da eyni soyuqqanlıqla çəkdi tapançanı, ingilis generalının alnının ortasından üç kurşun vurdu. Onu həbs etdilər.

Türkiyədən orgeneral Şahab Göler gəldi. Bizim əsgəriyyə kanunumuzu gətirdi. Orada cəbhədən qaçmaq yasaqdır. Qaçanı arkadaş vürur. Beləliklə, albay Celal Dora bəraət etdi.

Sonra Türkiyədən takviyə (əlavə qüvvə) gəldi, bir daha beç kimsənin burnu qanamadı. İlk zərbədə piyanqo bizə vurdu”.

Üç saatdan çox bir yerdə olduq. Mən bir neçə dəfə söhbəti Azərbaycandan olan cəbhə yoldaşının üzərinə gətirsəm də, adını, soyadını xatırlaya bilmədi. Hətta dəqiq bilmirdi ki, Koreya savaşında neçə azərbaycanlı olub.

Mən ünvanımı Selahattin Sundura verdim və onun da ünvanını aldım. Sonralar da bir neçə dəfə zəng vurub bayramlarını təbrik edəndə, hal-əhval tutanda azərbaycanlı cəbhə yoldaşını da xəbər alırdım. Hər dəfə də yadına sala bilmədiyini deyirdi. Bir neçə il sonra zəng vuranda dedilər ki, Selahattin Sundur dünyasını dəyişib.

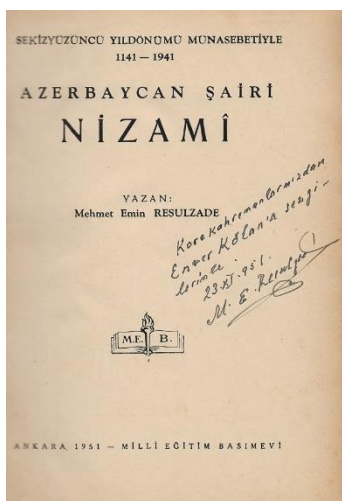
Koreyada Azərbaycan gəncləri

Selahattin Sundurun sözü içimdə bir nişgil kimi qalırdı. Türkiyənin hərbi arxivlərində axtarış aparmağa da imkanım olmadı.

Bu yaxınlarda mühacirətdə olan soydaşlarımızın fanatik araşdırıcısı Dilqəm Əhməd FB səhifəsində bir şəkil paylaşdı. O yazırdı ki, şəkildəki şəxs Koreya savaşında Türk ordusunun tərkibində döyüşmüş bir azərbaycanlıdır. Elə bil içimə bir rahatlıq çökdü.

Dilqəm Əhməddən xahiş etdim ki, həmin şəkili və şəkil sahibi haqqında bilgini mənə göndərsin. Mən bir şəkil və haqqında bilgi istədiyim halda o, bir neçə fayl göndərdi. Bunlardan

biri də, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədə çap olunmuş “Azerbaycan şairi Nizami” kitabına yazdığı avtoqraf idi. Faylların birindəki şəkil “Türk yolu” dərgisinin 1953-cü ildə çap olunan 5-ci sayının bir səhifəsi idi. Almaniyadakı Azərbaycan legionerlərindən söz açan məqalədə bir şəkil vardı. Yanaşı durmuş iki nəfərin şəkilinin altından yazılıb: “Korede kızillara (yəni kommunistlərə – Ə.Ş.) qarşı çarpışan kahraman Türk tugayındakı Azərbaycanlı Hacı Altuner ve arkadaşı (14 yerindən yaralanmışdır).

Şəkil 72. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin Ənvər Kolana bağışladığı kitabın titul səhifəsi.

Dərginin 1954-cü ildə nəşr edilən 6-cı sayında isə “Korede Azərbaycan gencləri” adlı kiçik bir yazı verilib. Yazıda deyilir: “Korede kahraman Türk tugayı içində Koreya muharibesinde iştirak edərək 14 yerindən yaralanan Azərbaycanlı Hacı Altunerin rəsmini 5-ci sayımızda nəşr etmişdik.

Bu genc 2-ci Cihan Harbi esnasında almanlara təslim olaraq ruslara qarşı çarpışan Azərbaycan lejyonuna mensupdur. Sonradan Türkiyəyə gələrək, könül-

lü sifətilə Koreyə gitmişdir.

Aynı müharibədə 5 yerindən yaralanan Azeri Türklerinden Müslüm Böyükdağın resmini de nəşr edirik.

Gelecek saylarımızda (Almaniyada Ruslara qarşı çarpışan Azərbaycan lejyonu) hakkında yazılar nəşr edəcəğiz”. Məqalə-

nin içərisində 3 şəkil verilib. Onlardan birində Müslüm Böyükdağ silahdaşı ilə, ikincində döyüş bölgəsində tək durub. Üçüncü şəkildə isə sıraya düzülmüş 30-a yaxın əsgər var. Şəkilin altında yazılıb: “İkinci Cihan Harbinde Almanlara katılan ve Ruslarla çarpışan Azərbaycan lejyonundan bir qrup”.

Yəqin, bu fotonu dərgiyə Müslüm Bölükdağ və ya Hacı Altuner verib. Demək, şəkildəkilər arasında onlar da var.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azerbaycan şairi Nizami” kitabından da ona görə söz açıram ki, mövzu ilə əlaqədardır. Kitabın titullar sahifəsi belədir: “Sekkizyüzüncü yıldönümü münasibətiyle (1141-1941) Azerbaycan şairi Nizami. Yazan: Mehmet Emin Resulzade. Ankara 1951-Milli Eğitim Basımevi”. Avtoqrafda isə yazılıb: “Kore kahramanlarımızdan Enver Kolana sevgilerimle. 23.X.1951. M.E.Resulzade”.

Dilqəm Əhmədin ehtimalına görə, Enver Kolan da azərbaycanlıdır. Düşünürəm ki, Hacınin, Müslümün, Ənvərin atasının, bacı-qardaşının, qohumlarının uzun illər gözü yollar da qalıb. Döyüşə yola saldıqları əzizlərindən hər an xəbər gözləyiblər. Onlar ailələrini KQB cənginə verməmək üçün nəinki məktub yazıb, xəbər göndərməyə çalışıb, hətta Türkiyədə soyadlarını dəyişərək Altuner, Böyükdağ, Kolan soyadlarını götürüblər ki, onları tanıyan olmasın. Şəkillər keyfiyyətsiz olduğundan burada verə bilmədik. Aydın olsaydı, bəlkə də, qohumları onları tanıyardı.

Seulda olarkən Koreya uğrunda BMT qoşunları tərkibində vuruşmuş Türk əsgərlərinin şəhidliyinə getmək istədim. Fikirləşirdim ki, oradakı məzar daşlarını oxusam, bəlkə də, daha çox azərbaycanlının adına rast gələcəm. Heyif ki, şəhid məzarlığına gedə bilmədim. Dedilər ki, şəhidlik Busan şəhərinin yaxınlığın-

dadır. Oraya gedə bilməsəm də, içimdə bir rahatlıq var: Dil-qəm kimi bir vətənsəvər, yəqin ki, bu məsələyə də aydınlıq gətirəcək.

Seul şəhəri ilə tanışlıq

Güney Koreyanın paytaxt Seul şəhərinin əhalisi sıx olmasına baxmayaraq, yaşıllığının bolluğu ilə seçilir. Ağaclar səliqə-sahmanla budanıb, forma verilib və qorunur. Yaşıllıqlardan söz düşəndə Leyla Məsim qız dedi ki, Əli müəllim, buraya təzə gələndə bəzən çaş-baş qalırdım. Çünkü xəstə adamlara “sistem qoşulduğunu” bildirdim, amma ağaclara “sistem qoşulduğunu” burada gördüm. Ağacın quruması, kəsilib çıxarılması çox nadir hallarda olur. Yeniyetmə və gəncliyinizdə hər hansı bir küçədə və meydanda bir ağac görüb, altında oturub, istirahət etməsənizsə, qocalanda da həmin yerdə əyləşib xatirələrinizi yada sala bilərsiniz.

Leyla Məsimli məni qədim Seula da apardı. Bir az bizim İçərişəhəri xatırlatsa da, elə bir tarixi əhəmiyyətli binalar qalmamışdı. Qala divarları işərisindəki bölmədə 18-19-cu yüzillərdə istifadə edilmiş toplar, mərmilər, silah, hərbi geyimlər qoymuşdular ki, turist cəlb eləyə bilsinlər.

Səliqə ilə təmir olunmuş bir və iki mərtəbəli binaların qarşısında adamlar dəstə-dəstə dayanaraq bələdçinin verdiyi bilgilərə diqqətlə qulaq asırdılar. Görünür, dünyanın hər yerində belədir. Öncə köhnəlib deyə söküb dağıdır, uçanını təmir etmirik. Elə ki, illər keçdi, köhnə dediyimiz, baxımsız qalmış bina və əşyalara diqqət artır. Onları təmir edir, səliqə-sahmana salır, haqlarında turistlərə geniş bilgi veririk.

Günün sonuna yaxın Azərbaycanın Koreyadakı səfirliyinin əməkdaşı Toğrul Əliyev məni şəhərin ən məşhur qoruq muzeylərindən olan “Gyeongokung Palace” apardı. Bu qala-şəhər rəsmlərdə və kinolarda gördüyüm qala şəhərlərə bənzəyirdi. Ərazisi böyük və turistləri də çox idi. Ətrafımızda söhbət edənlərin danışdıqları dillə maraqlananda hiss etdim ki, ölkə əhalisi bu muzeylərə gəlməyə həvəslidir.

Şəkil 73. Azərbaycanın Koreyadakı səfirliyinin əməkdaşı Toğrul Əliyevin məni apardığı Gyeongdong Palace sarayından bir görünüş.

Toğrul Əliyev məni Azərbaycanın Güney Koreyadakı səfirliyinə də apardı. Yiğcam və gözəl səfirlik binamızı ruh yüksəkliyi ilə gəzdim, azərbaycanlı tələbələrlə görüşdüm və onların fəaliyyətləri ilə tanış oldum.

Səhərisi gün isə Rəmzi Teymurlu bizi bir ərəb restoranında nahara qonaq etdi. Həmin günlər işi həddindən çox olduğundan mənə az vaxt ayırdığına görə üzürxahlıq etdi. Qürur duyduğum ki, xalq hərəkətindən tanış olub, dostlaşdığım Kazım Tey-

murlunun oğlu Rəmzi Azərbaycanın Güney Koreyada səfirdir və həmişə də haqqında xoş sözlər eşidirəm.

Şəkil 74. Şəhərin küçə və meydanlarında metal torlardan hazırlanmış it, ibliz, tısbağa və s. heyvan fiqurlarına tez-tez rast gəlmək olur.

Simpoziumun əsas məruzəsi

İnha Universitetinin simpozium keçirilən salonu səliqə-sahmanı və içərisindəki texniki avadanlıqları ilə diqqətimi çəkdi. Toplantıya yalnız Sakit okean hövzəsi ölkələrdən deyil, Türkiyə və Özbəkistandan da alimlər dəvət edilmişdi. Salonda oturanlar arasında gənclər gözümə az dəyirdi. Hiss etdim ki, salonu doldurmaq xatirinə tələbələri “səfərbərliyə” almayıblar. Boş yer də gözümə dəymirdi.

Proqramdan bilirdim ki, açılış toplantısında 6 nəfər hərəsi 8-10 dəqiqəlik çıxış edəcək, sonra sözü mənə verəcəklər. Burada, deyəsən, çıxışçılardan və əsas məruzəçidən başqa ikinci, üçüncü məruzələrin dinlənmə adəti yoxdur. Məruzələri hakimlər tə-

rəfindən bəyənیلənlərin qalanı ayrı-ayrı salonlardakı bölmə iclaslarında çıxış edəcəkdı.

İndiyədək getmədiyim bir ölkədə, tanımadığım alimlər arasında əsas məruzəçi olmağımdan rahatsız deyildim. Çünki məruzəmə slayd hazırlayan və tərcümə edən gənclər məni yetərin-cə sorğu-suala tutmuşdular. Təcrübədən bilirdim ki, gənclərin suallarına qaneedici cavab verə bilmişdimsə, yaşlı alimlər də cavablarımdan razı qalacaqlar. Məruzəmin mətnini ingilis dilinə çevirtirib göndərsəm də, Leyla Məsimli ana dilində yazdığım mətni Koreya dilinə çevirmişdi.

Şəkil 75. Leyla Məsim qızı məruzəmi bitirdikdən sonra qatılımcıların bir qrupu ilə şəkilimizi çəkdi

Seulda olduğum günlərdə Leyla Məsimli ilə söhbətlərdən gördüm ki, mövzunu çox yaxşı mənimsəyib. Bu da içimdə bir rahatlıq yaratdı. Bütün hazırlıqlarımıza baxmayaraq, salona daxil olanda Leyla bir daha xatırlatdı: “Əli müəllim, sizə bir saat vaxt ayrılıb. Ona ciddi əməl edin. Bu vaxta sual-cavab və məruzə ilə bağlı çıxışlar da daxildir. Yazdığınız mətnə də ciddi əməl edin. Sizin dediklərinizlə mənim oxuyacağım üst-üstə düşsün”.

Leylanın sözündən çıxmağa haqqım yox idi. O, bu yerin qaydalarını gözəl bilir. Düşünürdüm ki, mövzu simpoziuma

qatılanlar üçün o qədər də maraqlı olmaya bilər. Mədrəsələrin-dəki tədris, proqram, oradakı multikultural dəyərlərin Avropa və Amerika təhsili ilə üst-üstə düşməsi dinləyiciləri o qədər də maraqlandırmaz. Bu mövzu az saylı mütəxəssislər üçün maraqlı olar. Onlar da ingilis dilində çap olunmuş simpozium materialları kitabından oxuyarlar.

Mənim fikirləşdiklərim doğru çıxmadı. Məruzəni oxuduqca hərdən gözaltı salona da baxırdım. Bir-biri ilə söhbət edən, telefonunu qurdalayan, başını hansısa bir işlə qatanı görmədim. Xarici ölkələrdən gələnlər qulaqlıqları taxıb diqqətlə sinxron tərcüməni dinləyirdilər.

Məruzə bitdikdən sonra suallar başladı. Gördüm ki, mövzu ilə ciddi maraqlanıblar. Nə gəldi, mövzudan kənar sual verən yox idi. Leyla isə sualları və verdiyim cavabları bir an belə durmadan çevirirdi. Bu qızın tərcüməçilik bacarığı, dil bilgisi, qısa müddətdə mövzuya hakim kəsilməsi məni heyrləndirmişdi. Vaxtın tamam olması suallara son verdi.

Simpoziumu yekunlaşdıranda təşkilatçı professor Kim Ye-oung Sun məruzəm haqqında xoş sözlər dedi. Xüsusən, vurğuladı ki, mədrəsələrdəki multikultural dəyərlərin ənənəyə, Avropa təhsil sisteminə isə qanunlara dayanması fikri bizim üçün maraqlı oldu. Bizə də ənənəyə dayanan multikultural dəyərləri öyrənmək və yaşatmaq lazımdır. Buna görə Azərbaycan, Türkiyə, İran və onlara qonşu olan ölkələrlə sıx əməkdaşlıq etməliyik.

Bölmə iclaslarında da istər məruzəçinin, istər sual verənin və məruzə ətrafında fikir söyləyənin ayrılmış vaxta ciddi əməl etmələri məni olduqca razı saldı. Bir də ondan razı qaldım ki,

adamlar vəzifələrindən, elmi titullarından istifadə edib uzun-uzadı danışaraq proqramı pozmurdular.

Şəkil 76. Simpozium iştirakçılarının bir qrupu xatirə şəkilli çəkdirərkən.

Simpozium günlərində Leyla Məsimli və professor Eunk-yung Ohun tərcüməçiliyi ilə bir neçə alimlə söhbət edərək gələcəkdə əməkdaşlıq etmək haqqında razılığa gəldik.

Xaricdə təhsil ardınca gedən gənclərimiz

Hazırda Güney Koreyada 80-dən çox azərbaycanlı yaşayır. Onların çoxu tələbədir. Əksəriyyəti də Güney Koreyanın ayırdığı qrant layihəsi ilə pulsuz təhsil alır. Tələbələr “Buta” Tələbə Təşkilatı qurublar. Səfirliyimizlə sıx əlaqədə olan bu gənclər əsasən Güney Koreyada Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğinə və Azərbaycan həqiqətlərinin Koreya xalqına çatdırılmasına önəm verirlər.

Seulda olarkən Leylanın qardaşı Əli ilə də görüşdüm. Qısa söhbətimiz oldu. Adətən valideynlər oğlanlarına bərk-bərk tapşırırlar ki, bacına sahib çıx, ona göz-qulaq ol, kömək elə. Bu dəfə, deyəsən, tərsinə alınıb. Valideynləri Leylaya bərk-bərk tap-

şırıblar ki, qardaşına sahib çıxsın, onun Koreyada təhsil almasına yardımçı olsun.

Leyla da valideynlərinin sözünü yerə salmayıb. Qardaşına yol göstərib, sənədlərini hazırlayıb. Əlinin də savadı, biliyi buna imkan verib ki, imtahanlardan keçsin. Lakin Koreyada təhsil, mühit, yeməklər onun ürəyincə deyil. Hər an geri qayıtmaq, Şəmkirdə bir iş adamı olmaq arzusundadır.

Dostum Tahir Aydınoglundun istəyini isə yerinə yetirmədim. O, mənə məsləhət görmüşdü ki, Hacı İsmail Siracəddin Kürdəmiri-Şirvanlının nəslindən olan, onun yaxın dostu Ağarəsul Məmmədovun oğlu Ayxanla görüşüm. Tahir bəy onun savadını, bacarığını dəfələrlə mənə tərifləmişdi. Bilirdim ki, Bakıda Çağ Öyrətim Şirkətinin liseyində təhsil alıb, oranı bitirdikdən sonra Türkiyəyə gedib. Türkiyədə də təhsil əlaçısı olduğuna görə onu Yaponiyaya oxumağa göndəriblər.

Hacı İsmayıl Siracəddin Kürdəmiri-Şirvanlının nəslindən olan Ayxan Ağarəhim oğlu da Sovetlər Birliyi yıxılandan sonra yaranmış imkandan bacarıqla istifadə edib. Yaponiyada oxuduğu illərdə bir koreyalı qızla tanış olub və onunla evlənib. Seula köçüb. Oradakı stomotoloji avadanlıqlar istehsal və satışı şirkətində xarici əlaqələr şöbəsinə rəhbərlik edir. Günü-güzəranı çox yaxşıdır.

Bir gəncin təhsil illərində tanış olduğu qızla seviməsində, onunla evlənməsində elə bir qəbahət görmürəm. Xarici ölkələrdə qalıb işləyən, uğurlara imza atan gənclərimizi də hər yerdə öyürəm. Yəqin, Ayxan Ağarəhim oğlu da öyülməli bir gəncdir. Amma Hacı İbrahim Siracəddin Kürdəmiri-Şirvanlı kimi bir insanın nəslindən olan birinin vətənə dönməməsi məni çox düşündürür. Türkiyənin məşhur şairi, ölkəsinin inkişafı üçün

var-gücü ilə çalışan Tovfik Fitrətin faciəsini yadıma salır. Tovfik Fitrət oğlu Haluku Avropaya oxumağa göndərir. İstəyir oğlu “qaranlıqlara qərq olmuş” vətəninə işıq gətirsin. Haluk da atasının tapşırığı ilə Avropaya oxumağa gedir. Vətəninə işıq gətirmək əvəzinə xristianlığı qəbul edib keşis olur.

Getməyə tərəddüd etdiyim Güney Koreyadan ruh yüksəkliyi ilə qayıtdım. Seuldan Qətərə 11 saatlıq, Qətərdən Bakıya 3 saatlıq yol yorğunluğunu 2-3 gün sonra unuttum. Əvəzində qəlbimdə xoş xatirələr qaldı. Seulda tanış olduğum araşdırıcılarla planlaşdırdığımız işləri həyata keçirmək üçün tanıdıqlarımı səfərbərliyə aldım. Ya qismət, görək nə olacaq!

facebook.com/kohlanpress
instagram.com/kohlanpress
twitter.com/kohlanpress
kohlanpress@gmail.com
(+994 55) 359-99-23